

KORUNK

SZAVAKBA ZÁRT LÉLEK • A
HÁZASTÁRSOK PSZICHOLÓGIAI
ÖSSZEFÉRHEŐSÉGE • A PAR-
TIKULARITÁS IDEOLÓGIÁJA •
EGY FÉL ÉVSZÁZADOS SZÖVEG
ÚJRAFELFEDEZÉSE • HAUSER
ARNOLD INDULÁSÁRÓL • TÓTH
ISTVÁN VERSEI • BUREBISTA
EGYSÉGES, KÖZPONTOSÍTOTT
ÁLLAMA • TÁJPROBLÉMÁK AZ
ARANYOSVIDÉKBEN • JÓZSEF
ATTILA ÉRLELŐDŐ FÉNYE • •

1979 • 3

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXVIII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM • 1979. MÁRCIUS

- LUPAN ERNŐ—SIPOS ISTVAN • Agrárpolitikánk központi célkitűzése — a termelés koncentrációja 153
SIMO SANDOR • Szavakba zárt lélek (Nyelv és pszichológia) 157
FODOR KATALIN • Nyelvléktan és pszicholingvisztika 161
ROTH SZAMOSKÖZI MÁRIA • A házastársak pszichológiai összeférhetősége 163
GOSY MÁRIA • A gyermeknyelvről 166
GRIGORE DRONDŐ • Gabriel Marcel filozófiájának irracionálizmusa (Balázs Sándor fordítása) 169
KÖNCZÖL CSABA • Hogyan olvassuk Bahtyin—Volosinovot? (Egy fél évszázados szöveg újrafelfedezése) 174
MIHAIL BAHTYIN—VALENTYIN VOLOSINOV • Idegen nyelv, anyanyelv, nyelvi öntudat I. (Könczöl Csaba fordítása) 176
BAGYONI SZABÓ ISTVAN • Hideg borogatás (vers) 178
FABIAN ERNŐ • A partikularitás ideológiája 179
SZEKERNYÉS JÁNOS • Hauser Arnold indulása 186
PETHŐ LASZLÓ • Letöröltem; Verseimben, énekemmel (versek) 190
KATONA ADÁM • A pályakezdő Fülep Lajos 191
TÓTH ISTVAN • Négysorosok (versek) 196

JEGYZETEK

- KOVÁCS NEMERE • A kizárólagosság jegyében 197
HEREDI GUSZTAV • Véleményem szerint... 198
SZABO ILONA • Kell a törődés 201

DOKUMENTUMOK

- RÁCZ ALBERT • Thorma János naplója 203

ELŐ TÖRTENELEM

- BODOR ANDRAS • Burebista egységes, központosított állama I. (Az írott történeti források) 209
SEBESTYEN KALMAN • Tájproblémák az Aranyosvidéken 211

SZEMLE

- DOMINICS SANDOR • „Katasztrófákkal körülbástyázva“ (Gondolatok a könyvtárban) 214
BALÁZS SANDOR • Marxista emberszemlélet 215
SZELES KLÁRA • József Attila érlelődő fénye 218
CSETRI ELEK • A kolozsvári csillagda története 220

(Folytatása a III. borítón)

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Felelős titkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mőcök útja 3.
Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).
Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Agrárpolitikánk központi célkitűzése — a termelés koncentrációja

A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítéséről szóló program megvalósítása, az ország gazdasági-társadalmi fejlesztése során az új minőségre való áttérés újabb követelményeket állít a mezőgazdaság elé. Ennek alapján a Román Kommunista Párt szocialista agrárpolitikánk középpontjába a tudomány legújabb vívmányait felhasználó korszerű, nagyüzemi, belterjes, egységes mezőgazdaság megteremtését és ennek szüntelen fejlesztését állítja. E célok elérésére elsődrendű feladat az összes — állami és szövetkezeti — mezőgazdasági egység felszerelése a legkorszerűbb termelőeszközökkel, a munka sokoldalú gépesítése, a munkaerő ésszerű kihasználása, a termelési és gazdasági tevékenység egységes vezetése és integrációja, magas határfokú koncentrációja és szakosítása. Mindehhez elengedhetetlen a megfelelő szervezeti keret létrehozatala is; annak elő kell segítenie a termelőegységek korszerű és erőteljes gazdasági központokká válását, hogy alkalmasak legyenek a rendelkezésükre álló gépi eszközök és berendezések maradéktalan kiaknázására.

Az ebben az irányban foganatosított nagyszámú intézkedés közül a továbbiakban a mezőgazdasági termelés koncentrációjának, valamint a termelési ágazatok integrációjának néhány kérdésével kívánunk foglalkozni; ez jelenlegi agrárpolitikánk alapvető célkitűzése, amint a Központi Bizottság ez év február 1-én elfogadott nagy jelentőségű határozatából kitűnik. Az intézkedések alapvető célja — a mezőgazdaság egységes vezetésének és tervezésének javítása, az egységes állami és szövetkezeti agrárpari tanácsok létrehozása útján — a kooperáció magasabb szintű megvalósítása, a gazdasági tevékenység koncentrációja, a termelés szakosításának elmélyítése és hatékonyabbá tétele a termelés, a munkatermelékenység fokozása érdekében.

A termelés koncentrációja szükségszerű követelmény a mezőgazdaságban, s ez elsősorban abból következik, hogy bár a szocialista tulajdon két formáján alapul, jellegéből fakadóan egységes ágazat. Ezáltal mind az állami gazdaságok és gépállomások, mind a termelőszövetkezetek egyazon cél elérése végett szorosan együttműködnek a föld ésszerű és hatékony megmunkálása, a gépek és talajjavító berendezések legmagasabb határfokú üzemeltetése, a belterjes szakosítás széles körű megvalósítása érdekében.

Már eddig is szoros összefonódás volt tapasztalható a gépállomások és a termelőszövetkezetek tevékenységében; gépi eszközeik összehangolt és egységes felhasználásáért, azért, hogy növeljük a gépállomások felelősségét a termelőtevékenység egész menetében, már eddig is jelentős intézkedések történtek, aminek eredményeként minden egyes termelőszövetkezetben a gépállomás egy-egy részlege működött állandó jelleggel, tevékenységüket az adott területen működő szövetkezeti tanács hangolta össze. A jelenlegi fejlődési szakaszban azonban már nem elegendő az egyszerű együttműködés a gépállomások és a termelőszövetkezetek között; a kérdés napirendre került még a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami vállalatok és gépállomások vezetőtanácsai, az egész parasztság első kongresszusán (1977). Az azóta foganatosított intézkedések nem oldották meg a jelenlegi követelményeknek megfelelően a koncentrációval és kooperációval járó feladatokat. Eppen ezért a mezőgazdaság megszervezésének és vezetésének javítására tett legújabb intézkedések összességében elsődleges szerep hárul ezekre az állomásokra, amelyek egységes gépesítési ágazattá alakultak, részlegeik pedig termelő aleggégenként a szövetkezetekben, az állami gazdaságokban és a különböző társulásokban fejtik ki tevékenységüket.

Az egyre fokozódó termelési (s általában gazdasági) koncentráció összehangolására és az ipari jellegű tevékenységgel való integrálására mezőgazdaságunkban hatékony szervezeti keret létezik: 1979 elejéig a szövetkezeti tanácsok, újabban pedig az egységes állami és szövetkezeti agrárpari tanácsok, amelyek pártunk értékelése szerint az egész mezőgazdaság magasabb szervezési és vezetési formái, minthogy biztosítják a szervezeti keretet a mezőgazdasági termelés koncentrálásához és szakosításához, közös akciók szervezéséhez a föld, a műszaki-anyagi, pénzügyi eszközök, a munkaerő hatékony és teljes kihasználása céljából.

Az újonnan létrehozott egységes tanácsok magukban foglalják az illető területen működő gépállomást, a termelőszövetkezeteket, az állami gazdaságokat vagy ezek farmjait, a szövetkezetközi gazdasági társulásokat, valamint a termelőszövetkezetek és az állami egységek, illetve a fogyasztási szövetkezeti egységek közötti gazdasági társulásokat, mezőgazdasági intézményeket, kutatóállomásokat és oktatási egységeket, esetleg más, mezőgazdasági profilú gazdasági egységeket. Az egységes agráripari tanács felel a hozzá tartozó gazdasági egységek feladatainak teljesítéséért, megteremti a mezőgazdasági termelés koncentrációjához és szakosításához szükséges szervezeti keretet, gondoskodik arról, hogy egységei hatékony, rentábilis gazdasági tevékenységet fejtsenek ki. A tanács keretébe tartozó, szervezeti és vagyoni önállóságukat megtartó egységek mezőgazdasági termelésének ipari feldolgozását, a takarmánykeverék előállításának megszervezését, más feldolgozó tevékenység összehangolását, az építkezés fejlesztését stb. ugyancsak ez az új szerv hangolja össze. Az így kialakított szervezeti keret biztosítja az állami és szövetkezeti termelés s általában a gazdasági tevékenység fokozottabb koncentrációját.

A mai formákban megvalósuló koncentráció hosszú folyamat eredménye, a szocialista mezőgazdaság általános fejlődésével párhuzamosan fokozatosan alakult ki. Kiindulópontja a párt Központi Bizottságának 1949. március 3—5-i teljes ülésén elfogadott határozat, amely célul tűzte ki a mezőgazdaság szocialista átszervezését, átfogó, általános fejlesztését. Az akkor meghatározott elvek alapján agrárpolitikánk az adott körülményeknek megfelelő feladatokat tűzött mezőgazdaságunk elé annak tudatában, hogy korszerű, fejlett gazdálkodás csakis koncentrált nagyüzemi termelés formájában lehetséges.

A kezdeti célkitűzések a szétaprózott és általában magántulajdonban lévő földterületek egyesítésére, szövetkezeti módon történő megművelésre vonatkoztak; ez volt a mezőgazdasági termelés központosításának kezdeti formája, amely fokozatosan terebélyesedett, de még nem terjedhetett túl a termelőszövetkezetek keretein, amelyek a kis termelőszövetkezetek egyesüléséig elég szűkösnek bizonyultak. De már a kezdeti szakaszban megvalósult a mezőgazdasági munkák (növénytermesztés, állattenyésztés) egyazon keretben — a szövetkezetekben — történő egybefonódása a rokon és melléküzemágakkal, vagyis a falusi kisipar különböző formáival. A szövetkezetek ezáltal magasabb fejlettségi fokot értek el, mivel kereteikben összetett tevékenység folyt a földművelés és az ezt kiegészítő, kiszolgáló kisipari termelés egybekapcsolódása révén. A kovács, a bográr, a szíjgyártó és más iparosok munkája szerves összetevője lett a szövetkezeti tevékenységnek, létrejöttek a szövetkezeti segédüzemek, amelyek szintén gyors fejlődésnek indultak, jelenleg elérik a mezőgazdasági termékek feldolgozásának szintjét. Sőt, az egységes állami és szövetkezeti agráripari tanácsok irányítása alatt különböző formájú társulások keretében valóságos nagyipari tevékenységet folytattak.

Nyilvánvaló, hogy ez a folyamat nem volt nehézségektől mentes. A melléküzemágak beolvadása a szövetkezeti keretbe, majd társulási szinten történő megszervezése több ok miatt lassan valósult meg. Az egyik ok a kisipari termelés alacsony fejlettségi fokára vezethető vissza, arra a tényre, hogy a szövetkezeti mozgalom kezdetén nem léteztek mezőgazdaságot kiszolgáló jól megszervezett iparvállalatok, amelyeket a megalakuló szövetkezetek átvehettek volna és egybekapcsoltak volna a többi mezőgazdasági tevékenységgel, sőt ellenkezőleg: ezeket utólag kellett kialakítani, a szükségletek függvényében. Egyébként az újonnan megalakult termelőszövetkezetekben, bár közös gazdálkodást folytattak, az még nem érte el a mai értelemben vett nagyüzemi gazdálkodás szintjét. Még nem léteztek hosszabb tapasztalatokon alapuló jogszabályok sem, csak miután általánossá vált a termelőszövetkezetekben a kooperáció a mezőgazdaság és a vele rokon tevékenységek között.

Az 1962-ben befejezett szövetkezetesítés lehetővé tette a mezőgazdasági termelés koncentrációjának további fokozását, az addigi keretek túllépését. Napirendre került a termelőszövetkezetek közötti együttműködés megvalósítása. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a folyamat is fokozatosan valósult meg, a szövetkezetek gazdasági-szervezeti megerősödése, vagyonuk gyarapodása arányában. Közvetlenül a szövetkezeti átalakítás után még nem voltak meg az összes gazdasági feltételek, s emiatt a kooperációt lehetővé tevő és azt szabályozó rendelkezések még nem válhattak általánossá. A szövetkezetek együttműködése 1970 után válik általánossá és átfogóbbá, de ekkor nyilvánvalóvá vált egy másik akadályozó körülmény, nevezetesen az, hogy a létező jogszabályok nem feleltek meg az időközben kialakult gazdasági feltételeknek, a felmerülő követelményeknek. Hiányoztak a szervezeti előfeltételek, a jogi keretet meghatározó idevonatkozó rendelkezések,

amelyek lehetővé tegyék a tényleges és eredményes együttműködést a termelőszövetkezetek, valamint ezek és az állami egységek között.

Figyelembe véve a valódi helyzetet, agrárpolitikájának további alakítása során pártunk és államunk feladatul tűzte ki a megfelelő szervezeti keret és jogszabályozás létrehozását. Ez a célkitűzés, a magasabb igényeket kielégítő szinten, 1974-ben valósult meg, amikor kidolgozták és elfogadták a szövetkezetközi és a vegyes (állami-szövetkezeti) társulások alapszabályait, amelyek átfogó módon szabályozták a termelés és egyéb gazdasági tevékenység koncentrációját, ennek gazdasági-szervezeti berendezéseit, jogállását, tisztázták a legfontosabb kérdéseket, amelyek a szövetkezeti mozgalom fejlődése során felmerültek, s alapot nyújtottak a mezőgazdasági kooperáció további előrehaladásához, tartalmának gazdagodásához.

A Román Kommunista Párt XI. kongresszusán és az azt követően elfogadott pártdokumentumokban világos megfogalmazást nyert a mezőgazdasági termelés koncentrációjának óriási jelentősége és — ami igen fontos — az, hogy ennek gazdagabbá tétele objektív követelménye gyors ütemben fejlődő nemzetgazdaságunknak. Az addigi kooperációs kísérletek, tapasztalatok alapján pártunk irányelvként határozta meg a jogi szabályozás tökéletesítését, hogy a jog minél megelőlegebben tükrözze a termelőerők és a termelési viszonyok jellege között bekövetkezett forradalmi változásokat, hogy irányt szabjon annak a koncentrációs folyamatnak, amely egyedül képes a mezőgazdasági termelés előrehaladását biztosítani. Ez a feladat teljes egészében megfelel a pártunk programjában foglalt ama követelménynek, hogy új jogszabályokat és elveket kell kidolgozni, amelyek figyelembe veszik a szocialista és kommunista társadalmi rend új valóságát.

E fontos feladat megvalósítása akkor következett be, amikor a Mezőgazdasági Termelőszövetkezetek Országos Szövetségének III. kongresszusa 1977 áprilisában új alapszabályokat dolgozott ki és fogadott el; ezeket államunk törvényerejű rendelettel jóváhagyta, kifejezésre juttatva a termelési kooperáció és általában a koncentráció megkülönböztetett jelentőségét országunk mezőgazdaságában. A kedvező anyagi és jogi tényezők együttes hatásaként a termelőszövetkezetek túlnyomó többsége ma már tevékenyen részt vesz a termelési kooperáció valamely formájában, s ezáltal előrendíti a termelés és általában a szövetkezeti mozgalom sokoldalú fejlődését.

A mezőgazdasági termelés koncentrációja és szakosítása útján ez ideig foganatosított és végrehajtott intézkedések kétségtelenül jó eredményekhez vezettek; a mezőgazdasági össztermelés 3,5-szeresen növekedett 1950 és 1978 között. Emez eredmények egyértelműen igazolják pártunk agrárpolitikájának helyességét, kezelhetővé teszik a szocialista mezőgazdaság magasabbrendűségét, azt a képességét, hogy egyre jelentősebb mértékben hozzájáruljon az egész társadalom haladásához. De az elért eredmények nem takarhatják el a súlyos fogyatékosokat, különösen a föld, a gépi eszközök és a munkaerő ésszerű kihasználása tekintetében, ami sok esetben aránytalanságokat okoz a lehetőségek, valamint az elért eredmények között, az utóbbiak rovására.

A társadalmunk általános előrehaladásából fakadó követelmények figyelembevételével a felismert hibák és a lemaradás megszüntetése érdekében foganatosított újabb intézkedések tovább fejlesztik a termelési koncentrációt, az együttműködést és a szakosítás szervezeti kereteit, magasabb szintre emelik az egész mezőgazdasági és élelmiszeripari tevékenységet.

Jelenleg tulajdonképpen nem csupán termelési együttműködésről beszélhetünk, hanem egy tágabb körű fogalomról, a gazdasági kooperációról, mivel a koncentráció nem csupán a termelésre szorítkozik, hanem átterjed az áruforgalomra is, valamint a szolgáltatásokat is magában foglalja; egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a gazdasági életben a mezőgazdasági termékeket forgalomba hozó szövetkezetközi gazdasági társulások, az ún. *Agrocoopok*, a legkülönbözőbb szolgáltatásokat biztosító és építkezéseket kivitelező, kooperáció eredményeként létrehozott egységek. Ezeknek, tevékenységük folytán, nem csupán helyi jelentőségük van, hanem általános jellegű nemzetgazdasági igények kielégítésére is szolgálnak azért, hogy elősegítsék a mezőgazdasági termelés további koncentrációját és szakosítását, a magasabb fejlettségű társadalmi termelést.

De a szövetkezetek belső viszonyai tekintetében sem elhanyagolható jelentőségű a gazdasági koncentráció. Ezúton hatékonyan gyarapodik a szövetkezet jövedelme, és biztosítva van a társulás valamilyen formájában részt vevő szövetkezet gazdasági-szervezeti megszilárdulása. Lehetővé válik ugyanakkor olyan helyi tartalékok kiaknázása és magas fokú felhasználása, amelyek feldolgozása az együttműködés nélkül nem volna lehetséges, illetve gazdaságos. Elkerülhetők a fölösleges feldolgozási és az esetleges anyagmozgatási költségek vagy a túl nagy beruházások; mindez végső soron a gazdasági hatékonyságot növeli. Ugyanez elérhető

a munkaerő ésszerű felhasználása révén is, mivel a kooperáció tartós alapot biztosít a tagság állandó jellegű, folyamatos foglalkoztatására, a mezőgazdasági munkák idényszerűségének kiküszöbölésére.

A gazdasági tevékenység koncentrálásának s ezen belül a termelési kooperációnak azonban nemcsak gazdasági természetű, hanem társadalmi, kulturális jellegű hatása is van, amely megnyilvánul abban is, hogy az egyes tagok a szövetkezeti vagy vegyes társulások keretében meghatározott feladat elvégzésére szakosíthatják magukat, növelhetik felkészültségüket, mezőgazdasági szakemberré válhatnak. A fejlettebb szervezeti keretek között végzett termelés a szükségszerűen kialakuló munkafegyelem, általában a magasabb szintű társadalmi munka hatásával van a tagok szocialista tudatának kialakítására és további formálására, ami egyik igen fontos feltétele a mezőgazdaság előtt álló feladatok sikeres teljesítésének. Ez érthető is, hiszen az emberek gondolkodásmódját nagymértékben élet- és munkakörülményeik, a termelőerők színvonala és a társadalom termelési viszonyainak jellege határozza meg.

Különösen nagy elvi jelentősége van annak, hogy a mezőgazdasági termelés koncentrációja keretében létrehozott szövetkezeti és vegyes társulások a szövetkezeti tulajdon magasabb szintre emelését, a társadalmiasodás szélesebb alapját teremtik meg. Az RKP KB februári plenáris ülésén hozott határozata értelmében az agráripari tanácsokhoz tartozó mezőgazdasági egységek megőrzik ügyvezetési önállóságukat, tulajdonjogukat. Egy szövetkezeti társulás keretén belül azonban a termelőeszközök társadalmiasítási foka és a munka társadalmi jellege magasabb szintet ér el. Sőt, a szövetkezeti tulajdon magasabb szintre emelése minden kétséget kizáróan jelentkezik akkor, amikor a termelőszövetkezet állami egységekkel társul: egyrészt szövetkezeti, másrészt állami tulajdonban levő vegyes társulás alakul, amely ily módon vegyes tulajdont hoz létre. Ez esetben az állami tulajdonra vonatkozó jogszabályokat kell alkalmazni, ami még inkább kiemeli a koncentráció jelentőségét a szocialista termelési viszonyok további fejlődése szempontjából. Pártunk legújabb dokumentumaiban különös hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy nem a tulajdonforma a lényeges elem, nem az ágazatokra, részlegre osztás formális kerete a meghatározó, hanem az a fontos, hogy tulajdonformától függetlenül a föld, a mezőgazdasági gépek és egyéb termelőeszközök olyan gazdasági rendeltetést kapjanak, amely egyetlen célt szolgál: a mezőgazdasági munkák jó minőségű elvégzését, a tervezett terméseredmények elérését és túlszárnyalását.

A mezőgazdasági termelésben jelentkező kooperáció annak a szükségszerű koncentrálódási folyamatnak az elengedhetetlen következménye, amely már a mezőgazdasági szövetkeztetésének kezdeti szakaszában megindult pártunk Központi Bizottságának harminc évvel ezelőtt elfogadott elvi jelentőségű határozata alapján. Ez a folyamat azonban csak a jelenleg kibontakozó, új irányít mutató egységes agráripari tanácsok és az egységek így összehangolt tevékenységének körülményei között, szoros együttműködésük révén valósulhat meg a legeredményesebben, amelyhez ma már nemcsak a szükséges műszaki-anyagi alap, hanem a megfelelő szervezeti keret is adva van. Agrárpolitikánk új vonásokkal gazdagított gyakorlati eredménye kétségtelenül a kooperáció és koncentráció olyan hatékonysági fokú megvalósítása, amely maga után vonja a termelőerők és a termelési viszonyok újabb kedvező változását, az egész mezőgazdaság fejlődését.

Összegezve a mezőgazdasági termelés koncentrációjának jelentőségéről mondtakat, megállapíthatjuk, hogy ez a mezőgazdasági termelőegységek, de különösen a termelőszövetkezetek gazdasági előrehaladásának szilárd biztosítója, a szociális és kulturális célok valóra váltásának fontos eszköze, s lehetővé teszi a szövetkezeti tagok, valamint a nemzetgazdaság helyi, illetve általános igényeinek sokoldalú kielégítését. Ebből ered további tökéletesítésének nyilvánvaló szükségessége. S ha a mezőgazdasági tevékenység koncentrációja megteremti a feltételeket a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazására, akkor lényeges láncszemévé válik annak a folyamatnak, amely a mezőgazdasági termelésnek az ipari termelés egyik válfajává változtatására törekszik. Ez után pedig fokozatosan eltűnnek a falu és a város, az ipar és a mezőgazdaság közötti különbségek.

Az e tekintetben foganatosított újabb intézkedések pártunk és államunk agrárpolitikájának szükségszerű lépése, s a párt XI. kongresszusán elfogadott agrárprogramból következően a mezőgazdaságunk adott fejlődési szakaszából fakadó feladatok megvalósítását célozzák. Az egységes agráripari tanácsok létrehozása és az ehhez kapcsolódó számos intézkedés végrehajtása igen lényeges lépést jelent a mezőgazdaság két alapvető (állami és szövetkezeti) ágazatának egymáshoz való közeledése útján, ami a koncentrációnak és a centralizációnak, a szakosodásnak és a termelés integrálásának újabb, magasabb fokát képezi.

Szavakba zárt lélek

Nyelv és pszichológia

Kérdések, elvek, tények

1. Vajon igaz-e a közmondás, miszerint „éhes disznó makkal álmodik“?

Freud, a pszichoanalízis megeremtője, aki elsőnek tekintette az álmokat tudományos vizsgálatra méltó jelenségeknek, messzemenő túlzással minden álmot vágyteljesítő álmoként magyarázott. Felfogásának igazolására többek között a fenti közmondásra is hivatkozik. Ma már elfogadott tény, hogy az álmok jelentős részében szükségletek, kívánságok, vágyak tükröződnek, s ezt a felismerést tartalmazza az idézett közmondás is, de bölcs óvatossággal és képletesen csak annyit mond: erőteljes vágyak vágyteljesítő álmokat hoznak létre. Ami tény.

A közmondások, szólásmondások, szállóigék talán a legközvetlenebb bizonyítékai annak, hogy a nyelv nem egyszerűen kommunikációs eszköz, amennyiben a társadalom (tágabb értelemben az emberiség) történelmileg kialakuló élettapasztalata is felhalmozódik, kikristályosodik és sűrűdik benne, s a kollektív tapasztalat sajátos nyelvi formákban és tartalmakban rögzül.

A pszichológiában először a pszichoanalitikus irányzat kísérte meg messzebbmenően hasznosítani a nyelvi formákba szilárdult egyéni és kollektív pszichológiai tapasztalat megvilágító erejét (s nemcsak a közmondásokra és szólásmondásokra való hivatkozást használta föl mint érvelési eljárást), ugyanakkor lehetővé tette annak felismerését, hogy a fordított út is járható, vagyis a nyelvpszichológiai elemzések, többek között a közmondások, szólásmondások, szókapcsolatok, szóösszetételek, szavak stb. pszichológiai analízise mindenkor alkalmas és kiindulópontot kínál a pszichológiai kutatásokhoz.

Érdeemes tehát a nyelvben tartósított pszichológiai megfigyelésekből kiindulva föltenni a kérdést: *igaz-e*, hogy „aki hallgat, bölcs marad“, hogy „a tett halála az okoskodás“, hogy „a megosztott öröm kétszeres öröm, a megosztott bánat fél bánat“ stb.?

2. „Ha a gyermek tüzzel játszik, éjjel az ágyba vize!“ — tartja a gyermekeket figyelmeztető-fenyítő szólásmondás. Bízunk a népi bölcsességben, s fogadjuk el, hogy ez nem lehetetlen. De továbbmenve azt is meg kell vizsgálnunk: hogyan lehetséges?

Ez esetben is egy pszichológiai jellegű megfigyelésről van szó, ami lehet ténymegállapítás, tehát *igaz*, de a pszichológus számára a tény *pszichológikája* is fontos. A nyelvi formában (szólásmondásban) rögzült tapasztalatot most is a nyelv kínálja elemzésre, de ezt az elemzést nem várhatjuk el a nyelvtudósoktól vagy a néprajzkutatóktól, mert ők a pszichológustól várják a ténymagyarázatot — ha egyáltalán várják. A pszichológust mégis kell hogy érdekelje ez a kérdés legalább annyira, mint bárkit, akinek az érdeklődését felkelti, és bizonyára akadnak ilyenek ebben.

A fenti szólásmondás nem utal szabályszerűsége, csak lehetősége. Különösen a falun élő gyermekek játszadoznak gyakran a tüzzel úgy, hogy azt vizeletükkel is eloltják. Az erőteljes nappali ingerek, élmények rendszerint álomban is felidéződnek, előjönnek, s a tűz ilyen ingert és élményt jelent a gyermek számára — különben nem vonzaná játéokra. Érthető, hogy az álomban látott tűz társítás révén ugyancsak reflexszerűen ingerelheti vizeletre.

Ez a szólásmondás nem mindenütt ismeretes a magyar nyelvterületen. A kalotaszegi Mákón sepregetés közben kergetik el a gyermeket a seprű útjából azzal, hogy menjen el onnan, mert különben éjjel az ágyba vize.

Újabb szólásmondás, újabb pszichológiai tény, amelynek pszichológikája után csak az kérdez, aki a nyelvből kiindulva elmélkedik és kutat.

3. „Jó szerencsét!“ — hangzik a bányászok hagyományos köszönése, és nem kell sokat gondolkoznunk azon, hogy miért köszönnek így egymásnak a föld belsejébe, a még ma sem teljesen veszélytelen bányamélyekbe naponta alászálló emberek.

Abból a sokat emlegetett megállapításból kiindulva, miszerint a nyelv létrejötté az emberek közlési és kapcsolatteremtési szükségletéből fakad, azt mondhat-

juk, hogy a *köszönés* az emberi kapcsolatteremtésnek és e kapcsolatok fönntartásának egyik legtisztább nyelvi formája. Mint nyelvi formában megnyilvánuló pszichológiai és (egyben) szociális gesztus a köszönés nemcsak változatos alkalmakhoz kötött („Jó estét!“, „Jó reggelt!“, „A viszontlátásra!“), hanem társadalmi körök, rétegek stb. szerint is eltérő meg történelmileg is változó viszonyulások kifejezője („Erőt, egészséget!“, „Adjon Isten!“, „Mély hódolatom!“, „Alázatos szolgálja!“, „Pá!“, „Szervusz!“, „Szia!“, „Jó szerencsét!“).

A kijelentő (vagy: bejelentő) típusú köszönés esetében nyilvánvaló, hogy egy tényleges cselekvést helyettesít, amely így el is maradhat („Kezét csokolom!“, „Üdvözlöm!“). A kérdéssel köszönés mindig érdeklődés („Hogy vagy?“, „Mi újság?“, bár ez többnyire nem valódi érdeklődés, amint az amerikaiak szokásos bemutatkozó (még csak nem is kérdő hangsúlyú) „Hogy van...“ köszönése sem az. A jót kívánó köszönés sok mindenre vonatkozhat, de az a lényege, hogy jókívánság (lásd: „Minden jót kívánok!“), amiről csak a halászok és vadászok hiszik, hogy függ tőle valami. (Feltehetőleg a primitív népek is így hitték-hiszik.) Európában minden köszönés már csak pusztá gesztusnak számít, s bár konkrét nyelvi változatai is sajátos viszonyulási formákat (gondolkodásmódot, magatartást stb.) sejtetnek eredetükben, mint nyelvi kommunikáció pszichológiailag nem annyira érdekesek. A köszönés általában vizsgálendő mint gesztus, amely pszichológiai szükségletből is ered, mai funkciója pedig a pszichológiai ráhatás. Igaz, hogy erkölcsi megilletmanti normatív jellege figyelmeztet szociális szükségletű eredetére és funkciójára is, de erkölcsösnek és illemtudónak mutatkozni a köszönés által — ez is értelmezhető pszichológiai hatásként.

A nyelvi formákban (pontosabban: így is) megnyilvánuló pszichoszociális eredetű és funkciójú gesztusok közül a *vigasztalásban* lehet (és van) sokkal nagyobb pszichológiai jelentősége a *kommunikációs tartalomnak*. A vigasztalás mint a tartalmától elvonatkoztatott (üres) nyelvi gesztus csak olyankor jön számításba, amikor a pszichológiai befolyásolás fő eszköze nem a nyelvi kommunikáció, amikor a vigasztaló személyisége és másfajta cselekedetei fontosabbak, jelentősebbek, mint szavai. Ilyenkor az „Öszinte részvétem!“ részvétnyilvánításkor, a „Bocsáss meg!“ bocsánatkéréskor, a „Vigasztalódj!“ általában vigasztaláskor semmitmondó nyelvi gesztusa is elegendő, mert nem ez biztosítja az eredményt, s a másfajta gesztusokon és jelentéseken alapuló vigasztalást nem is helyettesítheti. Mivel a tartalomtól függően minden nyelvi kommunikáció alkalmas a pszichológiai befolyásolásra, kialakultak a vigasztaló célnyelvi szövegtípusok is. Ezeknek a vizsgálata, a szavak útján történő vigasztalás elemzése elősegítheti a vigasz, vigasztalódás pszichológiai folyamatának és sajátosságainak a megértését.

Gyakran azzal igyekszünk megvigasztalni valakit, hogy fájdalmához hasonló fájdalmakról, az elkeseredéséről, bűjébánátát kiváltó eseményekhez, történetekhez hasonlókról számolunk be, amelyeket mi éltünk át, esetleg mások azonos élményeiből ihletődünk. Ez a fajta vigasztaló célnyelvi szövegtípus azon a feltételezésen alapul, hogy vigasztaló hatása lehet. Mi indokolhatja lélektanilag ezt a feltételezést?

Mások különféle ígéretekkel, biztatásokkal, kilátásokkal próbálunk vigasztaló hatást elérni. E két nagymértékben eltérő tartalmú szöveg azonos eredményre irányul. Milyen lélektani mozzanatok együttesére épülhet az azonos eredmény?

4. Nem szép dolog a *káromkodás*, de van: helyteleníthetjük, elítélhetjük, de létezik mint nyelvi jelenség, s mint ilyen értelmezhető és értelmezendő tény.

Rendszerint a művelt ember tart igényt arra, hogy ne cáromkodjék, és általában, aki nem cáromkodik, értékfölnyben érzi magát a cáromkodókkal szemben. A megállapítás úgy is igaz, hogy aki magasabb társadalmi, erkölcsi, műveltségi értékkrangot tulajdonít magának, többnyire kerüli a cáromkodást. Ezt a nyelvi viselkedést inkább illetlenségnek tekintjük, mint erkölcstelenségnek, így az a látzat keletkezik, mintha az illemtudásnak és illedelemességnek lenne a függvénye, ez pedig a magasabb társadalmi pozíció, rang, erkölcsi és műveltségi szint velejárója. Nincs egészen így, mert könnyen bebizonyítható, hogy nem az erkölcstelenség, hanem nem ismerő vagy műveletlen egyén, hanem a dühös ember cáromkodik, s mindenkinek „kél kedve“ cáromkodni, aki igazán haragszik; legfeljebb az illendőségre, s a társadalmi rangjára, műveltségére ezen keresztül sokat adó egyén véli úgy, hogy nem méltó hozzá ez a nyelvi gesztus. Kerüli tehát, s másképpen éli ki haragját. Míg az egyik kerüli, a másik nem kerüli, de nem is ő találja ki: a cáromkodás a nyelvből jön nyelvére, s indulata szerint ösztönösen él vele.

Lényegét és eredetét tekintve a cáromkodás az *átok* és *átkozódás* pusztá nyelvi gesztussá silányodott és üresedett formája. A hiedelmekre és babonákra épülő hitvilágban, az ősi vagy primitív vallásokban az átok legalább olyan gyakori lehetett, mint a kereszténységben az áldás. A keresztény egyház és vallás, elítelve

az ősi típusú átkokat és átkozási szertartásokat (lásd még: kuruzslás, rontás stb.), kidolgozza a maga átokformuláit („Isten verje meg... rontsa meg... stb. a pogányt, a bűnöst stb.), sőt az átkozást imádkozással keverve szertartásként is megtartja (hadbainduláskor, csaták előtt, vagy akár az egyházból való *kiátkozás* formájában), de másfelől az átkozódást véteknek nyilvánítja úgy is mint a felebarát-nak rosszat-kívánást, úgy is mint Isten nevének „hiába való“, tehát „bűnös“ idézését. Az erőszakkal keresztény hitre térítettek részéről *nyelvi lázadás* is lehetett a keresztény isten nevének átokba foglalása, másrészt mindegy is lehetett haragos őstünknek, hogy melyik isten segítségét kéri ellenének, haragosának megrontására, ártalmára, elpusztítására.

Az átok volt az, ami a köztudatban bűnt, aztán erkölcsatlenséget, majd illetlenséget jelentett, később egyfajta műveletlenségről árulkodhatott, majd mint a harag nyelvi kiélése, kinyilvánítása fokozatosan minden lényeges tartalomtól mentes, de eredeti értelmét mégis megőrző nyelvi gesztussá válik: káromkodássá. Mi József Attilának köszönhetjük e nyelvi viselkedés költői rehabilitációját: „Bogár lépjen nyitott szemedre, Zöldes / bársony-penész pihézze melledet. / [...] Száraz homokként peregjen szét arcod, / a kedves... (Magány). Fölvetődik a kérdés: miért lehet az átok, a szidalom és káromkodás a harag természetes velejárója és a kiélése alkalmas megnyilvánulás?

5. Boldogság szavunk elsődleges jelentése: egész lényünket betöltő örömmélny, a beteljesülés erőteljes érzelme, átérzése. Aki ilyesmit érez, az *boldog*, viszont aki nem boldog, az még nem feltétlenül *boldogtalan*, mert a *boldogtalanság* a boldogságnak nem csupán hiányát jelenti, hanem annak ellentétét: egész lényünket betöltő, rajtunk eluralkodó bánatot, lelki fájdalmat. De jelenthet mást is: az ügyefogyott, fogyatékos értelmű egyénre szokás azt mondani, hogy „*boldogtalan*“, sőt némi túlzással az alkalmoszerűen ügyetlenkedőre is rámondják: „Jaj, de *boldogtalan*!“ Miért, hogyan alakult ki a *boldogtalan* szónak ez a jelentése?

Nem jellemző minden érzelme, hogy dezorganizáló hatású, vagyis megzavarja a szervezet egyensúlyállapotát, s a környezettel való egyensúlyát is megbontja, de tény, hogy az erőteljes érzelmek ezt eredményezik (különösen a frusztrációs érzelmek: felháborodás, harag, düh, ijedtség, félelem stb.). A nagy öröm, boldogság is „elveheti az esztét“ valakinek pillanatnyilag, de a nagy bánat, *boldogtalanság* átérzésekor a viselkedés még célszerűtlenebb, még kevésbé adekvát lesz, s az illető „esztelenségeket“ követ el, sorozatos tévceszelekményeket — tehát több mint ügyetlenkedik, mintha fogyatékos értelmű, ügyefogyott volna.

Az etimológiájuk szerint egymásból eredő szavaknál feltehető, hogy az értelemváltozások logikusak, sőt az egymástól távol eső jelentések között is logikus összefüggés van. A szavak jelentését és jelentésváltozásait különböző történelmi-társadalmi tényezők határozzák meg (a *boldog* — *boldogság* — *boldoggá lenni* — *megboldogult* szócsoport esetében a *megboldogult* kifejezés azon a vallási felfogáson alapul, miszerint az ember a halála után lesz igazán boldog, s a keresztény egyházi szóhasználat honosítja meg ezt a kifejezést; azóta kizárólag az elhalálozottakat jelöljük vele, s nem azokat, akiket még földi életükben ér a boldogság), de pszichológiai megfigyelések, tapasztalatok is lehetnek alapjai az ilyen jelentésváltozásoknak és -változatoknak; ezek logikája így: pszichológika.

(A vizsgálódás kiindulópontja lehet az a kérdés is, hogy egyik-másik szavunknak *miért nincs* meg az a jelentése, amelyre a szó önmagában utal, de használata szerint nem tartalmazza? Például a *részvét* és *együttérzés* csak a fájdalomban, bánatban, elkeseredésben való részvétellel és együttérzésre vonatkozik, jöllehet egymás örömeiben is szoktunk osztozni, részt venni, s a hozzánk érzelmiileg közel állókkal jóban-rosszban „együtt-érzünk“. Mindkét kifejezés ráadásul *szálmalmat* is jelent: *részvétellel*, *együttérzéssel* viszonyulni valakihez — szánni, sajnálni.)

Nyelvészeink szerint a *megtorlás* (bosszú) a *tor* (halotti *tor*) szavunkból ered. Feltételezhető, hogy e két egymástól távol eső értelem, jelentés között (pszichológiai összefüggés, átmenet van, és nem nyelvi véletlenség, hogy a *megtorlás* szavunk a *torból* ered.

6. Nem érezzük természetesnek a *zöld hideg* kifejezést, de egyből elfogadhatónak találjuk egyszerű megfordítását: *hideg zöld*.

Ha szavainknak nincs valóságfedezetük, vagy ellentmondanak a valóságnak, amelyre vonatkoznak, legfeljebb esztétikai hatáskeltésre alkalmasak (komikusak például), de egyébként furcsálljuk őket: *hegyes labda*, *édes citrom* stb. Közvetlenül tiltakozik ellenük *valóságérzékünk*, amelyre nagyon mégegsem alapozhatunk, hiszen az *anyag mint energia* kifejezés ellen nemrég még éppúgy tiltakozhattunk (tiltakozott), mint Ptolemaiosz hívei a *keringő Föld* elve ellen. (Ajánlatosabb ezért valóságérzékünket a lehetséges—lehetetlen megítélésére alapozni, mint a létezik—nem létezik elbírálására. Mert lehet, hogy *édes citrom* nincs, de nem lehetetlen, hogy

van, vagy lesz; *hegyes labda* nincs ugyan, de lehet, hogy lesz; míg *négyszögű kör* biztos nincs, és nem is lesz, mert lehetetlenség.) Máskor *nyelvérzékünk* készlet méltatlankodásra: mi az, hogy *szagos keserűség*? *Keserű szag* van, *szúrós szag* is, *hideg zöld*, *kiabáló vörös* meg — talán — *félelmetes fehér* is lehetséges, de *szagos keserűség*, *meleg édesség*, *zöld hideg*, *fehér félelem*, s különösen *vörös kiáltás* nincs; mindez lehetetlenség, egyben nyelvi abszurdumok. Nos, ha nyelvérzékünk valóságérzékünkre épít, s ezért nem érezzük helyesnek ezeket a kifejezéseket, akkor nem nagyon bízhatunk meg tiltakozásaiban. Hiszen *szúrós szag*, *csípős íz*, *meleg sárga*, *keserű szag* stb. sem léteznek a szó szoros értelmében: nem a szag szúrja vagy csipi az orrunkat, hanem ugyanaz, ami szagérzetet kelt, egyúttal fájdalmat is okozhat az orr nyálkahártyájában, vagy torkunkban lecsapódva keserű írzeteket vált ki; a csipés nyelvünkön nem írzet, hanem ugyanolyan fájdalomérzet, mint szemünkben a hagma szeletelések keletkező csipés; a színeket látni kell, hogy a vöröset, narancsszínt, sárgát melegnek, míg a kéket, lilát, sötétzöldet hidegnek érezzük, vagyis a színeknek nem csupán fizikai tulajdonságáról van szó, hanem (és elsősorban) a bennük meglévő képzet- és érzettársításoknak meg érzelmi tapasztalatoknak köszönhetően az említett szókapcsolatok, kifejezések. (A tűz narancssárga és meleg, az izzás vörös és forró, a nap sárga fényű és langyos, az éjszaka sötétkék vagy lila egű és hűvös, a víz kék vagy zöld és hűst, akár csak a zöld erdő árnya, a fehér lehet sivár és félelmetes.) Ezek tehát szubjektív valóságok, élmények, amelyek egyben az érzékelés objektív lehetőségeire is utalnak, s nyelvi kifejezéseiket is ezért érezzük helyeseknek. Így nyelvérzékünk mögött mégiscsak valóságérzékünk áll, amely azonban megbízhatóbb a lehetséges elfogadása tekintetében, mint a lehetetlenségek elleni tiltakozásában. Mert *szagos keserűségről* nem beszélhetünk ugyan, de *meleg édességről*, *fehér félelemről*, *zöld hidegről* igen. Elég, ha arra gondolunk, hogy az *édesség* és *savanyúság* már fogalmuk rangjára emelkedett írzetek — képletes értelemben a *keserűség* is — (a meleg tejben oldott csokoládé *meleg édesség*), a franciák közhelyszerűen használják a sápadást előidéző *fehér félelem* kifejezést, és van, aki szereti nyáron a hajnali mező *üde zöldjét*, amikor a tó vizének *sötétzöld hidege* még visszariaszt a fürdéstől.

A szépirodalom hozzászoktatott a sokféle szokatlan, de lehetséges látásmódhoz, s nem kizárt, hogy adott esetben a *vörös kiáltás* kifejezésen sem hökkenünk meg, ha az író egyéni látásmódját sikerül megértenünk, átérezzük és elfogadjunk (ami még nem jelent feltétlenül „parttalan realizmust“).

Emellett a pszichológiai tartalmakra utaló megszilárdult, vagy nyelvérzékünk által közvetlenül jóváhagyott szókapcsolatokat, jelzős szerkezeteket, kifejezéseket a kollektív jellegű valóságismeret s a közös élménytudat teremti meg, tartja életben, és fogadtatja el velünk. Ez a nyelvünkben rejlő kollektív „empíria“ feltétlenül értékesíthető gazdagságot jelent, és tudományos megbízhatósága sem alábecsülendő.

A nyelv pszichológiai kutatásának lehetőségeiből körvonalaztunk néhányat annak az elvnek az alapján, hogy a nyelv mindennapi alkalmat, kiindulópontot és változatos tényeket kínál a pszichológiai jellegű kérdések és válaszokéért szármára.

A nyelvtudós, akit kísért a tudományosság címkéjével hirdett pozitivisták szemlélet, s ennek jegyében megelégszik a tények rögzítésével és leírásával, idegenkedni fog az ilyenszerű nyelvelemzéstől, ahogy a spekulációktól (valójában a logikus hipotézisektől) túlzottan tartózkodó vagy rettegő pszichológusok is idegenkedhetnek az ilyenszerű pszichologikától (főleg, ha kizárólag az experimentumokra esküdtek föl). Am a tudományosság egyetlen lényege az igazság, ismereteink egyezése a valósággal, amelyet megismerünk (de amelyet éppen azért kutatunk, mert nem ismerünk minden vonatkozásában), s a megismerés számos útja közül a logikus gondolkodás nemcsak az egyik járható út, hanem minden esetben a legfontosabb, néha pedig az egyetlen, amelyen elindulhatunk.

Gondolataink logikusságának mércéje a valóság logikája, amiről annyit biztosan állíthatunk, hogy nemcsak a tényeket, hanem a tények közötti összefüggéseket és értelmüket is magában foglalja. Ezért a feltárássukra irányuló bármely próbálkozás ér annyit, mint a tényeknél való megtapadás vagy a „jelentéktelen“ tényeket mellőző magatartás, még akkor is, ha az elmélkedés téves eredményhez vezet csak apró igazságokhoz vezet el.

Nyelvlélektan és pszicholingvisztika

A pszicholingvisztika kifejezést az ötvenes évek elején honosítják meg Amerikában (vö. C. E. Osgood és T. A. Sebeok szerkesztésében: *Psycholinguistics: a Survey of Theory and Research*, 1954). A szerkesztők a pszicholingvisztika tárgyát a következőképpen határozzák meg: a pszicholingvisztika azokat a folyamatokat tanulmányozza, amelyek révén a beszélő szándékai az adott kultúrában elfogadott kódnak megfelelő jelekbe tevődnek át, és amelyek által ezek a folyamatok a hallgatónál értelmeződnek. Más szavakkal: a pszicholingvisztika a kódolás és a dekódolás folyamataival foglalkozik, melyek a közlés állapotait összehangolják a kommunikáció résztvevőinek állapotával.

Az amerikai pszicholingvisztika három tudomány — a viselkedéslélektan, a kommunikációelmélet és a nyelvtudomány — összekapcsolása révén véli megvalósíthatónak kutatási célját: a nyelvi viselkedés tanulmányozását. A pszicholingvisztikai kutatási programnak a gyakorlatba való átültetését azonban megnehezíti az a tény, hogy maga a három összekapcsolandó tudomány sem egységes, hanem irányzatokra szakadva fejlődik.

B. Watson, a viselkedéslélektan agresszív megalapítóját, az Olyannyira megszemenő objektivitás jellemzi, amellyel összeférhető az a feltételezés, hogy a viselkedés a mentális tényezők (képzet, emlékezet, akarat stb.) figyelembevételével nélkül is tanulmányozható. A pszichológia feladata az — fogalmazza meg kiindulási tételeit 1912-ben Watson —, hogy az embernek a születéstől a halálig tartó cselekedeteit tanulmányozza, s megállapítsa az ingerek és a szervezet válaszai között levő kapcsolatokat. Az ingert azonban biológiai és fizikai tényekkel, a választ pedig azokkal a változásokkal azonosítja, amelyek az izmokban és a belső elválasztású mirigyekben jönnek létre. Watson abból a célból, hogy jobban tanulmányozhassa az embert — állapítja meg P. Fraisse —, bizonyos értelemben megfosztja minden emberi tartalmától. A watsoni, ortodox behaviorizmus túlhataladása, a mentális tényezők kísérleti kutatása már a harmincas évek során megkezdődik az amerikai pszichológiában, és az ötvenes években — Brunner, Goodnow, Austin, Miller, Osgood és mások munkássága révén — teljesebbé válik. Az ortodox behaviorizmus azonban még napjainkban is létezik. Egyik fő képviselője B. Skinner, akinek a verbális tanulással kapcsolatos felfogását megsemmisítő módon cáfolja N. Chomsky 1959-ben közzétett recenziójában. Skinner az emberi viselkedés és magatartás magyarázó elvét másként kifejezve: az embert az operáns kondicionálás fogalmának az útján fosztja meg emberi tartalmától (ennek a ténykedésnek az etikai vonatkozásait taglalja Gáll Ernő: *A pingpongoló galambok tanulsága, avagy Burrhus F. Skinner kiküszöböli a méltóságot*. A Hét, 1978. július 28.).

A pszicholingvisztika kifejezést manapság az európai pszichológusok is használják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az európai lélektanban csak az ötvenes évektől kezdődik a beszéd tanulmányozása. Nyelvlélektani kezdeményezések Európában legalábbis a századfordulótól kezdve léteznek.

A nyelvlélektan legnevesebb képviselői — K. Bühler, W. Stern, L. Sz. Vigotszkij — egyrészt nyelv-, másrészt személyiségfilozófusok, illetve a kultúrsemantikai irányzat képviselői is.

W. Stern a beszéd három vonatkozását különbözteti meg (1907): a kifejezést, a közlést és az értelem felé való irányultságot — a szimbolikusat. A gyermek beszédét úgy tekinti, mint „a személyiség teljességében gyökerező folyamatot”. K. Bühler mezőmodelljének (1918) értelmében a nyelvnek három funkciója van: a kifejezési, a felhívási és az ábrázolási funkció. Bühler saját modelljét esz-közmodellnek is nevezi, holott valójában szerinte (akárcsak Humboldt és Cassirer szerint) a nyelv nem csupán külső burka a gondolkodásnak, hanem lényeges és szükséges szerve, amely alakítja a szellemi tartalmakat. L. Sz. Vigotszkij a gondolat viszonyát a szóhoz a gondolat szóban való megtestesülésének élő folyamatoként tekinti (1933), és a belső beszéd kialakulásának nyomán követésével kibontja azt a gondolatot, hogy „az értelmes szó az emberi tudat mikrokozmosza”.

Az európai nyelvlélektannak azonban nem sikerült kísérleti nyelvlélektanná válnia. A harmincas-nyelvenes évek kísérleti pszichológiája még nem elég érett ahhoz, hogy az elméletet kutatási programtervezetté konkretizálja. A nyelvlélek-

tan alkalmazási területe egyrészt a gyermeknyelv statisztikai vizsgálatára terjed ki (mérik a gyermeknyelvi szókészlet életkori gyarapodásának ritmusát, megállapítják az egyes szófajok gyakorisági megoszlását, gyakorisági és korszótárakat állítanak össze), másrészt pedig a nyelv és gondolkodás viszonyának kutatására (ezeket a vizsgálatokat azonban igyekeznek úgy megszervezni, hogy lehetőleg kizárják belőlük a nyelvi jelentések — úgymond — zavaró hatását).

A pszicholingvisztikai kutatók három nemzedékét tartjuk számon. Az első nemzedékhez sorolják azokat a kutatókat, akik az amerikai nyelvészetre támaszkodva közelítik meg a nyelvi viselkedést. Ennek a nemzedéknek a munkássága révén honosodik meg a pszichológiában a szemantikus tér fogalma és a mérésére szolgáló szemantikus differenciál eljárás. Az eljárás szerzői — Osgood és Mowrer — úgy gondolták, hogy a teljes szemantikai teret vizsgálják. Később azonban bebizonyosodott, hogy módszerük csak a szó érzelmi hangulatának mérésére alkalmas.

A pszicholingvisták második nemzedékének kutatási célkitűzése a generatív nyelvészet elveinek megfelelően alakul. A pszicholingvisztika feladata — vélekedik G. A. Miller —, hogy leírja azt a pszichológiai folyamatot, amely a mondatok használata (megértése és létrehozása) alkalmával nyilvánul meg. Az említett második nemzedék főként azt vizsgálja, hogy a generatív transzformációs modellnek van-e pszichikus léte. A számos és ötletes kísérlet eredményeiből levonható következtetés eléggé egyértelmű: a generatív transzformációs modellt nem lehet egyszerűen csak a beszélők fejébe helyezni. A beszélők nem annak megfelelő úton és szabályok által jutnak el a mondat megalkotásához. A beszédüzenet előállítása és megértése nem egyenlő: generatív nyelvtan + pszichológiai korlátozások (a művelti emlékezet terjedelme, a hangképző és -felfogó szervek sajátosságai stb.). Habár bizonyítottnak tekinthető, hogy a nyelvi megnyilatkozás nem írható le sem az úgynevezett véges állapotú, sem pedig a közvetlen összetevős modellek segítségével, s hogy ezeknél a transzformációs modell megfelelőbb, de az is igaz, hogy az előbbiek pszichikus léte vitathatatlan. Egyes kutatók a strukturális és a valószínűségi, a gyakoriságon alapuló szempontok összekapcsolását igénylik. Rommetveit (1968, 1969), J. Prucha (1970), A. A. Leontyev (1968) és mások annak a véleményüknek adnak kifejezést, hogy a mondatalkotási folyamatokat nem lehet valós közlési szerepűktől elvonatkoztatva, azaz légüres művelti térben vizsgálni.

A harmadik nemzedék legfontosabb megállapítása az, hogy a nyelvtani műveletek nem merítik ki a teljes nyelvhasználati készletet, hanem alapvető szerepet játszanak a gyakorlati és jelentési tényezők, továbbá a közlési helyzet jellemzői, valamint a személyiségvonások. A pszicholingvisztika feladata éppen az, hogy ne csak a nyelvtani-művelti, hanem a teljes nyelvhasználati készletet, ne csak a művelti transzformációkat, hanem a beszédhelyzetet és a beszélő csoportot tanulmányozza.

A. A. Leontyev véleménye szerint a beszédtevékenység következő szakaszai állapíthatók meg: a beszédszándék keletkezésének, a beszédszándék körvonalazásának és a kivitelezési terv belső körvonalazásának, valamint a terv megvalósításának szakasza. A szerző véleménye szerint a beszédmegnyilatkozás nyelvtani szerkezete az előállítás kezdetekor csak részlegesen adott, csak közlésre során dolgozódik ki. A nyelvi üzenet szerkezete nem művelti, hanem jelentésszerkezet. A nyelvi megnyilatkozás során az egyén különböző kész nyelvi mintákat (beszéd-készségeket, sablonokat) is felhasznál (és annál inkább, minél kevésbé urálja a nyelvet), de felhasznál heurisztikus modelleket is.

Egyes szerzők a pszicholingvisztika feladatát annak a befolyásnak a kutatásában látják, melyet a beszédhelyzet a közlésre gyakorol; beszédhelyzetet (szituációs tényezőn) értve a stilisztikai, dialektológiai, életkori, etnográfiai (szociológiai) stb. tényezőket (vö. T. Slama-Cazacu, 66—69.).

A nyelvi hozzáértés veleszületettségének Chomsky-féle nézetét igen határozottan kétségbe vonja J. Piaget, aki egyetért ugyan azzal az elgondolással, hogy a nyelvhasználatot nem lehet az értelem megkerülésével vizsgálni (másként kifejezve, hogy a bázis, a mélystruktúra-összetevő — Piaget nyelven: az intelligencia — generáló funkciója nem hagyható figyelmen kívül), de főlegesennek tartja a veleszületettség hipotézisét, mivel a nyelvhasználat működésbe lépését az egyéni fejlődés folyamán megelőzi az érzékszervi-mozgásos intelligencia kialakulása.

A pszicholingvisztika érdemei közé tartozik, hogy a kísérleti lélektan kutatási területét kiszélesítette. Kísérleti módszerek segítségével vizsgálja a nyelvi viselkedést, amelyet a nyelvélektan csak elméleti szinten volt képes körvonalazni. Felmerül azonban a kérdés, hogy a pszicholingvisztika elméleti keretei elegendők-e

ahhoz, módszertani lehetőségei megfelelők-e arra, hogy e tudományág képes legyen megvalósítani azt a feladatot, amelyet maga elé tűzött. Többen úgy vélekednek, hogy nem. Egyesek az emberi közlés problémáinak vizsgálatára a szociolingvisztika, mások pedig a pszichoszemiotika kereteit tartják alkalmasnak.

IRODALOM

Büky Béla: *A beszédtanítás pszichológiája*. Bp., 1973. — J. B. Carroll: *Language and Thought*. Prentice-Hall Inc., 1964. — E. Dalrymple-Alford: *Pszicholingvisztika*. In: *Új távlatok a pszichológiában*. Bp., 1972. 192—211. — Dr. Fabricius-Kovács Ferenc: *Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1967. 3. — P. Fraisse: *A kísérleti pszichológia fejlődése*. In: J. Piaget—P. Fraisse—M. Reuchlin: *A kísérleti pszichológia módszerei*. Bp., 1967. 9—99. — G. A. Miller: *A pszicholingvisták*. In: *A nyelvtudomány ma* (Szépe György gondozásában). Bp., 1973. 529—561. — Péntek János—Szabó Zoltán—Teiszler Pál: *A nyelv világa*. Kvár, 1972. — J. M. Peterfalvi: *Introduction à la psycholinguistique*. P.U.F. Paris, 1970. — T. Slama-Cazacu: *Introducere în psiholingvistică*. Buc., 1968. — L. Sz. Vigotszkij: *Gondolkodás és beszéd*. Bp., 1971.

ROTH SZAMOSKÖZI MÁRIA

A házastársak pszichológiai összeférhetősége

A házastársak összeférhetőségét kutató pszichológiai és szociológiai tanulmányok nagy többsége a biotípusok, személyiségvonások, hajlamok és érdekek, valamint az értékrendszerek és attitűdök homogenitásának vagy heterogenitásának vizsgálatából indul ki.

C. G. Jung az extrovertált és introvertált személyiségtípusokról értekezve úgy vélekedett, hogy a párválasztás szempontjából a két típus között vonzódás jelentkezik. Jung komplementaritásemeléte visszhangra talált E. Kretschmer biomorfológiai elméletében, amely szerint a különböző temperamentumok annál jobban vonzzák egymást, minél jobban közelednek a típusok végletei felé.

R. F. Winch a párválasztással kapcsolatos tanulmányaiban kidolgozta a kiegészítő szükségletek elméletét és egy ennek megfelelő tipológiát, amelyben az anya—fiú, úr—szolga típusú párválasztások találhatók meg. Winch a kiegészítő szükségleteket olyan kapcsolatként határozta meg, amelynek lényege, hogy két különböző igény esetében az egyik személy viselkedése nemcsak a saját, hanem a másik személy igényét is kielégíti.

A vonzódások tanulmányozásában T. Newcomb a beállítódottságok (attitűdök) hasonlóságának fontosságát hangsúlyozta. Szerinte a vonzódási folyamat a hasonló vagy közös értékrendszerrel magyarázható: két személy között a vonzódási kapcsolatot egy harmadik elem is fenntartja, mely a közös viszonyulási rendszerhez tartozik. Minél hasonlóbb a két személy beállítódottsága a kívülről álló tényezővel szemben, annál nagyobb az egyetértés és az érintkezési felület a páron belül. Az attitűdök hasonlósága megerősíti a pozitív érzelmi kapcsolatokat, míg eltérésük gyengíti ezeket, és érzelmi szakadáshoz vezethet.

Hazánkban az utóbbi évtizedekben a családdal foglalkozó tanulmányoknak többnyire szociológiai és pszichopedagógiai jellegük volt. Közös érdekünk, hogy elemezték a jelenlegi változások irányát és értékét a családi mikrostruktúra szintjén. Nálunk a család fejlődési irányainak főbb jellemvonásai közül kiemelték az együttálló családtagok számának csökkenését, a házastársak társadalmi-gazdasági státusának kiegyenlítését és mindkettőjük komplex társadalmi beilleszkedésének ösztönzését, az indulási feltételek és az anyagi érdekek csökkenő fontosságát a párválasztásban, a házassági kor csökkenési tendenciáját stb.

A családdal kapcsolatos kutatásunkban feltételeztük, hogy a fiatal család-
nak van a legtöbb esélye az előzőekben felsorolt, az új típusú házasságra jellemző
tulajdonságok összesítésére.

A kutatás eszközei közül a következőket említjük: kérdőív alapján folytatott
beszélgetés, amely objektív adatokat szolgáltatott a vizsgált családtagokról; az
érdeklődést és a beállítódottság irányát vizsgáló kérdőív; a házastársak szerepé-
ről, elvárásairól és a családon belüli döntések megosztásáról tájékoztató kérdőív.
Kísérletünk 60 diákcsaládjánál alkalmaztuk a Rosenzweig frusztrációs próbát a
személyiség egyes konfliktusos helyzetbeli reakcióinak és a frusztráció elbírásának
tanulmányozása céljából.

Kutatásunk első hipotézisét — az eddig elemzett elméletekből kiindulva —
úgy fogalmaztuk meg, hogy egy házasság annál sikerültebb érzelmi, erkölcsi és
társadalmi szinten, minél hasonlóbbak a házastársak attitűdjei; ez a szimmetria
annál szükségesebb, minél közelebb van a beállítódás tárgya a családi élet prob-
lémáihoz.

A kutatás második hipotézise, hogy a személyiségfaktorok esetében a ha-
sonlóság—kiegészítés alternatíva nem határozza meg önmagában egy házasság si-
kerét vagy kudarcát; a személyiségtípusokra jellemző reakciók az erkölcsi és
hozzáállási tényezők révén hatnak, így a temperamentális tulajdonságok másodla-
gossá válnak.

A felmérés adatainak elemzése során olyan szociális tényezőket emeltünk ki,
amelyek a családi életet a választás pillanatában és utólagos alakulásában befo-
lyásolják. Minden tényező esetében elemeztük a homogenitás és heterogenitás elő-
fordulásának arányát a vizsgált pároknál.

Életkor	— azonos: 19 család (31,7%)	} 91,7%
	— különböző: 1—3 év között 36 család (60%)	
	4 év vagy több 5 család (8,3%)	
Társadalmi eredet	— azonos: 30 család (50%)	
	ebből: 17 család (28,3%) munkás	
	3 család (5%) mezőgazdasági dolgozó	
	8 család (13,3%) értelmiségi	
	2 család (3,3%) tisztviselő	
	— különböző: 30 család (50%)	
Városi vagy falusi származás	— azonos: 47 család (78,3%)	
	(ebből 18-nál a származási helység is azonos)	
	— 50% városi	
	— 28,3% falusi	
	— különböző: 13 család (21,7%)	
Szakma (egyetem)	— 28 család (46,6%): azonos szakmát tanulnak	
	(ebből 18 családban [30%] a házas- társak évfolyamtársak is)	
	— 7 család (11,6%): hasonló szakmát tanulnak	
	— 25 család (41,6%): különböző szakmát tanulnak	

A táblázat adataiból következik a homogenitás túlsúlya a házastársak kora
és származási közege esetében, és kisebb mértékben a szakosodás esetében. A „tár-
sadalmi eredet“ tényezőnél a homogenitás és heterogenitás egyenlő; feltehetőleg a
partnerek azonos pozíciója csökkenti a társadalmi eredet fontosságát.

Az eddigiekből következik, hogy az elemzett tényezők homogenitása — a
hasonló attitűdök és értékrendszerek közvetítő szerepe révén — nagyobb mérték-
ben segíti elő a házastársak közeledését.

A házastársak szerepkörének felvázolásában a páron belüli háztartási fel-
adatok megosztásából indultunk ki. A családok 23%-a esetében a házastársak —
bevallásuk szerint — a házi munkában egyenlően vesznek részt, és 66,6% ese-
tében a férfi „segít“ a feleségének. Az arányoknak ez a megoszlása a diákházas-
ságokban a családi státus kiegyenlítődési irányát tükrözi. Ennek ellenére bizonyos
mértékben még fennáll a régi szerepköri megkülönböztetés.

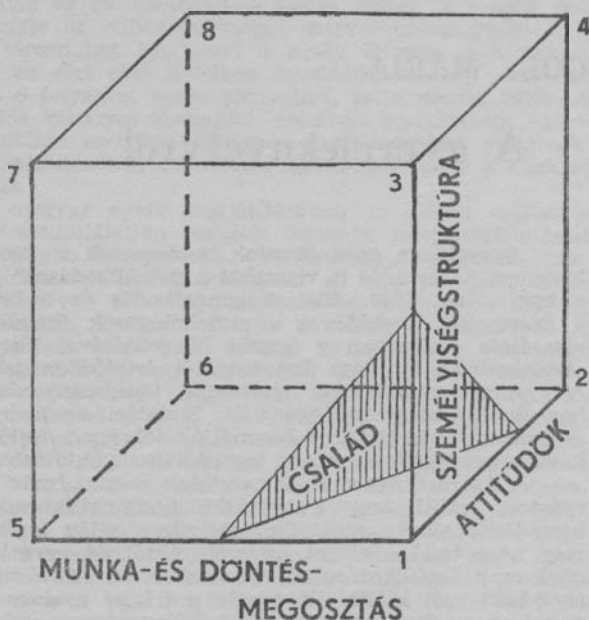
A diákházasságokban a családon belüli döntések demokratikus jellegűek: csak
két család esetében jelentkezik az autokratikus döntéshozatal. A szerepkörök ki-
egyenlítődésének és a döntések demokratizálódási folyamatának fontos tényezője,
a házastársak attitűdjeinek hasonlósága meg is erősíti ezt.

Az első hipotézisünk (a házastársak attitűdjei hasonlóak) ellenőrzésére egy a statisztikában használt eljárást alkalmaztunk: fiktív párokat vettünk alapul, és összehasonlítottuk az attitűdkülönbségek mértékét a reális és fiktív csoportok között. Az összehasonlításból kapott statisztikai adatok az attitűdök jóval nagyobb megegyezését mutatták ki a reális pároknál — a fiktív párokhoz képest.

A diákcsalád eddig említett tulajdonságai nem zárják ki a házastársak közötti konfliktusok és frusztrációs helyzetek lehetőségét. A konfliktusok megoldásának milyensége a házastársak személyiségstruktúrájától függ. Számos differenciálélektani tanulmány mutatott ki különbséget a férfiak és nők személyiségstruktúrája között, de a Rosenzweig frusztrációs próba nem hozott felszínre jelentős különbségeket a két nem reakciói között frusztrációs helyzetben. Ezzel szemben nagy változatosságot mutatott ki a házastársak személyiségstruktúráinak összekapcsolódásában.

Az egyedi esetek elemzése során tanulmányozott tényezők nagyszámú és sokféle kombinációja miatt nem állíthatunk fel olyan tipológiát, amely átfogja egy házasság sikerét befolyásoló valamennyi szociálpszichológiai és személyiségfaktort. Az eddig bemutatott változásokat figyelembe véve, a házasság sikerét, sikertelenségét és az ezek fokozatait meghatározó tényezőket három csoportra osztottuk: az első csoport a házastársak közötti munka- és döntésmegosztással kapcsolatos tényezőket, a második tényezőcsoport a beállítottságokkal kapcsolatosakat (ezek hasonlóságától különbözőségükig), míg a harmadik csoport a személyiségstruktúra tényezőit tartalmazza, ezek konvergenciáját vagy divergenciáját.

A család modelljének felállítására céljából a három tényezőcsoportot egy háromdimenziós koordináta-rendszer tengelyeként ábrázoltuk rajzunkon. A tengelyek végelei: a homogenitás (hasonlóság) és a heterogenitás (különféleség). A tengelyek találkozásánál 8 családtípus áll elénk: 1. konvergens attitűdök, egyenlő munka- és döntésmegosztás, hasonló személyiségtípusok; 2. divergens attitűdök, egyenlő munka- és döntésmegosztás, hasonló személyiségtípusok; 3. konvergens attitűdök, egyenlőtlen munka- és döntésmegosztás, hasonló személyiségtípusok; 4. divergens attitűdök, egyenlőtlen munka- és döntésmegosztás, hasonló személyiségtípusok; 5. konvergens attitűdök, egyenlő munka- és döntésmegosztás, kiegészítő személyiségtípusok; 6. divergens attitűdök, egyenlő munka- és döntésmegosztás, kiegészítő személyiségtípusok; 7. konvergens attitűdök, egyenlőtlen munka- és döntésmegosztás, kiegészítő személyiségtípusok; 8. divergens attitűdök, egyenlőtlen munka- és döntésmegosztás, kiegészítő személyiségtípusok. Ez a tipológia, akárcsak az eddig kidolgozott családtipológiák, nem meríti ki a házastársi összeférhetőség tanulmányozásában használható támpontokat, viszont fényt vet a családi struktúrák, a faktorok (a végletek közötti összes értékükkel) és a kombinációlehetőségek sokféleségére.

Az általunk felállított nyolc családtípus sikerültség, tartósság, belső harmónia szempontjából nem egyenértékű. A hasonló hozzáálláson alapuló és demokratikus családi élet a legelterjedtebb változat a diákcsaládoknál, ugyanakkor ez a legértékesebb a társadalom számára, mert biztosítja a házastársak személyiségének kibontakozását és beilleszkedésüket a társadalmi tevékenységbe.

A bemutatott tipológia és családvizsgálati módszer nemcsak kialakult családok esetében alkalmazható, hanem családot alapítani szándékozó fiatalok számára, a házassági tanácsadásban is lehetne gyakorlatilag értékesíteni, minthogy egy házasság sikerében a pszichológiai kompatibilitás is sorsdöntő lehet.

Következtetések

1. A személyiségstruktúra szempontjából a házasság sikere nem függ a típusok konvergencia vagy divergencia jellegétől.

2. A házastársak összeférhetőségének tartalmi kompatibilitásában nagy szerepe van a beállítódottságok hasonlóságának.

3. Két személy pszichológiai összeférhetősége nem a természet által a priori meghatározott jelenség, hanem olyan egyensúly, amely specifikusan alakul, a családon belül ható feszültség- és megelégedésforrásoktól függően. Tehát a pszichológiai összeférhetőség inkább eredménye, mint előfeltétele a házasesetnek, olyan folyamat, melynek lényege két személyiség kölcsönös egymáshatása.

A házastársi kompatibilitásnak ez a felfogása nem zár ki bizonyos személyiség-típusok közti választásokat, és fenntartja a párokon belüli feszültségek kedvező megoldásának lehetőségét a család belső demokráciája és a házastársi szerepkör egyenlősége esetében.

IRODALOM

- T. V. Liciu: *Pregătirea adolescenților pentru viața de familie*. Buc., 1975.
— Lukács Tibor: *Szerelem, házasság, család*. Bp., 1968. — J. Maisonneuve: *Psycho-Sociologie des Affinités*. Paris, 1966. — L. M. Terman—P. Buttenwieser: *Personality Factors in Marital Compatibility*. *Journal of Psychology*, 1935. 6: 143—171. — R. F. Winch: *A Theory of Complementary Needs*. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1955. 51:509—513.

GÓSY MÁRIA

A gyermeknyelvről

„Szavakban gondolkozunk, s nemcsak a gondolkodás hat vissza a nyelvre, hanem a nyelvtudás is visszahat a gondolkodásra“ (Kosztolányi Dezső: *Erős várunk a nyelv*. Bp., 1940. 66.). A gondolkodás és a beszéd egysége magyarázza, hogy a gyermekek beszédével a pszichológusok foglalkoztak elsőként. A gondolkodás vizsgálata elsősorban a beszéd közvetítésével történik; a gyermek pszichikai sajátosságainak kutatása így magától értetődően jelentette nyelvének elemzését is. A gyermek beszédének nyelvészeti tanulmányozása ebből sarjadt, és századunkban önálló tudománygá vált. Kutatási eredményeit a legkülönbözőbb elméleti és gyakorlati területeken használják fel, így a fejlődéslélektanban, pszicholingvisztikában, gyógypedagógiában, logopédiában, oktatásban, szociolingvisztikában stb.

A gyermeknyelvvvel, ismereteink szerint, már az ókorban is foglalkoztak. Hérodotosz említi, hogy Pszametikh (Pszamettikhosz) egyiptomi fáraó a gyermekek beszédéből akarta megtudni, melyik a világ legősibb nyelve. Ezért két, beszélni még nem tudó kisdédet az emberektől és egymástól elkülönített helyre vitetett, ahol csak táplálkozásukról gondoskodtak. Állítólag elsőként mindketten a *bekosz* (*bek-bek*) szót kiáltották, amely a frigiai nyelven kenyeret jelent. Julius Caesarnak is vannak „gyermeknyelvi“ feljegyzései, amelyek a csecsemő első hangjainak

megjelenési sorrendjére vonatkoznak. II. Frigyes szicíliai király a XIII. és IV. Jakab skót király a XVI. században különített el gyermekeket, hogy megtudja, milyen nyelven fognak megszólalni.

A gyermeki beszédet sokkal később is igyekeztek felhasználni az emberiség ősnyelvének rekonstrukciójára: ez volt az egyik fő oka a XIX. század végi, XX. század eleji gyermeknyelvi kutatások fellendülésének. A biogenetikai alaptörvény azonban — hogy az egyedfejlődés rövidítve ismétli a törzsfejlődés szakaszait (ontogenezis — filogenezis) — itt hamisnak bizonyult. A gyermeknyelvi kutatás szerencsésen túljutott ezen a felfogáson, bár a kutatók sokáig különböző elméletek szellemében írtak (például a nativizmus, empirizmus, a Herbart-féle pszichológiai elmélet stb.). A legnagyobbak közül, akiknek munkái ma is nélkülözhetetlenek, megemlíthjük Wundtot, Preyert, a Stern házaspárt, Bühlert, valamint a magyar Simonyi Zsigmondot, Bakonyi Hugót, Ponori Thewrewk Emilt, Vértes Józsefet, Kenyeres Elemért. A gyermeknyelv kutatásának valódi célját és hasznát így értékeli Balassa József: „A gyermeknyelv tanulmányozása megvilágítja a nyelv fejlődését az egymást követő nemzedékek során, és megérteti velünk azoknak az erőeknek a működését, amelyek a nyelvek fontos változását, lassú átalakulását okozzák“ (MNYK, XXIII. 62.).

A XX. század derekán a gyermeknyelvet a generatív nyelveírás fedezte fel újra a maga számára: a struktúrák kialakulásának és sajátosságainak konkrét példáit találta meg a gyermeki beszédben. Az újabb kutatások — jelentős eredmények mellett — sok megoldásra váró problémát is fölvetettek. A részvizsgálatok, monografikus munkák elméleti és kísérleti eredményei egyre szélesebb körben tették hasznossá és fontossá a gyermeknyelvet. A kutatások a nyelvsajátítás egész folyamatára kiterjednek, és magukban foglalják valamennyi területét: a hangrendszert, a fonológiát, az alaktant, a szókincset, a szintaxist stb. A kortárs szakirodalomban Gvozgyev, Jakobson, Lurija, Slobin, Elkonyin, Piaget, Vigotszkij, illetve Vértes O. András, Mikes Melánia, S. Meggyes Klára és Lengyel Zsolt nevét találjuk.

A nyelvsajátítás vizsgálatának leggyakrabban az első három-négy év a tárgya. Noha az anyanyelv tudása ezen a szinten még korántsem tökéletes, a beszéd elsajátításában valóban a gyermek életének első három éve a legfontosabb. Pszichológusok szerint egy gyermek hároméves kori intelligenciaszintjéből nagyjából előre jelezhető tizennégy éves kori értelmi képessége. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy egy ember egész lelki fejlődésére, gondolkodására, értelmi-érzelmi kibontakozására döntő hatással van a kora gyermekkor. S ebben a beszéd birtokbavételének igen nagy a szerepe.

A beszélni tudás képességének két alapfeltétele van: szubjektív oldalról, hogy az egyén (a csecsemő) filozófiailag és pszichológiailag képes legyen a beszéd felfogására és reprodukálására, vagyis az ehhez szükséges szervei egészségesen működjenek. Az objektív oldal a társadalmi kényszer: a nyelv létezése a világban. A nyelvsajátítás gyakorlatilag az élet első heteiben kezdődik: eleinte passzívan készül fel rá az újszülött, majd e folyamat egyre aktívabbá, tudatosabbá válik. A beszédfejlődésnek meghatározható bizonyos szakaszai, amelyek egyedenként változók lehetnek ugyan, tendenciájukban azonban általános sajátosságokat mutatnak. Egy részük valamennyi nyelv elsajátításában fellelhető, más részük csak a konkrét anyanyelv tanulásában jelentkezik.

Vizsgálódásaink alapján a magyar nyelv elsajátításában az alábbi szakaszokat különböztethetjük meg. Az artikulátlan hangok ösztönös megnyilvánulásait (első 3—4 hét) egyre differenciáltabb hangadások váltják föl. A második, harmadik hónapban a csecsemő sírása kifejezővé válik, ez az ún. modulált sírás, amelyet a jellemző akusztikai ismérvek jól megkülönböztetnek a korábbi időszak „ordítózásaitól“. Általában a hatodik, nyolcadik héten kezdődik a gögicselés. A sírásnak még semmilyen formája nem beszéd, ez utóbbit közvetlenül a gögicselés készíti elő. Ennek során a csecsemő hangképző szerveivel begyakorolja azokat a mozgásokat, amelyekből később anyanyelvi hangjainak artikulációja alakul ki. „Csak az emberi csecsemőben szunnyad a gagyogás ösztöne“, melynek időszaka után az egyedek különböző nyelvközösségek tagjai lesznek (Lotz János: *Szonett-koszorú a nyelvről*, Bp., 1976). Miért gögicsél minden csecsemő? A beszédszervek mozgatása és a velük keltett hanghatás okozza azt az örömet, amely minden csecsemőt gögicselésre készítet. Az első artikulált hangok véletlenszerűek. Később képzésük egyre tudatosabbá válik, s a csecsemő a legkülönfélébb magán- és más-salhangzókat, hangkapcsolatokat, hangsorokat hozza létre. Hathónapos kora körül a gyermek a gögicsélt hangokat és hangsorokat meghatározott funkcióban kezdi használni, például az éhség, az unalom vagy az öröm kifejezésére. Az a fejlődépszichológiai alaptörvény, hogy a gyermek minden időszakban többet ért, mint

amennyit visszaadni képes, már az első hónapokban megfigyelhető. A beszéd elsajátítása mindig közvetett vagy közvetlen tanulás útján megy végbe, akár hangoktól, akár jelentésről, akár grammatikáról stb. van szó. Ezért olyan hátrányos a nyelvfejlődésre az ingerszegény környezet.

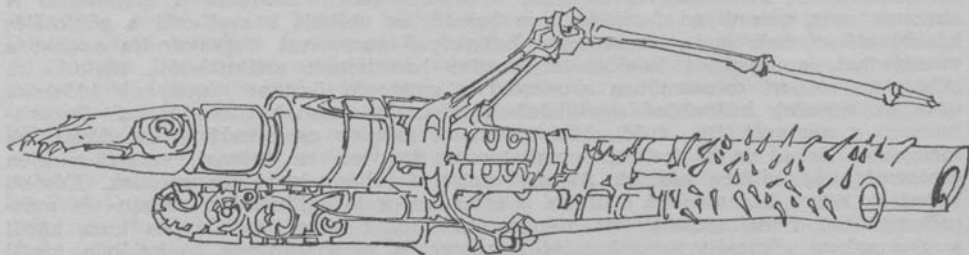
Rendszerint hat–nyolc hónapos korban mutatnak a gőgicsélt hangok az anyanyelv beszédhangjaihoz hasonló akusztikai szerkezetet. A magyar csecsemő ekkortájt kezdi tudatosan ejteni az ajakkerekítéses a hangot. A gagyogás tíz-tizennégy hónapos kor körül indul meg: megjelennek az első szókezdemények. A hangtest és a jelentés mint tartalom és forma viszonyában sokáig egy harmadik tényező is szerepel: a szituáció, amely a gyermek számára érthetővé, egyértelművé teszi ezt a kapcsolatot. Az első szavak vagy szókezdemények poliszemantikusak, ún. szómondatok (Einwortsätze). Szómondat bármilyen alakú és szófajú szó lehet (leggyakrabban főnév), amelyet a gyermek különféle, mondat értékű jelentésben használ. Az *amma* (alma) például lehet „almát kérek”, „nézd, ott az alma”, „hol az alma” stb. A valódi szavak későbbiek, bár hangtestük gyakran tökéletlenebb a szómondatokéinál. A jelentés itt ideiglenesen háttérbe szorítja a kiejtést. Az első mondat szerkezetek a szavak primitív egymásutániságából alakulnak. A hallott beszéd elemekre bontása, majd tudatos „felépítése”, vagyis a morféma megkülönböztetés a valódi mondatok létrehozásának feltétele. A gyermek — anyanyelvtől függetlenül — szótöveket, ragokat, jeleket, képzőket, előjárókat stb. kezd felismerni. Az analógia, a beszédtanulás legszembetűnőbb automatizmus-modellje ekkor lép működésbe, és eredményezi az olyan alakzatokat, mint: „alszottam”, „zörög az ég”, „lefeküdünk”, „kérem az elefánt” (elefántot), „adjál eperet”, „csöngők” (csöngetek), „látom a lókat”, „lecsöpögt a víz”, „játszliknak” (játsszanak) stb.

Kétéves korára a gyermek érthető mondatokban beszél, ezek nyelvtanilag természetesen még kezdetlegesek. Két és három év között ugrásszerűen növekszik a gyermekek szókincse. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy a szavak száma egyéves korban 5–50, kétéves korban 10–300, háromévesen 150–1500; a négyévesek általában 2500–3000 szót használnak.

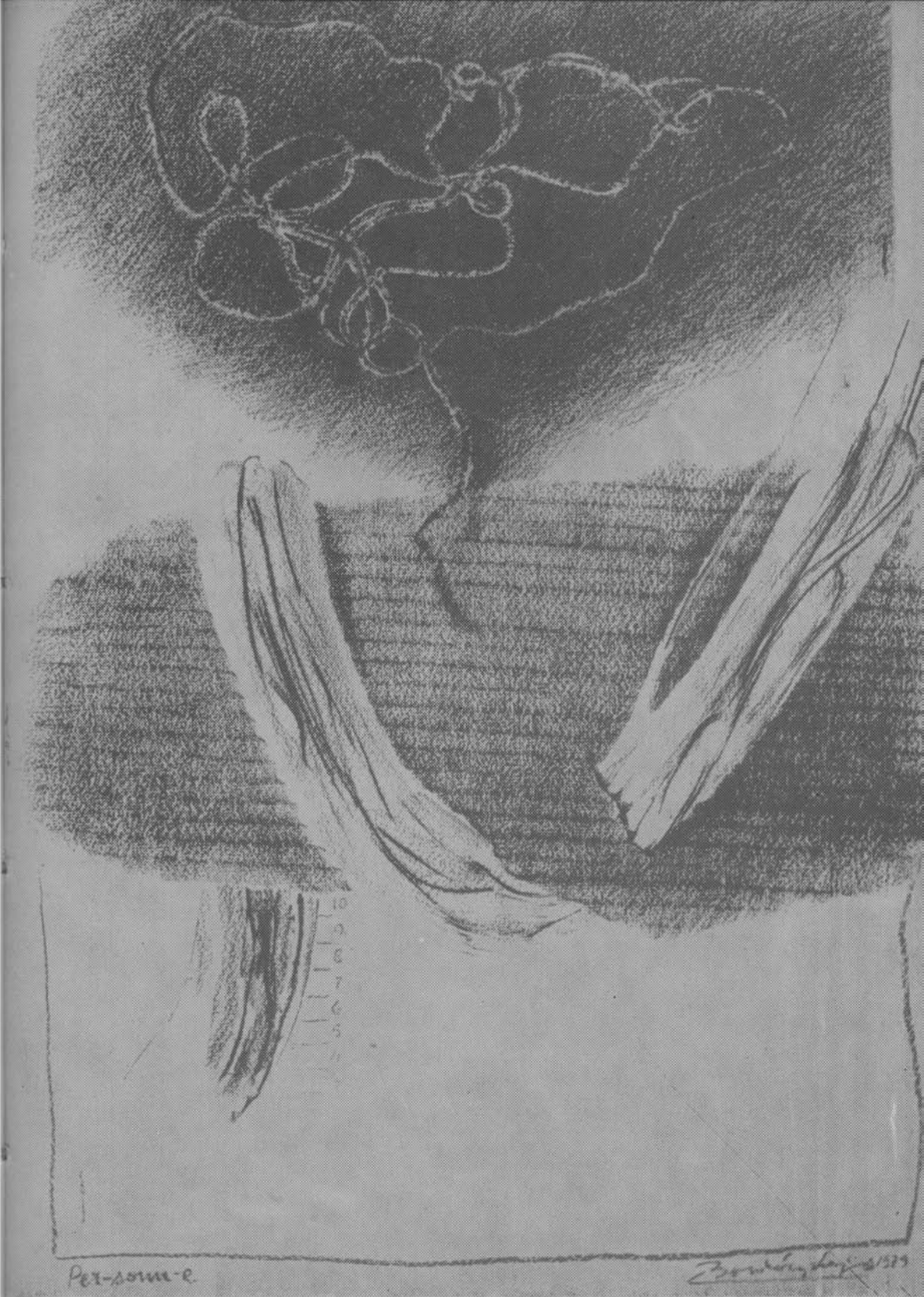
Hároméves korban a kiejtés megközelíti a magyar artikulációs bázis törvényszerűségeit, a beszédhangok mintegy hetven százalékának az artikulációja helyes. A többnyire késői hangok: *s*, *zs*, *sz*, *z*, *c*, *cs*, *r*, a magánhangzók közül az *ö*, *ó*, *ü*, *ű* képzése még bizonytalan. Gyakorik a hanghelyettesítések, hangelhagyások; ritkábban szócsonkítások, hangátvetések is előfordulnak. Ekkor jelennek meg azok a nyelvtani formák, amelyeket a legutolsókként szoktak számon tartani: a jelen és a múlt idejű feltételes mód kifejezése, a melléknévek fokozása, a határozói igenevek önálló alkalmazása vagy a melléknévi igenevek jelen idejű alakja stb. Gyakorlatilag ekkorra válik teljessé (vagy majdnem teljessé) a szófajok rendszere; gazdagodnak a névmások, a határozószók, a módosítószók, a viszonyítók stb. A háromévesek mondatai már bonyolult gondolatok csaknem hű nyelvi megformálására alkalmasak.

Négyéves kortól a gyermekek beszéde, nyelvtudása egyre finomabbá, egyre tökéletesebbé válik.

A világot csak úgy vehetjük birtokunkba — írja Sütő András (*Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Buk., 1977) —, ha megtanuljuk megnevezni. Ebben a „varázslásban” kell kézenfogva vezetnünk gyermekeinket életük kezdetétől, amíg önállóan meg nem tanulnak bánni azzal a csodás ajándékkal, amit kaptak: anyanyelvükkel.

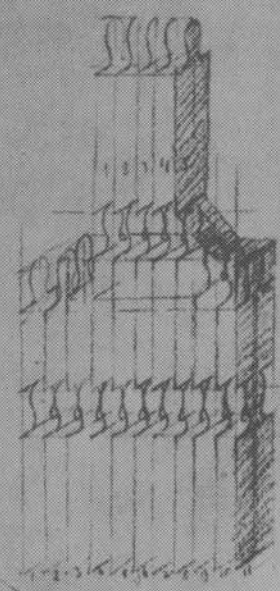
Simon Sándor rajza

Pei-some

Bardocz Lajos 1935

BARDÓCZ LAJOS „FÉLTÉSEK“ CÍMŰ SZERZETÁBÓL

Em-ballage

Paul Klee 1920

Gabriel Marcel filozófiájának irracionalizmusa

Marcelt a francia egzisztencializmus jobbszárnyának vezéréneként, a francia katolikus egzisztencializmus megalapozójaként tartják számon. Filozófiai felfogását Schelling, Kierkegaard, Bergson és mások nézetei alakították. 1929-ben áttér a katolikus hitre, s ez a nyíltan bevallott, vallásos értelemben vett megtérés egész későbbi tevékenységére rányomja bélyegét. 1950-ben a „*Humani generis*” pápai enciklikában a Vatikán hivatalosan megróta, és a skolasztikus dogmatikával összeegyeztethetetlennek nyilvánította az egzisztencializmust, ezek után Gabriel Marcel inkább „neoszokratizmusnak” vagy „keresztény szokratizmusnak” titulálta saját tanait. Ez az új elnevezés azonban nyilván nem hatott ki filozófiájának tartalmára, bölcselate továbbra is azt célozta, hogy — nem hagyományos eszközökkel — hozzájáruljon a katolikus vallásosság megszilárdításához. Filozófiája tartalmánál fogva a vallásos egzisztencializmus katolikus változatát jelenti, míg a protestáns változatot K. Barth „dialektikus teológiája”, az idealista verziót pedig M. Buber elmélete képviseli.

Gabriel Marcel — akárcsak a tomisták — megpróbálja alárendelni a filozófiát a teológiának. Nyíltan visszautasít mindenféle racionalizmust, elszigeteli a filozófiát minden olyan gondolkodási rendszertől, amely igényt tart a tudományos objektivitásra. Azt követeli a bölcselétől, hogy ha el akarja kerülni önmaga megtagadását, ne vonzódjék és ne közeledjék az objektivitáshoz. Olyan filozófiai doktrínát kívánt megteremteni, amely nem veszi figyelembe az objektív tudományos megismerés módszereit és következtetéseit. Meg van győződve arról, hogy „...a filozófiai tanból, a tudományhoz viszonyítva, teljes egészében hiányzik az érvelés, bár pozitív értéket birtokolhat”. (G. Marcel: *Schelling fut il un précurseur de la philosophie de l'existence?* Revue de métaphysique et de morale, 1957. 72.) Tulajdonképpen azt hangsúlyozza, hogy csak az ilyen filozófia képvisel értéket. Az objektív megismeréssel szemben tanúsított magatartása egyaránt vonatkozik az anyagi és a szellemi világra. Szembehelyezkedik mind a „gondolkodó gondolattal” (la pensée pensante), mind a „gondolt gondolattal” (la pensée pensée) mint objektívizált s következőképpen hamis gondolattal. Ebben kell keresnünk e filozófus arra irányuló igényét, hogy elkerülje a materializmust és az idealizmust. Saját elméletét így jellemzi: „...a legnagyobb erőfeszítés arra nézve, hogy megszakítsa a kapcsolatot az idealizmussal, bármilyen legyen is az.” (G. Marcel: *Être et avoir*. Paris, 1935. 35.) Itt a szubjektum, a gondolkodás objektívizálódására gondol. Számára elfogadhatatlan az az elv, mely szerint a kezdeti, objektívnek és nem szubjektívnek tartott szellem közvetve hozzáférhető volna a logikai elemzés és a racionális megismerés révén. Ez nem jelenti általában az idealizmus elutasítását, csak egy sajátos radikális idealizmust fejez ki, amelyben a szellemet nem fogadják el a megismerés tárgyaként. Marcel attól félt, nehogy a megismerés tárgyának elfogadott szellemet a racionális megismerés szintjére süllyesszék. A francia bölcselő ily módon visszautasítja a Hegel-féle idealista pánlogizmust és a Leibniz típusú pluralizmust. De az elméleti-kognitív szubjektív idealizmust nem azért nem fogadja el, mert idealizmus, hanem azért, mert ez a szubjektum—objektum viszonyát gondolati síkra vetíti, és a megismerhető, valamint a felette elmélkedő, őt gondoló tényező közötti viszonyként, a megismerendő és annak megismerése közötti relációként fogja föl.

Az irracionalizmus és az objektívizmusellenesség a katolikus egzisztencialista filozófiában elválaszthatatlan egységben van. Visszautasítja azt, hogy a különböző jelenségeket dolgokként, a maguk objektivitásában vizsgálják, s ez az álláspont kiegészül a megismerés, az „absztraktizáló szellem” ésszerű, logikai eszközeinek elvetésével. Marcel ezt úgy éri el, hogy a szubjektum és objektum közötti kognitív viszonyok filozófiáját az érzelmi viszonyok — a „megszánás”, a „részvét” — bölcselétével helyettesíti. Íme, így távolodik el nála a filozófia alapvető kérdése a megismerés anyala és tárgya közötti viszonytól, s ölt új formát, válik a szenvedés és a szenvedő közötti viszonyvá. Ezenfelül a szenvedés és a szenvedő szerves egységet alkot: nem létezik szenvedés szenvedő nélkül, és fordítva, nincs any, aki ne szenvedne. Az „elvi koordinálás” nem tűnik el, hanem csak új

érzelmi színezetet kap, két eleme egyre inkább közeledik az elválaszthatatlan idealista egység felé.

Marcel egzisztencializmusának érzelmi színezete sajátos, ennek megértéséhez tisztázunk kell, milyen helyet foglal el saját spekulációiban „probléma” és „misztérium” ellentéte. Bölcselünk a következő meghatározást adja: „A probléma valami furcsa dolog, amivel szembetaláljuk magunkat, ami elállja utunkat.” (I. m. 100.) Az „ÉN” kívülről elemzi ezt a „furcsa dolgot”, objektíve közeledik hozzá, mintha tőle független volna. A probléma a logikum szférájában található. Egészen más a misztérium tartalma. „A misztérium — írja — az a furcsa dolog, ami megragad engem, s éppen ezért lényege nem található meg teljes egészében előttem. Ebben az esetben a bennem lévő és az előttem lévő közötti különbség elveszti jelentőségét.” (Uo.) A misztérium nem helyezi szembe a szubjektumot az objektummal, az „ÉN”-t a „NEM-ÉN”-nel, a megismerő embert a megismerendővel. Bennem foglaltatik, belőlem fakad, egységbe vonja az „ÉN”-t és a „NEM-ÉN”-t, túllépi az elmélkedés Körét, eltörli a határokat a „rajtam kívüli” és a „bennem létező” között. Ugyanakkor a misztériumra nem alkalmazható semmiféle objektív, logikai értelmezés, így körvonalazódik az áttérés a metaproblémába.

Marcel a Harvard Egyetemen tartott előadásorozatában kijelentette, hogy mi egyelőre a probléma szféráján belül vagyunk, s éppen ezért jelenik meg az izgalmas kérdőjel a külvilágra vonatkozóan. Ez a probléma annál inkább izgalmas, mivel a legkevésbé sem tudunk választ adni a felmerült kérdésre. Amikor átléptük a metaprobléma területét, meghaladtuk a belső és a külső közötti határsávot is, s így maga a probléma mint olyan szűnik meg létezni.

A francia filozófus úgy akarja megoldani a filozófia alapvető kérdését, hogy megkerüli a létezés, az ontológia problémakörét, s helyébe a létezés, az ontológia misztériumát állítja. A metafizika — a fizikától eltérően — a nem-problémák szellemi világát jelenti, mivel a misztérium „a titokzatosság felé forduló reflexiót”, a lét alapvető rejtelme felé fordulást fejezi ki, e lét megértése arra szólít fel, hogy mozgásba hozzuk a személyiséget; ez az egzisztencia mindaddig hozzáférhetetlen, amíg mi az objektív-tudományos megismerés probléma jellegű, elméleti, logikus, racionális szintjén vagyunk.

Marcelnél a problémáról a misztériumra való átmenet semmiképpen nem jelent agnoszticizmust, ellenkezőleg — miként ő maga aláhúzza — ez az agnoszticizmus visszahúzódsával egyenlő. Kijelenti: az agnoszticizmus zsákutcáját csak akkor tudjuk kikerülni, ha a probléma megszűnik problémának lenni, s ezzel elveszti az adott személyre nézve a maga hozzáférhetetlenségét. Meggyőződése szerint az agnoszticizmust a tudatlanság vezeti, a misztérium ontológiája viszont megvilágosít. S Marcel mégsem bírálja az agnoszticizmust, ugyanis elfogadja azt a tételt, mely szerint a létezés a tudomány eszközeivel nem ismerhető meg. Nem veti el, hanem éppenséggel kiemeli a racionális megismerés korlátait. Mint a tudományos gondolkodás erőtlenségének többi agnosztikus megfogalmazója, a francia filozófus is ugródeszkának használja föl az agnoszticizmust az intuitív fideizmusra való átmenet számára. Az elmélkedő ismeretelméleti álláspont bírálata nem a gyakorlathoz — a meg nem ismert legyőzésének eszközehez — vezet, hanem a hithez, szerinte ez teszi lehetségessé azt, ami a megismerés számára lehetetlen.

Marcel szétszakítja a kapcsolatot a hiteles igazság és a bebizonyítottság, meg-alapozottság, igazoltság között. A misztérium sajátja az „együttérés (részvét)” a lét iránt, ez „a pozitív megismerés transzcendenssé tételét” jelenti. (I. m. 26.) Ez vezet el a szubjektum és objektum közötti természetfeletti egységhez, amelyet nem lehet kifejezni a szemléletek, fogalmak és szavak képeiben. Ami számomra hiteles, azt már nem kell ellenőrizni, nem szükséges felülvizsgálni: mi állapítjuk meg az „azonnali közvetlenséget”. Marcel megpróbálja bizonyítani: az igazság nem más, mint „... az evidencia egyik fajtája, de rendkívüli mértékben különbözik a karteziánus evidenciától, amely a világos és nyilvánvaló eszmékhez kapcsolódik”. (I. m. 67.) Íme tehát milyen megvilágításra gondol Marcel az agnosztikus homályllyal szemben: „Minden abszolút értelemben megérthetetlen marad akkor, ha valaki a lét szöbe a tárggyal összehasonlítható valamit foglal bele.” (I. m. 76.)

A lét és a tudat közötti szakadék egzisztencialista áthidalása rokonságban van a „fenomenológiai intencionalitással”. A szándékosság az az sui generis értelmezése az érzelmi jellegű intuícióra épül, s érzékszervi, nem pedig kognitív irányulást jelent. Ennek nyomán Gabriel Marcel kiemeli: „Az én gondolkodásom elsősorban az érzetekben gyökerezik.” (I. m. 83.) Az intenció ilyen értelmezése megőrzi a szubjektív idealista lényegét, s tükrözi azt, hogy véglegesen szakított a szándékosság értelmi intuícióként történő magyarázatával. Marcel a karteziánus cogitótól eljut az „én vagyok”-hoz, ahonnan az „én hiszek”-ig már csak egy lépést kell tennie. Egy ilyen alapokra épített filozófia nem más, mint a vallás előszobája.

Amikor Marcel eltávolítja a metafizikából a tárgynak tárgyként történő analízisét, ugyanakkor következetesen kizárja a jelenségek közötti objektív kapcsolatokat is. A „reális” kapcsolatok helyét a „szubjektumközi” összefüggések veszik át, s ezek prototípusa nem az alany és a tárgy, nem az „ÉN” és a „NEM-ÉN”, hanem az „ÉN” és a „TE”, a szubjektum és szubjektum közötti viszony. Az „objektív valóság” átadja helyét a „második személynek”. A „jelenlét” egyik fő kategóriává válik. Az oksági kapcsolat — az objektív kölcsönös feltételezettség többi formájával együtt — elveszti ontológiai jelentőségét. Felváltja a hit, szeretet, odaadás, hűség, felelősségtudat, tisztélet, hódolat, szívéllyesség és hozzáférhetőség. „Lenni annyit jelent, mint szeretni” — íme ez a lételmélet számára készült jellegzetes formula. Valaki másnak „TE”-ként, vagyis más „ÉN”-ként történő értelmezése ellentmond az „Ő” fogalmának, amely mint konkretizált más leereszkedik egészen a dolog szintjéig. Más szóval a viszonyok, kapcsolatok, függések értelmezéséből így vagy úgy eltűnik az objektívitás. Felváltja a szubjektumköziség, s ez hasonlít a Jaspers-féle „kommunikálás”-hoz.

Mindez érinti az emberek közötti viszonyokat és nem kevésbé a kapcsolatokat általában. A természet jelenségei kisebb mértékben érdeklik a szerzőt. Egzisztencialista lételmélete határozottan természetiségellenes. Mihelyt szóba kerülnek a természeti dolgok közötti viszonyok, ez az ontológia a szubjektumközi érzelmi jelleghez hasonlóan ítélik. A francia bölcselő felhívja a figyelmet arra, hogy a természet objektív megismerése nem vezet el az igazsághoz. Felteszi a kérdést: „Hogyan lehetséges, hogy az, amit mi valóságnak vagy [...] természetnek nevezünk, válaszoljon az embernek az igazság keresésében?” (I. m. 38.) Ez az az egyik alapvető pont, ahol az „antropológia” átcsap a teológiába: a természeti jelenségek — mivel teremtettek — nem vezetnek a „személytelen” uralmához, hozzásegítik az embert ahhoz, hogy lelkesedjék az alkotóért, közvetítve ezzel az átmenetet az „abszolút személyiséghez”, a keresztény teizmus abszolút „ÉN”-jéhez.

Kétségtelen, hogy Marcel elméletének középpontjában etikus-vallásos és nyilvánvalóan irracionalista tételeket találunk. A francia gondolkodó kereszténységapológiája azonban gyökeresen különbözik a katolicizmusra jellemző hagyományos skolasztikus módszerektől. A szerző úgy véli, hogy lehetetlen és elfogadhatatlan a vallást tudományos alapokra helyezni, éppen ezért visszautasítja az Isten létezésének racionális bizonyítását. Kijelenti: az istenség az objektív tudomány által hozzáférhetetlen, külön világhoz tartozik. Egy ilyen világban azonban a lét irracionális jellegű, s így az Isten fogalma az objektív világ határain kívül kerül. Marcel számára az Isten létezik, de nincs felruházva objektív léttel, nem tartozik a „dolgok” világához, „nem lehet ábrázolni”, nem lehet meghatározni, „nem lehet elgondolni”, mivel a hitet elgondolni annyit jelent, mint nem hinni. A megismerés és a hit világa két külön síkon, különböző „regiszterben” található. Ekképpen a francia bölcselő felhasználja a kettős igazság elméletének középkori változatát annak érdekében, hogy visszaverje a világra és a megismerésre vonatkozó tudományos felfogást. Filozófusunk az emberek közötti valóság viszonyokat igyekszik behelyettesíteni a teológiai, etikai-vallásos viszonyokkal, megpróbálja igazolni, hogy az Isten, az isteni „TE” csak az érzelmi állapotok közvetítésével, az emberek mint személyek közötti szeretet segítségével, nem pedig racionálisan fogható fel.

Látható tehát, hogy a filozófus Gabriel Marcel nem antropocentrista, hanem teocentrista. Az emberszeretet alapja nem más, mint az istenszeretet, a másokhoz mint „Isten fiaikhoz” való viszonyulás, az „emberek közötti” testvériség pedig a Krisztusban való testvériséget jelenti. A világ a maga egészében csak egy összekötő kapocs a közlés és a Teremtő között. Marcel szerint a való világ a maga sokféleségével a „TE” pluralitását jelenti, ez egészül ki az abszolút „TE” „ÉN”-jével. Az ember viszonya az Istenhez alanyközi, érzelmi jellegű lesz, a nyilvánvalóságra, reményre, megalázkodásra épül, visszautasítja, sőt megtiltja a logikai érvelést és az ésszerű igazolást.

Gabriel Marcel Istene — egész irracionális bölcséleti konstrukciójával összhangban — nem a szemléletesség, nem a megismerés tárgya, nem bizonyítható, s nincs is szüksége erre, nem fogadja el az igazolást. Ez az Isten a legfőbb „TE”. Gabriel Marcel így ír: „Azt hiszem, le kell mondanunk az Isten-ok eszméjéről, arról az Istenről, aki magában összpontosítja az egész okságot, le kell mondanunk az okság fogalmának mindenféle teológiai használatáról [...] az az Isten, akinek a halálát Nietzsche bejelentette, a hagyományos arisztotelészi — tomista Isten, az Első-Lökés-Isten volt.” (*L'homme problématique*, 63.)

Megjegyezhetjük: míg Jacques Maritain arra törekszik, hogy megfiatalítsa a tomizmust, addig Marcel igyekszik visszaadni a létnek metafizikai elsődlegességét, azt, ami a transzcendentális kanti idealizmusból hiányzik, s teszi ezt annak érdekében, hogy mindennek fölé helyezze az elvek csalhatatlan világát.

A „misztériumba“ beszüremkedett istenség gondolatát Gabriel Marcelnél a „megtestesülésre“ vonatkozó elmélet közvetíti. Ennek a teóriának az lenne a feladata, hogy helyettesítse és megoldja a pszichofizikai kérdéseket. A szóban forgó elmélet szorosan kapcsolódik a „lenni“ és a „birtokolni“ („lét“ és „birtoklás“) kategóriáinak elhatárolásához, a szerző egzisztencialista elméletében gyakran felhasználja ezt a megkülönböztetést. A „birtokolni“ egy dologhoz, egy tárgyhöz, valami olyasmire való viszonyulást feltételez, amit el lehet határolni, el lehet idegeníteni tőlem, amivel szemben én közömbös lehetek. Viszont az „ennek vagy annak lenni“ elválaszthatatlan önmagamtól. Ebben különbözik az „én vagyok“ a „nekem van“-tól. Nyilvánvaló, hogy Gabriel Marcel itt olyan dichotómiát vezet be, amely analóg a német egzisztencialistákra jellemző „nem-autentikus“ és „autentikus“ megkülönböztetéssel.

Erre a megkettőzésre épül a „megtestesülés“ eszméje. Az „én testem“ nem jelent birtoklást, vagyis viszonyt valami máshoz, elidegenedethez. Az „enyém“ kifejezést itt nem abban az értelemben használjuk, hogy „nekünk van“, hanem úgy, hogy „vagyunk“. Pontosabban az én testem biztosítja a „lenni“ és a „birtokolni“ közötti elhatárolást, mivel a test jelenléte minden birtoklásnak feltétele. Az ilyen értelmezésnek semmi köze ahhoz a Feuerbach materialista tételhez, mely szerint „lenni annyit jelent, mint testnek lenni“. A Marcel-féle „megtestesülés“ egyenes ellentéte a materializmusnak. Ezzel kapcsolatban a szerző figyelmeztet: „A materializmusnak mint olyannak itt nincs helye. Ez a kijelentés annyiban igazolódik, amennyiben a testem dezobjektíválódik [...] ha nem objektíve veszszük.“ (I. m. 46.) A „lenni“ kategóriájának a szellem szférájában, a szubjektivitás perspektívájában van értelme.

A „megtestesülés“ kiemeli, hogy Marcel idealista módon oldja meg a filozófia alapvető kérdését. Az „ÉN“ megtestesülése kifejezi a „misztérium“ szemedőjével befedett test másodlagos jellegét. Az „ÉN“ nem az én testem, hanem az „én életem“. Nem objektív, nem megismerhető, hanem valamilyen emocionális, akaratos jellegű. A szellem, a testtől eltérően, nem a lét és a birtoklás közötti szakadékokat fejezi ki, hanem a tiszta létezését.

Marcel a „megtestesülés“ gondolatát áthelyezi az egész természetre, így a természet az abszolút „ÉN“ megtestesülésévé alakul. Az én „megtestesülésem“ biztosítja a „világegyetemben-létezését“; testem révén megbarátkozom az egyetemes testtel: „a »külsőnek« nevezett világnak, a maga létezési módja révén, ugyanolyan létezése van, mint az én testemnek, amelytől csak farsztozott intellektuális erőfeszítés által tudom elvonatkoztatni magam.“ (I. m. 47.) Az ilyen egységteremtés minden kétséget kizárva idealista. „A világ annyiban létezik, amennyiben viszonyítom hozzá magamat, ez a viszonyítás ugyanolyan jellegű, mint a saját testemhez történő viszonyítás, vagyis annyiban van, amennyiben megtestesült vagyok.“ (Journal Métaphysique, 1920. 3.)

Az irracionalista egzisztencializmus visszautasítja az „absztrakció szellemét“, védelmébe veszi a „konkrét ontológiát“. Gabriel Marcel úgy vizsgálja az általánosítást és az elvonatkoztatást — nem kevésbé az objektivitást —, mintha az egyike volna a legnagyobb filozófiai rossznak. Arra szólít fel, hogy hagyjunk föl az absztrakcióval, s fogadjuk el a konkrétat, az egyedit, az egyetlent. Kéri a „lényeg“ elutasítását a maga sajátosságával és különbségeivel rendelkező partikuláris létezés javára. Mivel azonban az emberről van szó, ez feltételezi, hogy lemondjunk a társadalmi élet általános elveiről és törvényszerűségeiről, s visszautasítsuk az „ember általában“ fogalmát. E fogalmat Marcel „a racionalisták által kieszelt tiszta fikciónak“ tartja, a „személyiség általában“, az „ÉN általában“ az „ÉN“-re utal, aki mint egyetlenében konkrét személyiség különbözik a többi „ÉN“-től. Az objektivizmussal szembehelyezve az értelmezett szubjektivizmus kiegészül azzal a szubjektivizmussal, amelyet a személytelenséggel szembeni ellentétként értelmez.

Hibáznánk, ha Marcel felhívását a konkrétúra úgy értelmeznénk, mintha az a metafizikus absztrakcióktól a dialektikus konkrét felé irányuló ugrás volna. Filozófiája antidialektikus. Az egyedi itt elszakad az általánostól, szembekerül vele. Határozottan elkülöníti az egyetlent az általánostól, nem a dialektikus logikát védelmezi, hanem a metafizikus alogizmust. Ugyanúgy, ahogy számára idegen a jelenség és a lényeg dialektikája, s a misztérium nem válik problémává annak érdekében, hogy ne változzék megismerhetővé az, amit konkrétnek nevez, szintén nem jelent teljesebb következtetést, amelyet a logikai elemzés és a konkrét fogalmával azonos absztrakció közvetít. Marcel „konkrétja“ irracionális. Prelogikus, nem árnyalt szinkretizmus ez, semmiképpen nem a megértett logikai konkrét.

Marcel, elvetve az elvonatkoztatást, szükségképpen eljut az általános és a partikuláris közötti metafizikus szakadékhöz és ellentétéhez. A „partikuláris“ „általánossá“ vagy egyetemessé válik. Az „egzisztenciális antropológia“ kizárja a tár-

sadalomra, a történelemre, az osztály-emberre vonatkozó „logikai absztrakciókat”, s az egyedi „ember” metafizikus elvontságával operál. Az egzisztencialista ember-tan paradoxonja abban áll, hogy maga ez a megismételhetetlen egyetlenség válik az antropológiai absztrakciók számára általánosító jelzéssé. Az „absztrakció szelleme” — miként azt a szerző kiemeli — a „legfélelmetesebb” formát a kommunista rendszerben ölti (bár nemcsak ennek a rendszernek a jellemzője), helyettesíti az emberi létet az absztrakt eszmével, s ily módon megfoszt minden embert attól, hogy kifejezze szeretetét más emberek és az emberi létezés iránt, mivel a személyiséget csak mint „termelő egységet” nézi a társadalmi összefüggésben. (G. Marcel: *The Existential Background of Human Dignity*. London, 1963. 123.)

Az embertani absztrakció nyilvánvalóan jelentkezik egész gondolatmenetében. A lételeméletben oly döntő szerepet játszó szeretet fogalma természetesen elvont, metafizikus jellegű lesz, elszigetelődik mindenféle körülménytől. Marcel úgy véli, hogy a társadalmi osztály vagy az elvek iránti hűség üres elvontság. Ennek következtében az odaadás és az árulás — mivel megfosztják társadalmi ismérveiktől — mint etikai fogalmak elvesztik társadalmi telítettségüket, erkölcsi tartalmukat, egyedi abszolútumokká alakulnak. Ugyanez tapasztalható akkor is, amikor az elidegenedés marxi fogalmát elemzi, s elveti e kategóriát konkrét társadalmi korlátai, antikapitalista tartalma miatt. Kétségtelen, hogy az egzisztencialista antropológizmus a konkrét fogalmakat individualista absztrakciókká fejleszti.

Marcelnek a léte és birtoklásra vonatkozó elmélete arra szolgál, hogy ezen keresztül eljusson a jelenkori civilizációnak s főleg a szocialista világnak és a szocialista eszméknek a bírálathoz. A tőkés rendet mint „ipari társadalmat” szintén bírálja. Kritikai szkepticizmusát azonban nem a kapitalista gazdasági rendszer ellen, hanem a tőkés világban — de nem kevésbé a szocializmusban — létező műszaki civilizáció ellen irányítja. Megállapítja, hogy a műszaki civilizáció az embert szubjektumból objektummá, „ÉN”-ből tárggyá, tevékeny harcosból, „létezőből” „birtoklóvá” változtatja. Szerinte ez a folyamat a kollektivitás és a társadalmisítás következtében kiszélesedik, s a szocializmusban éri el csúcspontját. A személyiséget a társadalom ellenpólusának tartja, nem a társadalomnak mint meghatározott történelmi szerkezetnek konkrét értelmezésével operál, a személyiséget sem a maga társadalmi konkrétságában értelmezi, hanem a „társadalom” és a „személyiség” absztrakcióival dolgozik. Nem nehéz azonban észrevenni, hogy Marcel vallásos egzisztencializmusa tartalmaz egy bizonyos fokú sajátos bírálatot is a modern burzsoá kultúrában meghonosodott személytelen formák ellen.

Látható, hogy az antropológiai metafizika alapot nyújt a gyakorlati következtetések számára is. Marcel felfogása jó egyetértésben van az irracionálizmussal és a fideizmussal, ugyanakkor antikommunista kicsengésű, s éppen ez távolítja el J.-P. Sartre régebbi látásmódjától.

Az antropológiai absztrakciók helyettesítik a konkrét társadalmi megismerést, s ennek következtében eltűnnek a különbségek a két együtt létező rendszer között. Marcel nem nyilvánít ellenérzést a szocialista építés elméletével és gyakorlatával szemben. Azt tartja, hogy az elszemélytelenedés és a személyiség feloldódása a társadalomban gyakorlatilag azonos „az absztrakció szellemével”, a műszaki haladást, a megszervezést, a kollektívizmust állandó veszélynek tekinti. Azt állítja, mindez arra irányul, hogy a társadalomban — állítólag a kommunista rendszerre jellemző módon — felbomlassza a személyiséget. Marcel antropológiája eltekint a társadalmi viszonyok objektív rendszerétől, csak az egyes személyek alanyköziségére utal, s éppen ezért idegen és hozzáférhetetlen számára az emberközi kapcsolatoknak az az új szerkezete, amelyben a kollektívizmus válik a sokoldalú fejlődés alapjává. Kijelenti: az egyenlőség összeegyeztethetetlen a szabadsággal.

A Marcel által védelmezett etika — minden individualizmusa ellenére — nem egoista, hanem „a második személyre összpontosul”. Ennek következtében kiemeli, hogy az „egzisztenciális” világban a viszonyok a személyek között léteznek, a racionális kapcsolatok helyét átveszik az érzelmi-etikaiak: az Isten, az isteni „TE” csak a szeretet, nem az ész révén hozzáférhető.

Az általa kidolgozott altruista és filantróp etika vallásos elemekkel telített. Az emberszeretetet nem emeli a vallásos kultusz rangjára — miként azt Feuerbach tette —, az istenszeretetet propagálja Isten minden teremtményére nézve. Visszatartja a személyiség alárendelését a társadalomnak, az emberi személyiséget csak a „legfőbb személyiségnek”, az abszolút istenségnek veti alá. Etikáját bevonja a vallásos irracionálizmus, áthatja az a hit, hogy ez a világ egyedi, s átítatja a túlvilági életbe vetett hit. A távlati örök boldogság vallásos, irracionalista reménye bizalmatlanságot táplál a történelmi előrehaladással, a társadalmi megújulással szemben.

Balázs Sándor fordítása

Hogyan olvassuk Bahtyin—Volosinovot?

Egy fél évszázados szöveg újrafelfedezése

A nyelv akkor tölti be hivatását, ha alkalmas jelentések közvetítésére, más szóval a nyelv funkcióját a jelentés hordozza. A józan ész szempontjából abszurdnak tűnik, hogy egy tudomány, amely elvileg tárgya teljességének magyarázatát tűzi célul maga elé, épp a leglényegesebb — a tárgy funkcionálására vonatkozó — kérdések előtt bátoritanodjon el, sőt, ezeket esetleg a „nem az én asztalom“ gesztusával utasítsa ki saját hatásköréből. A modern nyelvtudomány ennek ellenére útja legnagyobb részét egy ilyen abszurditás hol félenken-tehetetlen, hol hetykén-kihívó vállalása jegyében futotta be. Mert bár nem volt hiány olyan kísérletekben, amelyek a jelentés problémájának nyelvészeti integrálására törekedtek, e kísérletek majdnem mindig negatív tanulságokkal zárultak: újabb és újabb, egyre mélyebb bizonyítékokkal támasztották alá a jelentés *problematikusságát*, esetleg egyenesen a nyelvészeti megoldás kilátástalanságát: „Ennek eredményeképpen egyes tudósok olyan nézeteket kezdtek hangoztatni, melyek szerint a jelentés nem is tartozik a nyelvhez, vagy legalábbis nem vizsgálható a nyelv többi aspektusához hasonlóan objektív módszerekkel.“ (Antal László) A jelentés kérdésével szembeni radikálisan elutasító magatartás különösen a húszas éveket követően, Leonard Bloomfield és az általa alapított amerikai deskriptív nyelvészet hatására terjedt el világszerte, de a bizonytalanság e téren azokat sem hagyta el, akik a problémával szemben több „jóhiszeműséget“ mutattak.

A józan ész ösztönére való hivatkozás tudományos kérdésekben sokszor félrevezető; ez esetben viszont, amikor abszurdnak érzi, hogy a nyelvészet épp tárgya funkcionálásának problémáival szemben válik tehetlenné, önkéntelenül is egy igen lényeges elméleti problémára tapint rá: arra ugyanis, hogy vajon ha egy tudomány nem tud magyarázattal szolgálni tárgya mozgásának, élő működésének legfőbb okára és céljára, joga van-e magát e működést zárójelbe vagy akár — mert erre is akadt példa a XX. századi nyelvelméletben — kritika tárgyává tenni? Vajon a tárgy homályossága valóban a tárgyból ered-e, vajon e homályosság magyarázatát nem kellene-e inkább a „tekintetben“, a tudomány egészét jellemző, történelmileg kialakult s így történelmi magyarázatot igénylő beállítódásban keresni?

Egy reális tárgy tudományos tárggyá válásának előfeltétele a formalizálhatóság; minden tudomány saját specifikus formalizálási módszereivel teremt meg kutatási tárgyát, s e csak rá jellemző formalizálási eljárások segítségével tisztítja meg a reális tárgyat azoktól az oldalaitól, amelyek sajátos „beállítódásától“, szempontjaitól idegenek. Vagyis a reális tárgy életszerű tapasztalati adottsága nem azonos a rá irányuló különböző tudományok sajátos szempontok szerint fölépített tárgyakonstrukciójával (a biológia mást ért „ember“-en, mint a szociológia stb.). Vannak viszont specifikus esetek — s ilyen a nyelvészeté is —, ahol a reális tárgy a tudományos tárgy közötti határ jóval elmosódóbb, ahol a tudományos tárgy meghatározásának belső fogalmi struktúrája mintegy kiszorítani igyekszik a helyéből a reális tárgyról szóló közvetlen tudást. A nyelv esetében ez úgy fest, hogy a nyelv racionális formalizálásának történelmileg éppen elért szintje és módszerei a beszélőnek a reális nyelvre vonatkozó közvetlen tudataként kezdenek működni, a nyelv „hamis tudatává“ válnak, és — minél megszokottabbak, annál inkább — azt a benyomást keltik, mintha a nyelvnek azok a vonatkozásai, melyeket a bennük kifejeződő intellektuális beállítódás a tudatosság szférájába emelt, egybeesnének a nyelv teljességével. Például az a hipotézis, hogy a szavak fogalmaknak (tárgyképzeteknek stb.) felelnek meg, miután szinte magától értetődő lelki evidenciává kövesedett, a titokzatosság irracionális kódéba burkolta az ilyen kérdéseket, hogy vajon rendelkezik-e az ember a nyelv előtt, illetve nélkül is fogalmakkal, hogyan keletkezhetnek olyan tárgyakra is képzeletünk, amelyekről kizárólag a nyelv révén tudunk, miképpen adhatunk a valóságos élőbeszédben a szavaknak fogalmi jelentésüktől különböző, szót, ellentétes jelentést, hogyan szerveződik az irodalmi mű mint sajátos nyelvi közlés specifikusan esztétikai jelentése stb. De a nyelvi tudatnak és a reális nyelvnek ez az inadekváttsága a legközönségesebb mindennapi tapasztalatban is jól tükröződik: a reális emberi érintkezések során működő nyelvből

mindenki több jelentést olvas ki, mint amennyi abban „nyelvileg“ jelen van, amennyit az fogalmilag kimondva tartalmaz; mindenki számára magától értetődik, hogy a beszélő nyilvánosan közölni akart mondanivalóján túl, de a nyelvi közlésforma elhagyása nélkül mintegy „kibeszéli“ önmagát, saját személyiségét, mondanivalójával szembeni érzelmi-hangulati-akarati affekcióját, hallgatójához való viszonyát stb. is. Ugyanakkor a jelentések e sajátos nyelvi formáit nyelvi tudata képtelen világosan formalizálni, a rendelkezésére álló fogalmi apparátussal nem tudja leírni.

A XX. századi nyelvtudomány erre az ellentmondásos helyzetre általában vagy úgy reagált, hogy a jelentés kérdését kitessékeltte a nyelvészetből, vagy úgy, hogy a nyelvtudomány formalizációs elveinek részleges immanens kritikájával, belső tökéletesítésével próbálta tudományos kutatás tárgyává tenni.

Egészen más módon, igen eredetien közelítette meg mindezeket a problémákat Mihail Bahtyin és Valentijn Volosinov az 1920-as években, a *Marxizmus i filozofija jazyka* (A marxizmus és a nyelv filozófiája) című művében (Leningrád, 1929; 2. kiadás: 1930). A könyv vezérmotívuma a hagyományos nyelvészeti beállítódás s ezen keresztül a bennünk „természetesként“ élő nyelvi tudat társadalmi-történelmi feltételezettségének vizsgálata. A szerzők véleménye szerint a nyelvi tudat szerves része a minden adott társadalomalakulatra jellemző egységes ideológiai szférának, ezért a tárgy, amelyet fogalmi apparátusa révén a valóság tényéből a tudat tényévé emel, nem magánvalóan objektív adottság, hanem társadalmilag feltételezett ideológikus képződmény. A nyelvfogalom naiv azonosítása a társadalom reálisan működő, élő nyelvével, sőt, még e kettő pontatlan, határozatlan különválasztása is ugyanolyan eredményekre vezet, mintha az ember legmegfelelőbb magyarázatának feltétel nélkül elfogadnánk, amit ő magáról gondol. Egy marxista nyelvelmélet kiindulópontja csakis a nyelvfogalom és a belőle kinövő, vele korrelatív nyelvtudományi alapelvek, kutatási módszerek tisztázása lehet. Erről az alapról nézve a nyelv ideológiai funkcióját döntő mértékben nem az határozza meg, hogy a valóság nyelven kívüli objektumait a nyelv segítségével mindig bizonyos világszemléleti rendszer követelményeivel összhangban igyekszik fogalmilag artikulálni, hanem egy ennél mélyebben, rejtettebben érvényesülő viszony: a nyelvre vonatkozó s a beszélés aktusába, a megnyilatkozások belső struktúrájába közvetlenül beépülő reflexió. Ez utóbbi immanensen nyelvelméleti kérdés, és ha a nyelvészet komoly formában mégsem tudta fölvetni, akkor a marxista nyelvelméletnek épp e tehetetlenség társadalmi-történelmi-ideológiai funkcióit kell feltárnia — csak ez lehet az alapja egy átfogóbb tudományos fogalmi apparátus kidolgozásának.

Bahtyin és Volosinov könyvének alábbi fejezete anyanyelvünk idegenné válásának, nyelvszemléletünk „absztrakt objektivista“ elhajlásának tágabb filozófiai vetületben: az eldologiasodott nyelvfogalom kialakulásának, társadalmi és ideológiai „használatának“ a kritikai elemzése.

Néhány szó a szerzőségről és a fordításról

Az alábbi részletet a neves szerzőpárnak *A marxizmus és a nyelv filozófiája* című könyvéből fordítottuk, amely először 1929-ben jelent meg Leningrádban Valentijn Nyikolajevics Volosinov neve alatt. A művet első ízben V. V. Ivanov, a nemzetközi hírű szovjet szemiotikus említette a hetvenes évek elején — részben tartalmi, részben stilisztikai érvek alapján — Bahtyin munkájaként, amelyen Bahtyin tanítványa és barátja, Volosinov csupán jelentéktelen szerkesztői változtatásokat hajtott végre. Azóta más kutatók is tényként fogadják el Bahtyin szerzőségét. A *Voproszi filozofii* című folyóirat 1977. 7. számában Szergej Bocsarov már Volosinov nevének teljes mellőzésével sorolja az említett könyvet Bahtyin munkái közé. 1973-ban jelent meg újra *A marxizmus és a nyelv filozófiája* angolul a Seminar Press kiadásában, majd 1977-ben Roman Jakobson bevezetője kíséretében francia fordításban is, a párizsi Minuit kiadónál. Ez utóbbi kiadás Bahtyin neve mellett a Volosinovét is feltünteti. Mivel Volosinov részvétele a könyv megírásában tény, a részvétel mértéke azonban gyakorlatilag nem megállapítható, ezért e közlés során mi is a francia kiadó megoldásához tartottuk magunkat. Az eredeti szöveg kissé rövidített változatának fordítását közöljük. A fejezet eredeti címe: *Nyelv, beszéd, megnyilatkozás*. Az alcímek a szerkesztőségtől származnak.

Idegen nyelv, anyanyelv, nyelvi öntudat I.

Megértés vagy felismerés?

[...] A beszélő szubjektum tudatában a nyelv soha nem normatív módon azonos formák rendszere. A szóban forgó rendszer absztrakció — hatalmas erőfeszítések, továbbá egy specifikus megismerési és gyakorlati beállítódás gyümölcse. A nyelvi rendszer a nyelvvel vonatkozó reflexióból születik meg, ám e reflexió sosem a beszélő szubjektum reflexiója a saját nyelvére, és szerepe nem az, hogy közvetlenül visszahasson az adott egyén beszédjére.

Valójában ugyanis a beszélő tudata mindig arra a konkrét megnyilatkozásra állítódik be, amelyet éppen kimond. Neki mindössze annyi fontos, hogy a normatív módon azonos formát (egyelőre megtartjuk ezt a fogalmat) valamely konkrét, adott kontextusban alkalmazza. Nem túlzottan törődik vele, hogy a forma, melyet használ, megfelel-e normatív meghatározásának, jobban érdekli az az új, konkrét jelentés, amit e forma az éppen adott kontextusban kifejezhet. A beszélőnek a nyelvi formából sosem az a leglényegesebb, ami minden esetben egyforma. Ő éppen ennek a fordítottjára helyezi a hangsúlyt: figyelmét a nyelvi formának azokra az oldalaira összpontosítja, amelyek segítségével e formát az adott konkrét szöveggörnyezetben játszhatja, forgathatja, amelyek tehát lehetővé teszik, hogy éppen a konkrét szöveggörnyezetben adekvát jelként használhassa.

Másképpen kifejezve: *a beszélő egyén tudatában a nyelvi forma nem megszilárdult, önmagával minden körülmények között azonos jelzés, hanem örökké változó, rugalmas jel.*

Másfelől a szubjektumnak beszéd közben figyelembe kell vennie az őt hallgató és megértő másik szubjektum nézőpontját. [...] Nem akkor értünk egy formát, ha ráismerünk, hanem csak akkor, ha megértjük, hogy mit jelent ebben vagy abban a konkrét kontextusban, milyen jelentést közöl az éppen adott megnyilatkozáson belül. Aki tehát egy formát meg akar érteni, annak arra kell irányulnia, ami alkalmazásának adott esetében a korábbiaktól eltér, nem pedig arra, ami ugyanolyan.

Más szóval: a befogadó, ha ugyanahhoz a nyelvközösséghez tartozik, mint a beszélő, az utóbbi által alkalmazott nyelvi formát szintén nem mozdulatlan, önmagával minden esetben azonos jelzésként, hanem változékony, rugalmas jelként kezeli.

A megértést véletlenül sem szabad összekevernünk a felismeréssel. Csupán jeleket érthetünk meg, a jelzéseket csak fölismerjük. A jelzés belsőleg megdermedt, egyedi dolog; valójában semmit nem helyettesít, semmit nem tükröz, semmit nem értelméz; technikai segédeszköz, szerszám, amellyel valamilyen (meghatározott és mozdulatlan) tárgyra vagy valamilyen (éppúgy meghatározott és mozdulatlan) aktusra ráismerhetünk. Semmi körülmények között nem tartozik bele az ideológiába, pusztán technikai mozzanat, a szó legtágabb értelmében vett termelési eszköz. Még távolabb esnek az ideológiától a reflexológiából ismert jelzések. Ezeknek már a termelési technikához sincs köztük: csak a kísérleti állapot szervezeteinek jelzései. Nem is jelzések voltaképp, mindössze sajátos ingerkeltők, amelyek csak a kísérletező ember kezében jelentenek termelési eszközt. Nem tekintethetjük egyébnek származásuknál — és a mechanikus gondolkodás kiirihatatlan életterejének bizonyosságánál —, hogy egyesek ezekben a „jelzésekben” vélték fölfedezni a nyelv és az emberi pszichikum (a belső beszéd) megfejtésének a kulcsát.

Amíg egy nyelvi forma csak jelzés, és a megértő szubjektum is mint jelzésre ismer rá, addig számára tulajdonképpen nem nyelvi forma. Tiszta jelzések még a nyelvtanulás kezdeti fázisaiban sincsenek. A formák már itt is meghatározott kontextusba illeszkednek, amely — noha a jelzésszerűség mozzanata és a ráismerés mint vele korrelatív fogalom itt még fontos szerepet játszik — jellé minősíti őket.

A jelként fölfogott nyelvi forma konstitutív mozzanata ily módon nem a jelzés önmagával való azonossága, hanem a forma sajátos változékonyága; összhangban ezzel, a nyelvi forma megértésében sem az „ugyanazság” fölismerése a konstitutív mozzanat, hanem annak érzékelése, hogy miképpen mozog az adott nyelvi

forma az adott kontextusban, szituációban, a változás és keletkezés szakadatlan folyamatában. (Éppen az ilyen igazi értelemben vett megértés, a keletkezés megértése alkotja a választ, vagyis a beszédinterakció alapját. A megértés és a válasz között egyáltalán nem lehet merev határt vonni. Minden megértés egyszerismind válasz is, lévén hogy azt, amit megértett, új kontextusba, a válasz lehetséges kontextusába helyezi át.)

A mondottakból korántsem az következik, mintha szerintünk a nyelvben a jelzésnek, illetve a ráismerés korrelatív mozzanatának semmiféle szerepe nem volna. A nyelv tartalmazza mind a kettőt, de nem ezek konstituálják. A jelzés-szerű mozzanatokat a nyelv megszüntetve megőrzi; a jelzést elnyeli a jel (vagyis a nyelv mint olyan új minősége). Az anyanyelvben, vagyis egy adott nyelvközösség tagjának nyelvi tudatában a jelzés, illetve a ráismerés, mint ilyen, dialektikusan megszűnik. Az idegen nyelv tanulása közben még fontos szerepet játszik a jelzés-szerűség és a ráismerés, még nem szívta őket teljesen föl a jel és a megértés; a nyelv ekkor még nem tökéletesen nyelv. A nyelv elsajátításának eszményi fokán a jelzészerűséget teljesen elnyeli a jelszerűség, a fölismerés abszolút mértékben beleoldódik a tiszta megértésbe. Bár helyes elméleti tudatosítás nélkül, de gyakorlatilag az általunk kifejtett álláspont az alapja az élő idegen nyelv valamennyi bevált tanítási módszerének. E módszereknek ugyanis az a lényegük, hogy a tanulót minden nyelvi formával csak konkrét helyzetben ismertessék meg. Például úgy tanítanak meg egy szót, hogy több különböző kontextust mutatnak be, ahol az szerepel. Ezzel szemben a kontextusból kiemelt, szótárfüzetbe bejegyzett és az anyanyelvi jelentésnek megfelelően bemagolt szó jelzéssé válik, egységes dologi alakot ölt, és a tudatban közvetve jelenik meg, megértésének folyamatában pedig túlzottan fölerősödnek benne a felismerés mozzanatai.

Láthatatlan nyelvi normák

A beszélő és a megértő-hallgató nyelvi tudata ily módon az eleven nyelvhasználat folyamatában gyakorlatilag egyáltalán nem a normatívan azonos nyelvi formák absztrakt rendszerével, hanem az adott nyelvi forma lehetséges alkalmazási kontextusainak összességéeként fölfogott nyelv-beszéddel áll szemben. Az anyanyelv szava a beszélő tudatában sosem szótári szóként él, hanem olyan szóként, amely az adott nyelvközösség A, B, C stb. tagjának legkülönbözőbb megnyilatkozásaiban lehetséges, és amely végtelen számú saját megnyilatkozásban lehetséges. Ebből az állapottól a szót csak egy különleges, sajátos beállítódás ragadja ki és emeli át az adott nyelv lexikológiai rendszerének szavává — szótári szóvá. Éppen ezért a nyelvközösség tagja normális körülmények között soha nem is érzi úgy, hogy áthághatatlan nyelvi normák kötik gúzsba. A nyelvi forma normatív jelentése csak ritkán, bizonyos konfliktushelyzetekben aktualizálódik, amelyek azonban az élőbeszédre nem jellemzők (a mai ember szinte kizárólag az írott beszédben ütközik beléjük).

A beszélők tudatában beszéd közben a nyelvi forma, mint olyan, és általában a nyelv, mint olyan, voltaképp egyáltalán nem játszik szerepet. A beszélő számára ugyanis a nyelvi forma mindig csak bizonyos megnyilatkozások kontextusában van adva, ebből viszont az következik, hogy csupán bizonyos ideológiai kontextusban él. Valójában soha nem szavakat mondunk és hallunk, hanem valamilyen igazságot vagy hazugságot, jót vagy rosszat, lényegest vagy csip-csup apróságot, kellemest vagy kellemetlent stb. *A szó mindig ideológiai vagy élettartalmakkal és -jelentésekkel van telítve.* Amikor valamit megértünk, éppen ezeket a tartalmakat értjük meg, amikor valamire válaszolunk, akkor mindig bizonyos, bennünket eszmeileg vagy életgyakorlatunkban érintő jelentésekre adunk választ.

A szabályosság kritériumát a megnyilatkozással szemben csak bizonyos nem normális, különleges esetekben (például nyelvtanulás közben) alkalmazzuk. Normális körülmények között a nyelvhelyesség kritériumát egy tisztán ideológiai kritérium nyeli el: a megnyilatkozás nyelvi helyességének kérdése föloldódik abban a kérdésben, hogy a megnyilatkozás igaz-e vagy hamis, költői-e vagy száraz stb.

A nyelvet a reális beszédgyakorlatban éppen ezért lehetetlen elkülöníteni ideológiai vagy gyakorlati, életbeli tartalmától. Újfent csak egy különleges — korántsem a beszélő tudatának céljaiban megalapozott — beállítódás vonatkoztatja el és választja külön ideológiai és életgyakorlaton belüli tartalmától.

Ha elvű emeljük ezt az absztrakt elkülönítést, ha az ideológiai tartalmaitól elvonatotott nyelvi formát szubsztancializáljuk, akkor a nyelvbeszédet konstituáló jel helyett ismét a jelzésnél kötöttünk ki. [...]

A normative azonos formák rendszereként felfogott nyelv ezért nem lehet a nyelv valóságos létezési módja. A beszélő tudatának valósága, a nyelvi interakciók valósága nem magyarázza közvetlenül ezt a nyelvi rendszert.

Mi hát akkor a nyelvi rendszer?

Nyilván absztrakció útján alakult ki; gondolati konstrukció, amely a beszéd-folyamat valóságos egységeiből — a megnyilatkozásokból — absztrakt módon kiszakított elemekből van fölépítve. Az absztrakciók jogosságát mindig valamilyen konkrét elméleti vagy gyakorlati cél igazolja; az absztrakciók lehetnek termékek és terméketlenek, esetleg egyes célok és feladatok szempontjából gyümölcsözők, másokból meddők.

Lássuk, milyen célok igazolják a nyelv szinkrón rendszeréhez elvezető absztrakció! Milyen szempontból termékeny és szükségyszerű ez a rendszer?

A holt nyelvek tetemén

Azoknak a nyelvészeti gondolkodási módszereknek az alapját, amelyek végeredménye a normative azonos formák rendszereként felfogott nyelv, a *holt, idegen, írásos emlékekben fennmaradt nyelvek kutatására irányuló elméleti és gyakorlati beállítódás alkotja.*

Jószerevével ez a filologizáló beállítódás határozta meg az egész európai nyelvészeti gondolkodást. E gondolkodásmód az írott nyelvek tetemein jött létre és izmosodott meg; úgyszólván valamennyi alapvető kategóriája, megközelítési módja és eljárása az írásos emlékekben fennmaradt holt, idegen nyelvek életre keltésére irányuló fáradozások során alakult ki. Bármilyen messzire is követjük nyomon az időben a nyelvészeti kategóriák és módszerek történetét, azt tapasztaljuk, hogy körülöttük mindig filológusok bábáskodtak. Nemcsak az alexandriaiak voltak filológusok, hanem a rómaiak és a görögök is (Arisztotelész tipikus filológus); és éppígy filológusok voltak az indiaiak.

A nyelvtudomány ott és akkor jelenik meg, ahol és amikor feltűnnek a filológiai szükségletek. A nyelvészetet a filológiai szükségletek hívták életre, ezek ringatták bölcsőjét, ezek adták kezébe a máig is magánál szorongatott filológiai varázssipot. Ámde ezzel a varázssípval csak a holtakat lehet életre bűvölni —, hangjainak bűvereje az élő, szüntelenül keletkező és változó beszéd befogásához már kevés.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

HIDEG BOROGATÁS

fiúk minek e nagy sietség
a megváltó dumák még hátra
nyitott ablakkal józanítgat
az összerakott szók hiánya

hová fiúk az éjszakából
így is úgy is annyi hiányzik
csillaggal kitapaszthatnátok
a trabant útjait hazáig

hát minek fiúk félbemaradt
mondatainkból ki mit ért meg
ha mint versláb nélküli csizmák
a gondok ablakán kiléptek

hagyjátok körébe szorulni
harapdált nyelvek alagútját
szt flórián lehallgatóit
tüzesedő fülembé dugják

óvatosan nagy csendre intőn
(így orvosom a néma vattát...)
fiúk a féltett szóvonatok
idegpályáját kisiklatják

bennem az éjszakák a némák
az összerakott szók hiánya
nem kérek ilyen szabadságot
ha már a gyomrom is kihányja

hát igen fiúk hidegvizes
borogatásra vár az utca
s a tejúton a csillaghordó
s a szónok minden pereputtya

valahol messze még a reggel
hiányotokban beeresztem
fehér ingetek meglebbenti
majd egy tétova rímkereszten

A partikularitás ideológiája

Régebben az angol nyelvű irodalomban a nacionalista ideológia tanulmányozásának nem volt olyan kiterjedt vizsgálódási területe, mint a franciában vagy a németben.

Maga a terminus is először teológiai értelemben fordul elő; az *Oxford English Dictionary*-ben (1836) a nacionalizmus olyan doktrína, amelyben a nemzet „isteni kiválasztás tárgya”. Egy másik megfogalmazásban (1844) a nacionalizmus egyenlő a „kollektív egoizmussal”. A múlt század első felében az angol szóhasználat különbözött a franciában, németben és más európai nyelvekben meghonosodott értelmezéstől. A kontinensen ekkor kezdték elsajátítani a német idealizmus fogalmait, a nemzetet mindinkább a „népszellem”-ben (Volksgeist) gyökerező, ősi történeti organizmusnak, isteni adottságnak fogták fel, amelynek feltétlen szolgálata egyetlen és legfőbb erkölcsi kötelesség.

Az angol politikai és társadalmi gondolkodók Rousseau-t és Montesquieu-t követte a demokráciát és a nemzeti eszmét szervesen összekapcsolták. John Stuart Mill a szabad intézmények működési feltételének mondotta a kormányzás és a nemzeti egység egybehangolását. Olyan országban, amelyben különböző nemzetiségek élnek, az angol szabadelvű iskola majdnem kizártnak tartotta a demokrácia érvényesítését, mert ilyen helyt hiányzik a közvélemény egysége, az információk közös forrása és értelmezése. E felfogás a nemzeti és személyi szabadságot egyazon eszmei és társadalmi forrásokból származtatta. A demokratikus intézményeknek a nemzeti egység megteremtése is feladata. A múlt század polgári demokratikus forradalmi is ebben az irányban mutattak követésre méltó mintát. Az angol nemzeti ideológia az ország határai között sokkal liberálisabb és demokratikusabb volt, mint az európai országokban uralomra jutott eszmerendszerek és politikai gyakorlat. Egészen más kérdés, hogy a világuralmi helyzet kifelé tételezte a nacionalizmusra oly jellemző kizárólagosságot és civilizáló küldetés tudatot.

A későbbiekben a gondolkodók és írók között a nacionalizmus egyértelmű elutasítása vált uralkodóvá. Elég, ha Toynbee-ra vagy Huxleyra hivatkozom, akik szerint a haladás és a nacionalizmus volt az a két eszme, mely az emberek tömegeivel elhítette, hogy tökéletesebb állapot felé haladnak („nyerhetnek a vámon anélkül, hogy a révnél megfizetnének érte”), és az államnemzethez tartozást mindenekfelett valóvá avatta. A hanyatló angol birodalom a nemzetfelettségben akarta magát a „törzsi torzsalkodástól” mentesnek tudni, hogy a civilizációnak értékes vezetője maradjon.

Az újabb angol nyelvű — angol és amerikai — irodalom módszeres, új szempontú, tudományközi megközelítéssel tanulmányozza a nacionalizmus keletkezéstörténetét, lényegét és gyakorlatát. Eredményei nem marxista szemlélete ellenére is jelentősek. A modern kutatások nem mentesek az egyoldalú szemlélet keletkezésétől; jól megfigyelhető, hogy egyes kutatóknál a konfliktuselmélet dominál, mások a kommunikációnak tulajdonítanak nagyobb fontosságot.

Írásunkban elsősorban Anthony D. Smith, Elie Kedourie, E. K. Francis tanulmányaival foglalkozunk. A polgári szociológia, így angol változata is, a nacionalizmussal nem osztálykritériumok alapján foglalkozik. Lényegében nacionalizmuson azt az ideológiát érti, mely a XIX. század elején lehetővé tette a modern polgári állam megalkotását, az új gazdasági mechanizmus zavartalan működését, az egyén közösségi hovatartozásának erkölcsi és világnézeti tudatosodását.

A középkori filozófia a keresztények bármilyen közösségét, intézményét — natio, ország, állam — a misztikus egyetemesség „tartozékaént” fogta fel. Ahogy az emberi testben a tagok engedelmességek a fejnek, úgy tartoznak a tagok engedelmességre a misztikus közösség vezetőinek, a főpapoknak és fejedelmeknek. A keresztény társadalom ebben az ideológiában olyan egyetemes egységként jelent meg, mely népekre, országhatárookra való tekintet nélkül két rendre („ordo”), egyháziakra és világiakra („clerus et populus”) osztható. E felosztás mellett a politikai közösséget képező nemesi natio kizárta a jobbágyok és a szabad parasztságot tömegeit a politika területéről.

A polgári nemzeti ideológia emelte „az alkotmány sáncaiba”, s ezzel a politikai nemzetbe, a középkori politikai közösségből kimaradt társadalmi osztályokat és rétegeket.

A nacionalizmus a XIX. századi Európa invenciója. Alapvető feladatként jelentkezett, hogy a belső társadalmi és gazdasági egységet a népszuverenitás kormányra teremtse meg, és törvényesítse politikai hatalmát az állam és a társadalom megszervezésére. E doktrína kinyilatkoztatta, hogy az emberiség nemzetekre való felosztása természetes, a világ isteni rendeltetésével egyező, s a nemzetek önkormányzása a létezés törvényszerű folyamata. A közösség érdeke és célmodellje szerint cselekvés, az egyén erkölcsi posztulátuma lett.

Rupert Emerson tanulmányában (*Nationalism and Democracy: Background and Foreground*. In: *Political Thought since World War II*. New York, 1964) a nacionalizmust olyan sajátos ideológiának nevezi, mely a partikuláris „mi” csoportot szembeállítja az „ők”-kel, és a „mi”-csoportként működő nemzet ebből jogot formál önálló állami és társadalmi ügyvitelére, a szuverenitásra és a közösségi akarata érvényesítésére. Morris Ginsberg a különböző fajta és tendenciájú nacionalizmusok közös jellemzőjének tartja a nemzeti öntudatot, az önrendelkezés akaratát, amelynek alapján megszerveződik az önálló tevékenység, a presztízszre, hatalomra és uralomra törekvés. Szerinte az uralkodás és a tekintély hajszolása természetszerűen imperializmushoz vezet (Morris Ginsberg: *Nationalism: A Reappraisal*. In: *Political Thought since World War II*).

E. K. Francis az etnikai kapcsolatokról írt monográfiájában (*Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*. New York—Oxford—Amsterdam, 1976) a nemzet és a nemzeti államok függetlenségre törekvését a birodalmak egyeduralma ellen fellépő szeparatista mozgalmakkal magyarázza. Ebben az összefüggésben a nemzet egy adott terület népességének politikailag aktív „magja”, politikai jellegével különbözik a nemzet előtt létezett együttélési formától, a néptől. A nacionalizmus olyan politikai doktrína, melyben a nemzet a legfőbb érték, s ez mint a társadalom megszervezésének uralkodó principiuma jut érvényre.

Elie Kedourie könyvében (*Nationalism*. New York, 1962) kegyetlen ítéletet mond a nacionalizmusról. Írása kitűnő pamflet a nacionalizmus elméletéről és politikai gyakorlatáról. A nacionalista doktrína a megkülönböztető tulajdonságokat helyezi előtérbe. A nyelv, faj, kultúra, némelykor a vallás olyan aspektusok, amelyek metafizikai és antropológiai adottságként jelenítődnek meg. Ez az ideológia szándékosan összetéveszti a nemzetet és az államot. Ezért a nemzetet képező állampolgárok szabadságukat és önmegvalósításukat csak a nemzettel való teljes azonosulással érhetik el, személyiségüknek bele kell olvadnia az államnemzet egészébe. A nacionalista politika — romantikus: nem gondol a valósággal. Az irodalomban a romantika elmosta az élet és a literatúra közötti határokat. Bovaryné — Elie Kedourie értelmezésében — nemcsak a romantikus szellem archetípusa, hanem „a romantikus politika jelképe: a nacionalizmus úgy írható le, mint egyfajta politikai bovaryzmus”.

Elie Kedourie markánsan elemzi a nacionalizmus eszmetörténeti előzményeit és világlátását, amellyel döntő fordulatot hozott a nyelvi és kulturális közösségek ideológiai elismertetésében. Immanuel Kant szövegmagyarázó, elsősorban Fichte, Herder és Schleiermacher különféleképpen értelmezték az ember földi rendeltetését. A kanti kategorikus imperatívusz és az önmegvalósítás eszméje elkerülhetetlenül megváltoztatta a politikai okoskodást. A fichtei filozófiában az állam az individuum fölé került, mert szabadsága csak rajta keresztül, a vele való azonosulással érhető el. Herdernél a nyelv Isten adománya. Ebből logikusan következik, hogy az a nép, amelynek eredeti nyelve van, jogosult az önkormányzatra. Schleiermacher teológiájában a saját entitással rendelkező nemzet Istennek alárendelt, az egyén saját államában kell rendeltetése beteljesülésén munkálkodjon. Tegyük hozzá, hogy Schleiermachernél az Isten intuíció és érzés, a vallás ösztönös szabad akarat. A német filozófia fokozatosan elfogadtatta, hogy a különbözőség, partikularitás, idioszinkrázia, nyelv, etnicitás szent dolgok, az individuum pedig a nemzeti partikularitással tudja elérni az egyetemes harmóniát.

Kedourie elemzése azonban csillogó megállapításai ellenére is egyoldalú. A nacionalizmus nem vezethető le a német filozófiai fejlődésből. Jogosan szegezi vele szembe Anthony D. Smith, hogy a nacionalizmus nem tekinthető politikai vallásnak. S az ilyen felfogás elrejtí, hogy a nacionalizmus milyen fejlődést hozott a társadalmi és az állami berendezkedés korszerű szervezésében, a szabadságjogok biztosításában. A „harmadik világ” nacionalizmusa nem egyszerű másolata a német romantika eszméinek, eredete a társadalmi valóságban gyökerezik.

Anthony D. Smith könyvében (*Theories of Nationalism*. London, 1971) bevalótlan a nacionalizmus szociológiai elméletének kidolgozására vállalkozik. Könyvében szociológiailag elhatárolja egymástól a történelem alapvető együttélési kategóriáit, a törzset, az etnikumot és a nemzetet. Az asszírok, médek vagy hettiták nem nevezhetők modern értelemben vett nemzetnek. A középkori natiót (mint

az együttélés politikai formációját) montesquieu-i értelemben az „évêques et les seigneurs“ képezték. A francia forradalom törvényesítette a populust nemzetnek. Az új politikai közösség egyedüli forrása lett a legitimitásnak és az autoritásnak. Szűk értelemben a nacionalizmus olyan érzés és mozgalom, amely az összetartozást és a politikai autarkiót akarja megőrizni vagy megvalósítani. Anthony D. Smith különbséget tesz az „etnocentrikus“ és a „poliocentrikus“ nacionalizmus között. Az etnocentrizmus régebbi keletű, jóval a polgári társadalmi rend előtt megjelent, kimutatható az ókori népeknél is. Az etnocentrikus világlátásban a hatalom és érték a csoport attribútuma. A saját csoport a bölcsesség letéteményese, szép, szent, kiváló és művelt; a kiválasztott nép a világ közepe, ezért jelentéshordozó, a körülötte élő népek barbárak és elmaradottak. Jellemző, hogy az ókori görögök vagy zsidók saját vallásukat s ezen keresztül saját kultúrájukat tartották igaznak, Istentől rendeltnek. Az etnocentrizmus monocentrikus és zárt.

A modern poliocentrikus nacionalizmusnak ezzel szemben sine qua nonja az autonómia (kollektivitás), az individualitás és a pluralizmus. Ezek együtt alkotják a függetlenség modern eszményét. A „közakarát“ az etnocentrizmus isten-eszményének antropocentrikus változata, mivel a közösség egyedüli törvényhozójának ismerik el.

A poliocentrizmus abból az előfeltételből indul ki, hogy a hatalomnak több központja lehet. A világ rendje és szabadsága a nemzeti államok megvalósulásától függ, mert ez elősegíti a humanizmusnak a nemzeti kultúrában és közéleti tevékenységben történő kristályosodását. Ez egyben feltételezi az egyenlő státusú nemzetek családjának igazságos nemzetközi rendjét. A három princípium — autonómia, individualitás, pluralizmus — alapján a modern poliocentrikus nacionalisták az önkormányzatot és függetlenséget saját csoportjuknak akarják megszerezni és fenntartani, ezért saját nemzetüket a másokéhoz hasonlóan óhajtják megalkotni. E terminusból logikusan következnek: 1. a homogén egységbe való integrálás, 2. az azonos nemzetiségűeknek egyetlen nemzetbe való egyesítése, 3. a kultúra individualitásának hangsúlyozása, 4. a gazdasági növekedésre és autarkióra való törekvés, 5. a nemzetközi státus megszerzése és elismertetése, 6. a társadalmi és kulturális megújulás — nemzetközi egyenlőség mellett. Ezzel a meghatározással Smith megkülönbözteti a nacionalizmust az imperializmustól, fasizmustól, populizmustól mint olyan ideológiáktól, amelyekre elfogultság, kizárólagosság és egoldalúság jellemző. Ugyanakkor bírálja a Renan-féle szubjektív meghatározást, mely a nemzeti érzést „az önfeláldozás“-ra és „a közös élet vágyá“-ra vezeti vissza, anélkül hogy a nacionalizmusnak mint ideológiának ontológiai megalapozására vállalkozna. Smith megkülönbözteti ugyan a nemzeti érzést és a nacionalizmust, de e vonatkozásban elmarad a korszerű követelmények mögött. Azzal, hogy a nemzeti érzést viszonylagosabbnak nevezi, csak árnyal, nem pedig elhatárol. Ez pedig nem elégséges.

Smith szociológiai elméletének legfőbb fogyatékoságát abban látom, hogy a nemzetiséggel mint közösségi formával felületesen foglalkozik. A törzs, etnikum, nemzet mellett szükséges a nemzetiség megkülönböztetése is, egyébként az európai és a „harmadik világ“ nemzetiségi viszonyai nem tanulmányozhatók teljességükben. A nemzetről csak akkor alkotható szociológiai elmélet, ha a nemzettel együtt a nemzetiségi létet és ideológiát is elemezzük.

E. K. Francis etnikai kapcsolatokról írt könyvében a modern társadalom nemzeti kérdését a különböző etnikai szervezetek egymás mellett élésének látószögéből elemezte. A modern nemzeti társadalom etnikailag nem homogén. A nemzeti princípium társadalmi és politikai érvényesítése a más nyelvű és kulturájú etnikai szervezetek ellentétes irányú mozgalmával kerül szembe. E. K. Francis terminológiájával, a „másodlagos etnikai csoportnak“ (secondary ethnic group) nevezhető nemzetiségek kapcsolataikban nyitottak, nem zárkoznak el az amerikai társadalomba való beilleszkedés elől, rendszeresen részt vesznek a befogadó társadalom gazdasági tevékenységében. A kommunikáció, az intézmények és a közös kultúrmodell biztosítani tudja összetartozásuk megőrzését. A közös kötelek megőrzése a nemzetiséget éppen úgy jellemzi, mint a nemzetet az önrendelkezésre való törekvés. Ez az önrendelkezés egészen más minőségű, nem tehető egyenlőségjel a fentebb tárgyalt önrendelkezés és e közé. E. K. Francis elmélete és a könyvében bemutatott minták az amerikai társadalomba bevándorló idegenekre vonatkoznak, ezért csak részben alkalmazhatók a nyugati és kelet-európai nemzetiségi viszonyok és ideológiák magyarázatára.

A nacionalizmus kelet-európai történetére vonatkozó tanulmányok közül a legjelentősebbek a Peter F. Sugar és Ivo J. Lederer által szerkesztett *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle—London, 1969) című kötetében olvashatók.

A reprezentatív kötet szerzői Hans Kohn (*The Idea of Nationalism*. New York,

1961) elméletét alkalmazzák a kelet-európai nacionalizmusok — albán, bolgár, cseh, szlovák, görög, magyar, lengyel, román, szerb, horvát — jellegzetességeinek bemutatására.

Kohn szerint a nyugati, társadalmilag és gazdaságilag fejlett államokban a nacionalizmus a polgárosodás adott szintjét fejezte ki. Kelet-Európában e „korán jött” ideológiát az eltérő feltételek és eltérő történelmi hagyományok alapjegyiben megváltoztatták. A régi kelet-európai nacionalizmus a demokratikus és szabadelvű elképzelések mellett irracionális és felvilágosodás előtti eszméket is átörökölt. Ezzel magyarázható kizárólagossága, messianizmusa, műtetszményesítése, mítoszteremtése, „történelmi alkotmányokhoz” való ragaszkodása. A vezető osztály az állampolgárok egyenlősége helyett csak az idealizált „népnek” kért jogot és egyenlő érvényesülést.

Kétségtelen, hogy a német romantika és a francia liberalizmus fogalmai a közvetítésben konnotációs jelentést vettek fel: Bécsben, Pozsonyban, Zágrábban stb.; az olyan fogalmakat, mint haza, szabadság, társadalmi szerződés, vallásszabadság, természetörvény, más értelmezésben használták, mint a polgárosult nyugati államokban. Nyugaton a nacionalizmus, demokrácia, alkotmányosság sajátos egységet alkotott, keletnek a múltban ebből csak a misztikus, a korszerű reformoknak nem megfelelő „történelmi alkotmányokhoz” való ragaszkodás maradt.

Tény azonban, hogy a nacionalizmus mint ideológia és mozgalom sehol sem (Nyugaton sem!) jelentkezett „tisztá” demokratikus alakjában, alapvonása — a türelmetlenség. Saint-Just Elzászban, a forradalom második évében (1794) nyelvi terrort („terreur linguistique”) szorgalmazott. Barrère a Közjóléti Bizottságban megtámadta a „régii beszédmódokat”. „A föderalizmus és a babona alsó-bretagne-i nyelven beszél; az emigráció és a köztársaság iránti gyűlölet a németet használja. [...] A Monarchiának jó okai voltak arra, hogy a bábeli toronyra hasonlítson; a demokráciában beletörödni abba, hogy a polgárok ne ismerjék a nemzeti nyelvet, s így ne tudják ellenőrizni a hatalmat, annyit jelent, mint elárulni a hazát... A francia nyelvnek, amelyet az a dicsőség ért, hogy rajta szólaltak meg az Emberi Jogok Nyilatkozatának szavai, minden francia nyelvélvő kell válnia. Tartozunk a polgároknak azzal, hogy kezükbe adjuk a közgondolkodás eszközét, a forradalom legbiztosabb erjesztőjét, a közös nyelvet.” Arra nem kell kitérnünk, hogy a forradalom közös nyelve, ahogy az olvasható az idézett szövegben, az emberi jogok megsértése árán vált volna közös kommunikációs eszközzé. Igaz, a türelmetlenség mellett az intézkedésekben a türelem is érvényesült. Az iskolatörvény a francia nyelv tanítását nem tette kötelezővé.

A francia forradalom kitérésének évében az ország lakosságának csaknem fele (45%) nem a franciát vallotta anyanyelvének, hanem a bretont, baszkot, aquitánt és más nyelveket. A forradalom a populust éppúgy egyesíteni akarta, mint a pénzt, vámot, bíráskodást, adót, közigazgatást. Az asszimilációs politika, ha nem is hozott teljes eredményt, elősegítette a nem-franciák beolvadását. (Lásd a francia regionalisták véleményét a „colonialisme intérieur”-ről.)

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kelet-európai nemzeti mozgalmaktól sem volt idegen a demokrácia és a nemzeti eszme szintetizálása. Elég Széchenyire, Bálcscura vagy Eötvös Józsefre hivatkozni. Ez utóbbi *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében a szabadság, egyenlőség és nemzetiség princípiumait Tocqueville magaslátán elemezte. Ma már evidenciának számít, hogy Kelet-Európában alkották az első nemzetiségi törvényt. E. K. Francis idézett művében, a monográfia szerzőjével ellentétben, helyesen állapítja meg: a magyar demokraták arra törekedtek, hogy demokratikus, központosított nemzetet alkossanak francia modell szerint.

A nacionalizmus egyoldalú értelmezéséből származik, hogy olyan irodalmi művek, mint a *Toldi*, a *Pan Tadeusz*, egyértelműen a nacionalizmus címszava alá kerülnek.

Az újkori társadalom történetében a nacionalizmusnak számtalan változata keletkezett. Egyetlen országban sem valósult meg valamilyen tiszta forma, amelyet a nacionalista ideológia mértékadó alakjának lehetne nevezni. A rousseau-i és herderi „humanista nacionalizmust” rendszerint megkülönböztetik a nacionalizmus jakobinus (Robespierre), szabadelvű (Bentham), hagyományos (Burke, Schlegel) formáitól. Mások a mozgalomban részt vevő osztályok és rétegek szerint megkülönböztetnek arisztokratikus (lengyel, magyar), népi (szerb, bolgár), polgári (cseh) és bürokratikus (görög) nacionalizmusokat. Anthony D. Smith tipológiájában az *etnikai nacionalizmusnak* és mozgalomnak fő célja a kulturális egység megteremtése, míg a *területi nacionalizmus* elsősorban a politikai függetlenség elérésére törekedik. E két fő változat között helyezhető el a „*vegyes típus*” alváltozataival egyetemben. A fasiszta ideológiát a szerző az *expanzívó nacionalizmusok* közé so-

rolja. E. K. Francis a nacionalizmusnak ugyancsak négy alaptípusát különbözteti meg. Az *integrális* nacionalizmus a nemzetet a történelem szükségszerű alkotásának fogja fel, ezért a mozgalom vezetői a nemzeti princípium teljes gazdasági, társadalmi és kulturális érvényesítését szorgalmazzák. Az *etnikai* nacionalizmus a herderi nézetekben gyökerezik. E nézetek szerint a „népszellem” olyan szellemi és lelki szubsztanciát kölcsönöz a népeknek, amely elsősorban a kultúrában ismerhető fel, ezért a közös származás és történelem, az ősök és a nyelv kultusza fontosabb az önrendelkezést jelentő nemzeti államnál. A *helyreállító* (restorative) nacionalizmus a történelmi államot akarja restaurálni. Az etnikai és a restaurációs típus a nemzetfejlődés korai szakaszára jellemző, a *népi* nacionalizmus a konszolidálódott nemzetek sajátja.

E tipológiák egyaránt megkülönböztetik a korai agrártársadalmak (tönniesi értelemben „Gemeinschaft”) nacionalizmusát a fejlett, tőkés ipari társadalom („Gesellschaft”) nemzeti ideológiájától és mozgalmától. Ez a felosztás összhangban van a társadalmi változások irányával. A mozgalmak és ideológiák típusai fokozatosan átalakulnak, és nem „tiszták”: Kemal Atatürk mozgalma a smithi felosztás szerint megújítónak nevezhető, de erős szecessziós tendenciákat is tartalmazott. A tipológiai kísérletekből nem maradhat ki a többségi és a kisebbségi nacionalizmus megkülönböztetése. A jelzett modern ipari társadalomban a nemzeti kisebbségek mozgalma nem sorolható az etnikai kategóriába, mivel ezeknél a mozgalmaknál nem az etnicitás felismerése a fő cél, hanem az etnicitást kifejező értékrend megtartása az emancipáció folyamatos biztosítása révén. Ezért a kisebbségi nacionalizmus rendszerint policentrikus, csak a marginális helyzet, az elnyomás fokozódása növeli az etnocentrikus vonások felülkerekedésének esélyeit.

Az árcsere fejlődése a középkor utolsó századaiban (XIII—XVI. század) Európa nyugati felében olyan nyelvi-területi-gazdasági és kulturális egységeket hozott létre, amelyek lehetővé tették a polgári nemzetké szerveződést. A polgári forradalmak meggyorsították és befejezték a nemzetké válás folyamatát. Sokáig úgy tűnt, hogy a világpiac, a tudományos gondolkodás, az életmód forradalma, a városiasodás, a modern termelés megszünteti a hagyományokhoz való kötődést, háttérbe szorítja az etnikai értékekhez való ragaszkodást.

E. K. Francis a modern ipari társadalmat olyan komplex szervezetnek nevezi, mely döntő szerepet juttat a nemzeti princípium gazdasági, társadalmi és kulturális érvényesítésének. A modern társadalom politikai dimenzióját a *honosítás* (nationalization), gazdasági dimenzióját pedig az *iparosítás* (industrialization) jellemzi. Az előbbi az amerikai szociológus elméletében olyan homogenizáló folyamat, mely a hagyományos, partikuláris azonosulást és összetartozást felcseréli a politikai tevékenységet törvényesítő nemzethez való tartozással és azonosulással. Az állam mechanizmusa és szervezete arra irányul, hogy megszüntesse az etnikai partikularitást. Fokozatosan az anyagi és szellemi javakból való részesülés kerül előtérbe, mert ez biztosítja a magasabb státust és a társadalmi struktúrába való beilleszkedést. A közös intézmények, a törvények, az államnnyelv, az egész országra kiterjedő mobilitás, kommunikáció és nem utolsósorban az emberi érintkezések gyakorisága és változatossága megteremti a nemzetbe való beolvadás kedvező lehetőségeit. Ugyanakkor E. K. Francis nem szegődik az „olvasztótégely” (melting-pot) elmélet feltétlen hívére. A demokratikus társadalomban a nemzetiségeknek lehetőségük van arra, hogy elsődleges vagy másodlagos etnikai csoportonként szervezzék meg belső életüket és bekapcsolódásukat a társadalmi szervezetbe. Természetesen a minta semmiképpen sem lehet az elsődleges etnikai csoport, amilyen az amerikai társadalomban a mormonok szervezete önmaguk teljes anyagi és szellemi ellátottságának biztosítására. A másodlagos etnikai csoport nem vonja ki magát az egységes gazdasági szférából, de megőrzi etnikai hovatartozásának tudatát és közös értékrendjét. E csoport létezésének alapfeltétele, hogy a társadalom kellő toleranciával kezelje a más nyelvű és kultúrájú közösségek társadalomba való beilleszkedésének sajátos módját és formáit. Ha ez nem így történik, akkor a másodlagos etnikai csoport elzárkózik, az elsődleges etnikai csoport szintjére süllyed, vagy beolvadásra kényszerül. E. K. Francis elmélete olyan plurális etnikai és politikai társadalom lehetőségét villantja fel, mely sokféleségében is teljesíteni tudja az ésszerűen szervezett társadalom mechanizmusának működését.

Az angol nyelvű szociológiai irodalom részletesen elemzi a tekintélyelv és az ideológia válságának etnikai aspektusát. Az újkori tudományos gondolkodás előtt a természet, a társadalom és az etnikai közösség a kifürkészhetetlen, transzcendentális rendeltetésből leszármaztatott adottság. A hatalom, a tekintély a kozmikus rend attribútuma volt, szakrális voltában senki sem kételkedhetett, a „magas harmónia” felé tartó világrend értelmét és célját, mely ellen Ivan Karamazov oly keservesen kirohant, a véges ész nem foghatta fel.

Az ésszerűen vezetett államban a transzcendentális rendeltetés elvesztette régi jelentését. Az állam lett a tudás, a hatalom, a tekintély, minden szellemi és anyagi erőforrás tulajdonosa, a racionális szervezés fejlett technikát, tudományos módszereket alkalmaz a hatékonyság növelésére és az emberek közötti kapcsolatok befolyásolására. Az ember új helyzetére a kettős legitimáció jellemző. E kihívásra a tradicionalisták azzal válaszolnak, hogy tagadják az új ideológiai igazolás szükségességét, az asszimilacionisták a modern koncepció híveiként vállalják a gyökeres korszerűsítést, a reformisták az újat befogadják, de ragaszkodnak a régi, hagyományos értékekhez is. Az ideológiai konszenzus képződményeként fogadtatik el a „gondviselészerű deizmus“, mely az ésszerű államban tárgyiasul. Ezért az egyén sem tehet mást, mint tevékenységével és a nemzetállam iránti elkötelezettségével a gondviselés munkájából részt vállal.

Mások is foglalkoztak a világnézet színeváltozásaival. Daniel Lerner, egészen más környezetben, a közép-keleti társadalmak viszonyai között elemezte a folyamatos modernizálódás világnézeti és antropológiai kihatásait, mégpedig az aspirációk és a hagyományok konfliktusaiban élő, mozgékony átmeneti ember (transitional man) paradigmája alapján.

Az ismertetett fogalmak, tipológiák és modellek mind a jelenség kulturált megközelítéséhez járulnak hozzá. Ma már általánosan elfogadott, hogy a nacionalizmus jelentéstartalmának változásai és gyakorlata rendszerint osztály- vagy rétegférdekekhez kapcsolódik. A történelem tér-idő koordinátaiban az osztályviszonyok modernizálják a nemzet vagy nemzetiség önmagáról és saját szerepéről kialakított célképzetét s ezen keresztül a politikai gyakorlat egész mechanizmusát.

Az a megszokottá vált, sztereotip értelmezés azonban, mely szerint a nacionalizmus kifinomult ideológiai eszköz a dolgozók osztálytudatának elhomályosítására, ami nemzeti elkülönülésben, bizalmatlanságban, ellenségeskedés szításában nyilvánul meg, mint minden summázó leírás, nem adhat kielégítő választ a nacionalista ideológia lényegét illetően. A definíciók, ahogy Engels írta, tudományosan csekély értékűek, az egyetlen igaz definíció magának a dolognak a fejlődése, legjellegzetesebb tulajdonságainak definícióban való bemutatása. De a lényeges tulajdonságokat feltáró definíciókra is vonatkozik David Hume találó megfogalmazása: minden felelet nyomán új kérdés keletkezik, amely további kutatás felé vezérel.

A polgári nemzet megjelenése gyökeresen megváltoztatta az egyén és közössége érzelmvilágát és világlátását. A nemzeti princípium lett a társadalom és az állam megszervezésének alapja.

Az emberiséget alkotó nemzeteket, népeket ontológiailag nem választják el egymástól végleges határok. „Az emberiség nemzetekbe stb. történő általános integrációjával párhuzamosan egyre nagyobbak lesznek a nemek ezek az immár nem néma objektivációi, anélkül hogy teljesen megszűnne a kívülállók kirekesztése az emberi nemből (hellének és barbárok, fehérek és »sznes bőriűek« stb.). Még akkor is, amikor a gazdaság integrációs folyamata eljutott a világpiac kialakulásáig, közvetlenül gyakorlatilag hatékony tényezőként továbbra is fennmarad a nemzet, sőt a nemzetiségek stb. nembelisége. Mindemellett kifejlődött — persze hosszú ideig csak ideológikus formában — a nembeliség kettős felfogása, amelyben a társadalmilag-gyakorlatilag működőképes nembeliség mellett az emberi nem tulajdonképpeni egysége csupán gondolati, gyakorlatilag többnyire messzemenően hatástalan háttérrel alkot.“ (Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája*. Bp., 1976.) A történelemben kibontakozó magasabb integrációk a nemzetségtől és a törzstől a nemzetig s a nemzetiségig az emberi nem fejlődésének szükségszerű velejárói.

Hogyan módosul ebben a folyamatban a nemzeti eszme?

Amint arra az előbbieken, a francia forradalom deklarációival kapcsolatban utaltunk, a nemzeti eszme már keletkezésekor magában rejti az eltorzulás lehetőségét. A módosulás közvetlen kapcsolatban van az osztályok vagy a rétegek érdekeivel. A nacionalizmussal a partikularitás tudata emelkedik a nembeli összetartozás tudatának helyébe.

A nacionalizmus nem tudományos elmélet, az eszméknek, reményeknek, kívánságoknak, aggályoknak, eszményeknek, célképzeteknek, fogalmaknak olyan rendszeres vagy ösztönös egybekapcsolása, amely biztonságérzetet ad, és igazolja az egyének, csoportok magatartásformáit és cselekedeteit. A társadalomban a viszonylagos abszolutizálja, és legitimáló, gyakorlati-politikai funkciót tölt be. E feladatának a nacionalista ideológia csak akkor tud eleget tenni, ha logikai és ismeretelméleti vonatkozásban is alkalmas a valóság vágyak, remények, elképzelések szerinti értelmezésére. A látszateltető jelentéstartalom lényegi teljességében, ideológiai szövegében és kollektív magatartásformákban rögződik.

A nacionalista ideológia a közösségi összetartozás tudatával, a közös nyelvhez

és a közös kultúrához való ragaszkodással, az országhoz való politikai lojalitással jellemezhető. Az egyén és a közösség összetartozásának érzését és tudatát a nacionalizmus azzal torzíttja el, hogy a partikuláris létezés emeli a történelmi fejlődés tengelyébe. Nincs jelentősége, hogy ezt transzcendens érveléssel vagy materialista fejlődésemeléttel bizonyítja-e. A történelem mindenképpen „az illető nemzetért van“, a transzcendens erők vagy a történelem mindig igazságot szolgáltatnak a kiváló érdemeknek és a rátermettségnek. Az önigazolás olyan triviális és irracionális világmagyarázatokat hoz létre, melyek alkalmasak (vagy azok lehetnek) a tömegek tudatának manipulálására.

A nacionalista szövegekben a nemzet a legjobb tulajdonságokkal rendelkezik, racionalitásával, fejlett valóságérzékeléssel, mértékletességével, türelmével, ember szeretetével, humorával, éleselmjűségével a legfejlettebb civilizációk és kultúrák egyenesági örököse. Ezért történelmileg és emberileg joga van saját állami és társadalmi berendezkedésének önálló szervezésére és a fejletlenebbek asszimilálására. Az ősök tettei alapozzák meg az utódok jogait. A régi etnocentrizmus kerül itt új szövegösszefüggésekbe. Akárcsak a középkori szövegekben, a kezdettel szemben a vég egyfajta „magas harmónia“ bizonytalan vagy szerencsés kimenetelű beteljesülése.

A modern nacionalista szövegek nem tesznek mást, mint „tudományos“ eljárásokkal kitalált ósiséget és emberi kiválóságot akarnak valóságos történetként és entitásként elfogadtatni.

A nacionalista szövegek referáló, minősítő és utasító funkciót töltenek be, törlik a kedvezőtlen emlékeket, parancsként írják elő a normákat és a viselkedést, minden kétséget kizáróan megmondják, hogy mi a jó és mi a rossz.

A szavak zsarnoksága a modern tudomány fogalmait, kifejezéseit átviszi a régi századok jelenségeire. Ugyanakkor olyan fogalmak, mint szabadság, emberi méltóság, humanizmus stb., átértelmeződnek, egyértelmű jelentéssel telítődnek, a nemzetállam iránti lojalitás szövegösszefüggésében válnak feltétlen parancssá.

A nemzeti presztízs a nacionalista szövegekben a túlfűtött és ferde önbecsülésnek a terméke, amelyet a politikai gyakorlat a mások feletti uralomra használ fel.

A nacionalizmus önünneplő szenvedélye is az önigazolás szükségéből fakad. E politika egészére Huizinga (*Homo ludens*) által oly találóan jellemezett puerilizmus nyomja rá bélyegét. A látványosság, az önmutogatás, a hurrázás, a formális gesztusok, a díszelőadások, a jelszavak mind azt a huizingai tételt igazolják, mely szerint ahol a kultúrát nem játsszák, hanem csak úgy tesznek, mintha játsznának, „ott hamis játékról van szó“.

A nacionalizmus az együttélés közösségi formáját ellentmondásmentesnek, teljes értékűnek vallja. A konfliktus csak a saját struktúrán kívül lehetséges, aminek a másokkal való viszonyban van érvénye. A mindenkori „külső“ bűnbak a felhalmozódó agresszivitás levezetésének eszköze. A nacionalista államokban rendszerint a nemzetiségek kerülnek a bűnbak státusába.

Az ideológia a hierarchia csúcsáról — az osztály- és rétegérdekeket képviselő bürokratikus csoporttól — alacsonyabb helyzetű társadalmi rétegekbe hatol, amelyek álműveltségük folytán hajlamosak a hiszékenységre. Az állandó vulgarizáció és manipuláció eltorzíttja az egyén és a tömegek magatartását. Az ideologikus állam gondolkodás nélküli lojalitást vár az egyéntől, a politikai nemzethez tartozás feladatainak fenntartás nélküli teljesítését.

A torzulás a diktatórikus, totalitárius államokban a legteljesebb (lásd a fasiszta államokat). A demokrácia (több lehetőségű társadalom) ellensúlyozni tudja a türelmetlenséget, pluralizmusa a választásokra és véleménycserékre is alkalmas. Az alternatívák humanizálják a cselekvést. Smith policentrikus nacionalizmusa és E. K. Francis többnemzetiségű társadalmi modellje csak demokratikus viszonyok között érvényesülhet.

Hauser Arnold indulása

A *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* (München, 1953), a *Philosophie der Kunstgeschichte* (München, 1958) és a *Der Manierismus* (München, 1964) után alkotta meg a németül író Hauser Arnold élete főművét, a *Soziologie der Kunst* (München, 1974). Ez utóbbit nem minden alap nélkül szokták Lukács György (ugyancsak németül írt) *Ontológiájához* hasonlítani. E több mint 800 oldalas könyvben summázza Hauser Arnold sok évtizedes művészetszociológiai vizsgálódásainak legfontosabb eredményeit. Megismételte előbbi művei egyetemes érvényűnek érzett alaptételeit, de ugyanakkor átértékelte, az újabb adatok és meglátások fényénél árnyaltabban határozott meg bizonyos kulcsfogalmakat. Ahol szükségét érezte, teljesen új szempontok szerint elemezte a társadalom s a különböző művészeti ágak fejlődésének kölcsönhatásait, összetett kapcsolatait. Külön kitér például nemcsak a tömegkommunikációs eszközök hatására, hanem mélyrehatóan taglalja valamennyi művészeti közvetítő tényező izlésformáló szerepét és jelentőségét. Terjedelmes fejezeteket szentel a pop-artnak és popzenének, foglalkozik az abszurd irányzatok jelentkezésével, az avantgarde törekvések újjáéledésével, a napjaink művészetét megrázkódtató válságtünetek okaival, a filmművészet és a televízió sajátos formanyelvével. Nyilatkozataiban régebbi műveit e „rendszeres művészetszociológia” tartó- és támpilléreinek nevezte, amelyek most szervesen beépültek ebbe a hatalmas konstrukcióba.

Egy rendkívül kalandos életút és meredeken ívelő tudóspálya záróköve a *Művészetszociológia*. A temesvári származású művészetszociológus küzdelmes sorának „lépcsőrendszerén” e csúcsról lépünk vissza a századfordulóig. Hauser Arnold 1892-ben született a temesvári Gyár városban. Ma is áll a Bega-híd szomszédságában az egykori Erfeld-ház, amelyben a Hauser család is lakott. Két fiú és egy lány született a kispénzű zsidó szőrmekereskedő családjában. Felnevelésük, tanítatásuk komoly gondot jelentett a nem garantált jövedelmű vándorkereskedő számára. Főiskolát csak az elsőszülött fiú, Hauser Arnold végzett. A későbbi művészetszociológus gyermek- és ifjúkorát szülőhelyén töltötte, amely épp abban az időben nőtt nagy, korszerű várossá. Hauser Arnold életének erről a periódusról sok érdekes adatot, színes emléket közölt e sorok írójával a vele egy házban született és nevelkedett Endre Károly. Serdülő éveikben jó barátok voltak, s Budapestre kerülve is egy ideig közösen béreltek szobát a Ráday utcában. Az elemi iskolát mindketten a Gyár városban végezték, ahonnan Hauser Arnold az országrész legmagasabb tanintézetébe, az — akkor — alig negyedszázada alakult temesvári főreáliskolába került. Az intézmény történetéről — *A főreáliskolától a Lenau Líceumig* című vallomásában — meleg hangon számolt be az egyik vendiák, Reiter Róbert (Franz Liebhart) nemrégiben megjelent *Banater Mosaik* (Bukarest, 1976) című könyvében. Széles látókörű, általában modern gondolkodású, szakmailag jól felkészült tanárok tanítottak a régi színház helyén felépített iskolában. Egyáltalán nem véletlen, hogy olyan sok kiváló embert — írórt, művészt, tudóst, kutatót stb. — adott ez az alkotási intézmény a román, a magyar, a német és a szerb kultúrának. Falai közt kezdte megalapozni műveltségét Hauser Arnold is.

Alighanem jelentős szerepe volt e mintaintézetnek a későbbi tudós művészek iránti érdeklődésének felébresztésében. A döntő szellemi hatások tehát már itt, Temesvárott érhették, itt került a magyar kultúra vonzáskörébe, s nem a budapesti egyetemen, mint maga is vallja egy beszélgetésben. (Vö. *Im Gespräch mit Georg Lukács*. München, 1978. 29.) Dr. Laky Mátyás jónévi helytörténész volt az intézet igazgatója, amikor 1902 őszén a tízesztendős Hauser Arnold átlépte az iskola küszöbét. A negyvenhét tanuló magában foglaló első reálisiskolai osztályt a földrajzot és „rajzoló geometriát” tanító Vargha György gondjaira bízta. Holzmann József — aki épp ebben az esztendőben emlékezett meg egy, az iskola értesítőjében közölt hosszabb tanulmánnyal az iskola elhunyt rajztanáráról, Wälder Jánosról, aki festőművészként is jelentőset alkotott — lett az elsők német- és magyar-tanára. Wälder-festmények díszítették a főreáliskolának a város közmuvelődési életében is fontos szerepet betöltő dísztermét. Perényi Adolf és Farkas János tanárok ebben az időben indították művészettörténeti előadásorozatukat, amelynek keretében képzőművészeti szakmunkák illusztrációs anyagát s kétszáz diapozitív képet felhasználva ismertették az építészet, a festészet és a szobrászat egyetemes fejlőd-

dését. A nagy kiállításokat a főreáliskola dísztermében rendezték, s ott tartotta felolvasó üléseit a város irodalmi egyesülete, az 1903-ban megalakult Arany János Társaság, melynek az iskola tanárai közül is többen tagjai voltak. Jól működő önképzőkörre volt az iskolának, amely épp Hauser Arnold belépése idején ünnepelte fennállásának negyedszázados jubileumát. A második Hauser Arnold is ott lehetett 1903-ban azon a Rákóczi-ünnepélyen, amelyen az ünnepi beszédet az iskola frissen kinevezett magyartanára, Kunfi Zsigmond tartotta. Nemsokára Kunfi lett az ifjúsági könyvtár öre, majd a Petőfi Önképzőkör irányítója is. „Kunfi előtt az állami főreáliskola könyvtára inkább az irodalmi program kiegészítését jelentette, az új és akkor eseményt jelentő irodalmi műveket Kunfi rendelte meg, és tette rá figyelmessé a tanulóifjúságot — méltatta évtizedek múltán Kunfi Zsigmond tanári működését a *Temesvári Hírlap*. — Az ország egyetlen iskolájában se olvastak annyit s annyi jó könyvet. Kunfi nemcsak a modern magyar, de az újkori idegen irodalommal is megismertette tanítványait, akik előtt egészen új látókört tárt fel. Ámbár mindössze csak három évig tanított Temesvárott, pedagógiai működése mégis mélyreható volt. Kunfi ugyanis modern tanár volt a szó legnemesebb értelmében. [...] Nem is annyira tanár volt, mint inkább barát, telve jóakarattal, elnézéssel, méltánnyal. Órai inkább hasonlítottak egyetemi oktatáshoz, mint középiskolaihoz, mert Kunfi nem csupán a lecke szűkeket megmagyarázására szorítkozott, hanem feltárta a kapcsolatokat, életet adott a szürke anyagnak. Kunfi tanítványai mindig örömprepsve várták, mert mindig szellemi felfrissülést jelentett számukra.“ (*Kunfi Zsigmond dr. Temesváron*. Temesvári Hírlap, 1929. november 20.) Hauser Arnold is Kunfi lelkes hívei közé tartozott. A Tanácsköztársaság idején előadóként épp az egykori tanára által vezetett Közoktatásügyi Népbizottságon dolgozott, ahol a művészeti oktatás kérdéseivel foglalkozott.

Kunfi Zsigmond különben oktatási és nevelési programját a temesvári főreáliskola értesítőjében közölte *Prolegoménák a tanári hivatásról* című tanulmányában tetelesen is megfogalmazta. A felkészültebb tanulni vágyó diákok a *Temesvári Hírlap*, a *Huszadik Század*, a *Pester Lloyd*, az *Irodalomtudományi Közlemények* hasábjain megjelenő Kunfi-írásokat is elolvasták. Kunfi temesvári tartózkodása idején fordította le Marxnak *A politikai gazdaságtan bírálatához*, valamint *Forradalom és ellenforradalom Németországban* című művét, míg a *Huszadik Században* *Eötvös Károly és a magyar műveltség* címmel közölt nagyobb értekezést. A temesvári „Szabad Lyczeum“-ban először Jókai Mórról beszélt, majd *Makszim Gorkij és az orosz forradalom* címmel tartott előadást. A munkáselőadások keretében *Bevezetés a társadalomtudományokba* címmel értekezett. Előadásaira eljártak a diákok is, akik közül a bátrabbak azokra a munkásgyűlésekre is elmerészkedtek, amelyeken Kunfi Zsigmond szószokott. A szocialistaként ismert Kunfi Zsigmondot végül is eltanácsolták az iskolából.

Vargha György után egy ideig a már említett Holzmann József volt Hauser Arnoldék osztályfőnöke, aki Sztancsa Györggyel főléve tanította a magyart és a németet. Történelmet az alapvető helytörténeti munkákat közzé Berkeszi István tanított, míg a „rajzoló geometriát“ a Bolyai János temesvári elismertetéséért oly sokat tevő Privodszky, akinek *Az abszolút geometria elemei* című tanulmánya 1905-ben látott napvilágot.

Hauser kezdetől fogva a jó tanulók sorába tartozott, de az úgynevezett kis-érettségig az eminensek közé emelkedett. Ötödikes korában szerepelt először felolvasással a Petőfi Önképzőkörben, ahol a valószínűségszámításról írt dolgozatáért dicséretben részesítették.

Újabb érdekes sorozat indult az 1907-es esztendőben a szabadlíceumi előadások keretében, amelyre a művészetekhez vonzó Hauser Arnold osztálytársával, a későbbi jeles festő- és építőművész Krausz Alberttel együtt valószínűleg maga is eljárt. Kiváló fővárosi és temesvári szakemberek beszéltek a legváltozatosabb művészeti problémákról. Feszty Árpád *A festőművészet és annak változásai*, Nyári Sándor *A preraffaelitákról és a cinquantáról*, dr. Beyer Jenő *A régi és új Egyiptomról*, Ozorai Lajos *Az ember rendeltetésének gondolata a világirodalom legkiválóbb drámai költeményeiben* címmel tartott többek között előadást, a főreáliskola új magyartanára, Schill Fülöp pedig Heine költészetéről beszélt. Schill Fülöpről keveset tudunk. Nem volt sem az Arany János Társaság, sem más kulturális egyesület tagja. Csak az iskolai értesítők gyűjteményéből sejtethetjük, hogy az új elvek szerint tanító, modern gondolkodású nevelők közé tartozott. A hatodikosoknak az 1907—1908-as tanévben például ilyen írásbeli dolgozatokat adott: *A művészetek szerepe az emberi életben*, *A költői eszményítés elvei*, *Antigoné jelleme*. *A Két szomszédvár falakjainak jellemzése* stb. Távolról sem szeretném eltúlozni Kunfi Zsigmond és Schill Fülöp szerepét Hauser Arnold fejlődésében,

mégis úgy tűnik, hogy ők izlettették meg először a későbbi művészetszociológussal a műalkotások elmélyült összehasonlító elemzésének szépségét. Hathatott Hauserre a művészetek és az urbanisztika kérdéseivel behatóan foglalkozó franciatanár, Déznai Viktor is.

Felsősként Hauser Arnold az iskola önképzőköreinek legaktívabb tagja volt. A naturalista regényről értekezett hetedikes korában, s a fauna és a flóra harmóniájáról, valamint a *Zalán futása* nyelvezetéről írt dolgozatával díjat nyert. Nyolcadikos diákként Mikszáth regényírói munkásságáról írt dolgozatot, s Ady Endre akkor megjelent új verseskötetét recenzeálta. Minden bizonyos iskolai ünnepélyen Hauser Arnold szavalt először a Bega-parti városban Ady-verset: 1909. december 17-én mondta el a főreáliskola dísztermében Ady *Harcos Gyulai Pál* című költeményét, mely azt a „Vitéz kis úr, Gyulai Pál úr”-t idézi, akit „Kis Erdélyország, kis sorsunk vidéke, Küldte ide, hogy háborogjon”. Hauser Arnold színésznek készült, s így a középiskola utolsó két esztendejében sokat szerepelt és szavalt. 1909-ben és 1910-ben ő tartotta a szokásos március 15-i ünnepi beszédet, s szavallataival, fellépéseivel egyik önképzőköri díjat nyerte a másik után. Előadta többek között Petőfitől *Az apostol* második részét, a Hamlet-monológot, Biberach szövegét a *Bánk bán* második felvonásából, valamint Shakespeare *Julius Caesar* című drámájából Antonius beszédét. Nyolcadikos korában a „vizszavaltat kategóriában” Arany Pázmán *lovag* című költeményének előadásával szerzett elsőséget. Az 1910. február 26-án megtartott Mikszáth-emlékünnepelezen az író egyik elbeszélését adta elő. Az Adyék elindította irodalmi mozgalmak elkötelezettjeként Schill Fülöp — akárcsak korábban Kunfi Zsigmond — az új irodalom lelkes propagálóiává tette diákjait is. Sokat elárul a nyolcadikban adott dolgozat címe: *A magyar irodalom megújulását megindító költői irányok összefoglaló jellemzése*.

Hauser Arnold 1910-ben érettségizett — jeles eredménnyel. Szavallataiért harminckét koronát kapott, míg az Iskolatársak Egyesületének Perényi-alapítványából harminc koronát utaltak ki számára. Ezzel az anyagi támogatással s az iskolában kapott gazdag szellemi batyuvall ment fel 1910 őszén Budapestre, ahol már régóta dédelgetett tervét valóra váltva, beiratkozott a Színművészeti Akadémiára. Színészjelöltként több Shakespeare-darab előadásán statisztált a budapesti Nemzeti Színház színpadán. Időközben látogatta az egyetem bölcsészeti karának előadásait is, hogy aztán színészi ambícióinak végképp hátat fordítva beiratkozozzon német—francia szakra.

Egyetemi hallgatóként 1911-ben elvállalta a Pogány Mihály szerkesztésében megjelenő, a polgári radikalizmus eszméit propagáló, a művészetek és az irodalom haladó törekvései mellett határozottan síkraszálló *Temesvári Hírlap* tudósítását. 1911 és 1913 között közel száz cikke — színházi és képzőművészeti kritikák, hangversenytudósítások, irodalmi tanulmányok, könyvbírálatok, színes jegyzetek, interjúk és riportok — jelent meg a tekintélyes temesvári újság hasábjain. Fontos dokumentumai ezek az írások a művészetszociológia egyik klasszikusa indulásának, pályakezdesének. Meggyőzően jelzik közöttük Hauser szellemi érdeklődésének, művészeti orientációjának korán megmutatózó többirányúságát, szintézist kereső hajlamát. A társadalmi élet és a különböző művészeti ágak jelenségeit összefüggéseikben vizsgálta. Írásai közül nem egy messze túlna a tudósítás, a beszámoló, a leíró kritika szokványos keretein. Filozófiai megalapozottságú, komolyan dokumentált, nemegyszer eredeti észrevételeket érvényesítő esztétikai értekezéseket, kistanulmányokat írt például Max Reinhardt színházáról, Beethoven IX. szimfóniájáról, Rippl-Rónai József, Feszty Árpád, Fényes Adolf és Kernstok Károly festészetéről, valamint Babits Mihály költészetéről. Ragyogó esszéikben mutatott rá a drámaírásban a hagyományostól elütő, egyéni utakon járó George Bernard Shaw és August Strindberg munkásságának drámatörténeti jelentőségére. Kíméletlenül bírálta ezzel szemben a századforduló divatos francia színműveit, szírupos vigjátékait. A naturalizmusnak, a dagályos szimbolizmusnak és az érzelgőségre hajló impresszionizmusnak egyformán ádáz ellensége volt; az objektivitást s a stilizáltságot tekintette minden újra törekvő művész elsőrendű feladatának.

Hauser Arnold cikkeiben érdekes módon summázódnak az Ady-nemzedéktől immár többé-kevésbé elszakadó fiatalok társadalmi nézetei, művészeti és esztétikai eszményei és célkitűzései. Babits verseskötetét méltatva fogalmazta meg Hauser Arnold generációja, a *Nyugattól* elforduló új raj programját: „...ma ismét elkiáltjuk jogos követelésünket: lényegét és értéket akarunk [...] a művész személye mellékes, a műve a fontos [...] ma ismét a dolgok végére járó művészetet akarunk, melyben ne az eszköz legyen a cél, és ezen új művészet kialakulásának legörvendetesebb jeleit láthatjuk mindenfelé. Piktúrában talán a leghatározottabb programmal, ha nem is teljes eredménnyel Kernstok és fiatal gárdája, a Nyolcak, kritikánkban Lukács György, líránkban pedig mindenesetre Babits Mihály kép-

viseli a szubjektivizmus anarchiájának reakcióját.“ Akárcsak szellemi mestere, Lukács György, Hauser is Babits és Balázs Béla költészetére esküszik, az általa választott utat tartja egyedül járhatóknak. A *Nyugat* első nemzedéke — mindennek előtt Ady és Móricz — alkotásaival szemben bizonyos fenntartásokkal viseltetett. Valahányszor csak módja nyílt rá, hangsúlyozta a továbblépés szükségességét. Lelkesen köszöntötte épp ezért a Fülep Lajos és Lukács György szerkesztésében megjelent *A Szellem* című folyóirat első számát, s az sem véletlen, hogy első nagyobb terjedelmű filozófiai-esztétikai tanulmányát az Alexander Bernát irányította *Athenaeum* hasábjain közölte.

Vázlatosságában is átfogónak és hitelesnek mondható az a kép, amelyet Hauser Arnold fiatalkori cikkei a tízes évek elejének társadalmi és kulturális életéről nyújtanak. Éles szemű s bátor szavú kritikusként számolt be a főváros — és esetenként Temesvár — színházi újdonságairól, képzőművészeti kiállításairól, hangversenyeiről és más művelődési eseményeiről. Tudósítást küldött egy alkalommal a budapesti egyetemen tanuló román nemzetiségű diákok Petru Maior Körének egyik tisztújító üléséről is. Jegyzetek sorában fejtette ki véleményét Temesvár urbanisztikai fejlődéséről, a parkváros utcáinak és sétaterének felemás állapotáról, más alkalommal pedig szabályos riportot írt a temesvári gyermekmenhelyen tett látogatásáról. Értékes helytörténeti és kultúrhistoriái adalékokat találhatunk a Temesvárról Budapestre került művészekkel készített Hauser-interjúkban: többek között Barthos Gyulával, Környei Bélával, Rózsa S. Lajossal, Haraszty Micivel és Grosskopf Márkkal beszélgetett el „a temesvári közönségről“ és „a művészi karrier“ törvényeiről.

Kétévi szorgalmas munka után 1913 tavaszán Hauser Arnold felhagyott az „újságíróssággal“. Objektív okok is közrejátszhattak döntésében. Timár Árpád úgy véli, hogy Hausert „egyetemi tanulmányai előrehaladtával egyre inkább a filozófia és az esztétika kérdései foglalkoztatták, s ez feltehetően nem volt többé összeegyeztethető az újságírási napi követelményeivel“. (*Hauser Arnold pályakezdése. Ars Hungarica, 1974. 1:191–204.*) Hausert egyetemi évfolyamtársa, Mannheim Károly is lebeszélte az újságírásról, a főlaprózódásról, s így amikor a *Temesvári Hírlap* vezetőivel is összekülönbözött, már nem szegődött el más laphoz. Diplomája megszerzése után tanárként helyezkedett el Budapesten, s gazdagabb családok gyerekeit korrepetálta. Színészi stúdiómainak az első világháború kitérője után vette hasznát: annyira hitelesen játszott el egy epilepsziás rohamot a sorozóbizottság előtt, hogy a szigorúágukról ismert katonaoorvosok felmentették a katonai szolgálat alól. 1915-ben belépett a Filozófiai Társaságba, majd a következő évben csatlakozott a Balázs Béla és Lukács György köré tömörült Vasárnapi Körhöz. „A Vasárnapi Kör — vallotta egyik nyilatkozatában — voltaképpen barátok kötetlen együttléte volt. Mindenféle szervezeti forma nélküli összejövetelek sorozata. Balázs Béla budai lakásán jöttünk össze vasárnap délutánonként, s összejöveteleinknek nem volt előre meghatározott tárgya, előadója. Valaki beszélni kezdett egy témáról, mások hozzáfűzték megjegyzéseiket, véleményüket, s a vita sokszor az éjszaka végéig tartott. [...] Ezek a délutánok, esték voltak mindmáig életem legnagyobb élményei, eseményei. Mert rendkívüli emberek jöttek ott össze. A házigazdán, Balázs Bélán kívül Bartók Béla és Kodály Zoltán, Antal Frigyes, Fogarasi Béla, Szabó Ervin [...] és mindenekelőtt Lukács György. [...] Ó volt a legzseniálisabb, legjelentősebb ember, akivel a jórsor megengedte, hogy kapcsolatba kerüljek életem során. Etikai erejével, igényességével, elvi elkötelezettségével közvetlenül hatott oly mértékben, hogy a vele való találkozás elhatározás jelentőségűvé vált egész életemre.“ (Halász Zoltán: *Hauser Arnold műhelyében. Valóság, 1975. 3:58.*) A tízes évek közepén a fiatal Lukács, valamint a Vasárnapi Kör filozófus tagjainak szabad eszmecseréi Nietzsche, majd Kant vonzáskörébe vezették az eljövendő művészetszociológust. A Lukács és Fülep köré tömörülő fiatal gondolkodók szervezték meg 1917-ben a Szellemi Tudományok Szabad Iskoláját, amelynek népszerű előadássorozata keretében Hauser Arnold *A Kant utáni esztétika problémáiról* értekezett több ízben is. Kant, Friedler és Lukács esztétikáját hasonlította össze első nagyobb méretű tanulmányában, a Zalai Béla emlékének ajánlott *Az esztétikai rendszerezés problémája* című disszertációjában, amely 1918-ban jelent meg az *Athenaeumban*. A fiatal Hauser, miként kortársainak jelentős hányada, meggyőződéses kantianus volt, s formálódó esztétikusként tanulmányozta Kantot és a Kant utáni klasszikus német gondolkodókat. Jóllehet már az első világháború végén megismerkedett Marx egyes műveivel, csak a húszas években, immár az emigrációban — történeti és gazdaságtörténeti tanulmányainak következményeként — vett új irányt szellemi fejlődése. „Felismertem a történelmi materializmus alapvető szerepét minden történelmi kutatásban — írta a hatvanas évek közepén Dévényi Ivánnak —, és tudatára ébredtem annak, hogy

művészettörténetet is csak társadalmi alapon érdemes írni." (Hauser Arnold 75 éves. Művészet, 1967. 6:12.)

A Tanácsköztársaság idején betöltött aktív politikai funkciói miatt a proletárforradalom bukása után Hauser Arnold is emigrációba kényszerült. Olaszországban, Németországban tanult, majd Bécsben telepedett le, onnan Hitler bevonulásakor Londonba költözött. Több évtizedes tanulás, készülődés, fáradhatatlan gyűjtőmunka után ott hozta tető alá négy jelentős kötetben művészetszociológusi életművét, hathatósan hozzájárulva egy új tudomány alapjainak lerakásához. „A szociológiának nincs kezében a bölcsék köve — jelentette ki többek között *Philosophie der Kunstgeschichte* című könyvében. — Nem tesz csodákat, nem old meg minden problémát. De több annál, hogy csak a számos tudományág egyike lenne: központi tudomány, olyan, mint a teológia volt a középkorban, a filozófia a XVII. és a közigazdaságtan a XVIII. században: a kor egész világnézete belőle merít iránymutatást. Ha hitet teszünk mellette, az előítéletek ellen vívott harc mellett teszünk hitet. Az az eszme, amelynek kulcshelyzetét köszöni, a gondolkodás ideologikus voltának felfedezésén alapul, ez utóbbi pedig az utolsó száz évben a legváltozatosabb formákban nyert kifejezést: az önáltatás Nietzschéhez és Freudhoz fűződő leleplezésében csakúgy, mint a történelmi materializmusban is.“ Ha nem is jutott el mindig a végső következtetések levonásához, a jelzett két véglet közötti utat Hauser Arnold alapos kitérőkkel, ismételt nekifutások és nagy áldozatok árán ugyan, de bejárta. Első, nyomtatásban megjelent írásában, a *Temesvári Hírlap* hasábjain közölt — Beethoven IX. szimfóniájáról szóló — esszéjében Nietzschét idézte, rá hivatkozott, hogy aztán hat évtizeddel később a marxizmust mint módszert elfogadva alkossa meg főművét, a *Soziologie der Kunstot*. A pályáiv, amelynek egyik végén az ígéretes indulás zsengei, a másikon a művészetszociológia történetét s jelenkori problémáit összegező alapvető opus áll, elgondolkoztató és lenyűgöző.

PETHŐ LÁSZLÓ

LETÖRÖLTEM

Letöröltem egy könyvről
a port — ez is munka
ülepemhez töröltem —
szédeleghet sorok között
a magyarázat — akárha szentek
fecsegése a bibliában —
és mennem kell tovább
mintha erdőszélen — ösvényt
taposva a koponyákon —
ugye-ugye megbocsáttok
ha néha keményebben léptem
csak ti ne hagyjatok
magamra: mély felett
múlt és jövő között
ingázók — az elmúlásban
is együtt maradók
mert letöröltem egy
könyvről a port — ez is
munka — ülepemhez töröltem.

VERSEIMBEN, ÉNEKEMMEL

Vörös labdák úsztak a folyón
vitték hozzád lélegzetem —
s nem tudnám megmondani
mostan hogy eljutnak-e
a homályban ázó tengerekhez.

Virágözönben vittelek oda
hol a kaktuszok mindig
elszáradnak s arra kértem
a folyót: velem már az
elmúlásban is megmaradj.

Sötétben élek benned tovább
s a kigyómarta útról le ne
térj — hordozzad terhed míg
verseimben énekemmel a
vörös labda visszatér.

A pályakezdő Fülep Lajos

Bár hosszú élete során, az elhivatottak kiváltságát élvezve, számtalanszor vállalt fontos feladatokat, mégis 1970 őszén, 85 éves korában bekövetkezett elhunytáig csak a szakmabeliek egy része, szűk baráti köre meg maroknyi rajongó tanítványa mérte föl munkásságának korszakos jelentőségét.

Pedig kétesztendőnyi újságírói gyakorlattal, huszonegy évesen már az Ady-lira lényegének első értékelője, majd az *Új versek* költőjének bizalmasa. Még ugyanabban az évben — 1906-ban — Hevesi Sándor és Márkus László baráti társaságában az esztendő legszínvonalasabb budapesti radikális művészeti-irodalmi folyóiratának, a *Magyar Szemlének* munkatársa sűrűn szereplő írásaival, 1911-ben pedig Lukács Györggyel közösen alapította, szerkesztette az első magyar szellemtörténeti kiadványt, *A Szellem* című lapot. Később, 1917 tavaszán — mások mellett — Kodályval együtt a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájában, egy baloldali művész-tudós elitcsoportosulás, az ún. Vasárnap Társaság körében tartott sikeres előadásorozatot a magyar képzőművészet fejlődésének sajátosságairól, 1929-től pedig elsőként ő rázta föl hírlapi jankiáltásaival — Bajcsy-Zsilinszky Endre és Illyés Gyula szövetségeseként — hazája közvéleményét „a dunántúli egyke gyilkos világrendjének” pusztító hírével. 1934-ben, a *Nemzeti öncélűség* című, programot kínáló tanulmányával — Gulyás Pál meg Németh László oldalán — indította útjára a magyarság sorskérdéseivel viaskodó népi írók mozgalmanak folyóiratát, a *Választ*. 1932-től 1940-ig a pécsi, 1946-tól nyugalomba vonulásig, 1965-ig pedig a budapesti tudományegyetem filozófiában-esztétikában legképzettebb műtörténész tanára, az igényes hallgatók mentora. Élete alkonyán akadémikus és az első marxista szemléletű magyar művészettörténet szerkesztéséért a Kossuth-díj kitüntetettje lett.

Tehát a magyar századelő tragikus sorsú értelmiségi élcsapata, a nevezetes „második reformnemzedék” soraiban kezdte pályafutását Fülep Lajos „művészeti és filozófiai író”.

A Bánsággal szomszédos Bácskából került 1904-ben Budapestre újságíróra, és csakhamar fölfigyeltek rá a kor legjobb haladó értelmiségije. Ady, Hevesi, Márkus, Lukács mellett Jászi Oszkárral, Rippl-Rónai Józseffel, Gulácsi Lajossal, később Csók Istvánnal is megismerkedett. Mint kíméletlenül őszinte kritikus egyetlen mércét ismert el magáénak — az igényességet. Egyetlen célt tűzött ki maga elé — az ethosz uralomra segítését. Húsz-huszonkét évesen a gondolkodó elit nevében ítélt elevenek és holtak felett.

A XIX. század első felében, az első reformnemzedék korában, sőt egészen a kiegyezésig a magyar irodalom és művészet a szolgálatot vállalta feladatául. Legjabbjai éppen a népszolgálatot. A századvégre viszont — hiába hadakozott ellene egyre korszerűtlenebbé váló ízlésnormái nevében a „haragos öregúr” Gyulai Pál vagy a korszerűség és hagyományok egyesítését hirdető Péterfy Jenő — a demagóg frázishazafiaskodás mellett a tömegkultúra egyetlen és nyíltan vallott célzata az igénytelen, sekélyes szórakoztatás volt. Megdöbbenően vékony társadalmi réteg kiváltsága lehetett csak a maradandó értékű városi kultúra élvezete. E friss szellemiségű kultúra mellett állt ki szívvel-lélekkel Fülep Lajos, s támadta kíméletlenül az „új” nevében jelentkező ösdit és a sok silányt, talmit. Útjába került ilyenformán néhány színházi hatalmasságnak. Eltanácsolták Budapestről. Külföldi ösztöndíjat kapott, így aztán az első világháború kitörése előtti évtizedben az esztendő nagy részét Párizsban, Rómában, Firenzében töltötte, és kézzelfogható valóságában tanulmányozta az egyetemes kultúra és művészet kincsestárát. Hallatlanul fogékonynak bizonyult minden új és a korszakot meghatározó „lényeges” iránt. Nemcsak Ady jelentőségét ismerte fel csalhatatlan érzékkel, hanem az ő nevéhez fűződik Cézanne korszakhatárt jelentő művészetének olyan értő méltatása (ugyan-csak 1906-ban), amilyenre akkor még „a fény városában”, Párizsban sem akadt példa. Ez volt Fülep Lajos talán legszerencsésebb esztendeje. E páratlan lényeglátással rendelkező fiatal kritikusnak az útja innen már egyenesvonalúan vezetett az elméleti alapok tisztázása — a filozófia felé.

Már pályakezdése éveiben elzárkózik az önmagát túlélő és akadémizmussal társult pozitívizmus elől, és az akkor korszerű szellemtörténet mellé szegődik. Nem teszi azonban magáévá a szellemtörténeti irányzat irracionalista bölcséleti alap-

vetését, a szubjektív idealista életfilozófiát és velejáróit: a zsenikultuszt, az „élmény”, az „intuición” abszolutizálását.

Helyzete sajátosan egyedi volt, hiszen az általa bírált szubjektív idealizmus élenjáróit — így Schopenhauert és Nietzschét — közeli „vérségi” kapcsolat fűzte a szellemtörténet proeminens képviselőihez, például az ugyancsak életfilozófiát művelő Diltheyhez, aki szellemi elődei nyomdokán járva az életet mint akaratot, belső élményt, szellemi erők irracionalista játékát magyarázta. A századforduló méltatlanul elfeledett nagy magyar filozófusától, a kolozsvári Böhöm Károlytól eltérően azonban Fülep az objektív idealizmust fogadta el bölcséleti alapelveit, s erről az alapról próbálta meghaladni a vajmi kevés biztonságot ígérő szubjektív idealizmust. A sehova sem vezető „relativitás” helyett biztos új értékrend kidolgozásának célkitűzésével közeledett egyfajta — helyenként szembevetődően hegeliánus színezetű — „objektivitás” felé. Akárcsak majd a háború végén Lukács György vezetésével az ún. Vasárnap Társasággá szerveződött fiatal budapesti bölcselők, esztéták, Fülep is idealista gondolkodó volt, de másként, mint a Társaság java része, amely a német szellemtörténet kritikátlan hódolója volt. Jól jellemzi sajátos különállását Fogarasi Béla megjegyzése: „Fülep nem értheti igazán Hegelt, mert nem eléggé idealista.” A fiatal Fülep Lajos tulajdonképpen szembe fordult minden, korábban divatozó gondolkodóval, Schopenhauertől Crocéig, Nietzschétől Bergsonig és Kanttól Böhömig.

Első filozófiai tárgyú munkáját 1906-ban, az életében és utóéletében egyaránt rendhagyó, többször újráfelfedezett múlt századi gondolkodóról, Max Stirnerről írta, születésének századik évfordulójára. Az „idealista-anarchista” német bölcselőt saját kora kinevette. Elfeledve, nyomorban halt meg. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen *Az egyetlen és tulajdona* című, 1844-ben kiadott főműve a legszélsőségesebben individualista bölcsélet kátéja, mindenfajta társadalmi haladást igénylő, szolgáló nézet merev elutasítása. A századközep esztendei pedig a kollektívizmussal és a forradalmak szellemét támasztották fel: „Kisért járja be Európát...”

Majd csak a forradalmi apály idején, Nietzsché győzelmével jön fel Stirner napja. A századvég anarchistái már előőrsként tisztelik. Később a művészeti avantgarde is kedvel ismeri föl benne szándékainak filozófiai igazolóját. A második világháború után pedig a másodfelöntésű, a „neo“-avantgarde kedveltje lesz, végül az új baloldali megelfajzott tanítványaié, napjaink terroristáié.

Vajon mi köze lehet a Duna-partról Párizsba szalajtott, kevéske ösztöndíjából szűkösen élő, de világfiásan elegáns ex-újságírónak a bomba- és egyéb merényletekkel jeleskedő „petroleur“-lázadók Stirnerjéhez? Talán nem vált a pesti művészeti élet lelkes purifikátorából anarchistaává a Szajna-parton?

Szó sincs efféléiről. Fülep és a gyűjtögetásra használt barikádfegyver, a petróleumos palack sohasem találkoznak. Ugy tűnik, hogy csak játékos, szerepjátszó kedvét élte ki a békés emésztéspárti polgárokat rémítgető anarchista nézetek föl-villantásával. Szerepjátszás tehát — Tókei Ferenc szavával: mutatvány — a Stirner-esszé. Eszre kell vennünk azonban, hogy valamennyi „mutatványának” indítéka és célja egyértelmű állásfoglalás, tiszta szándék: a valódi értékek érvényre juttatása, egyértelmű, objektív értékrend kialakítása az árutak, áleredmények leleplezése révén.

Kétségtelen, hogy a Stirner-esszé firtor a nagybecsű olvasó felé. De ugyancsak furcsa firtor, melyről olykor nem tudjuk, hogy zokogásban vagy harsány nevetésben folytatódik-e. Bár Fülep már az elején sietve megnyugtatja olvasóit — és talán önmagát is —, hogy csupán azért foglalkozik a „Nagy Rombolóval”, mert túl akarja haladni, de utána nem állja néhol már-már szétválaszthatatlanul összegabarcolni Stirner, Nietzsché és a saját nézeteit. Szinte magunkon érezzük kajánkodó tekintetét, vajon elhisszük-e, amikor Stirnerrel mondja: „Egy pillanattalnyi tisztánlátás többet ér az egész világ szereteténél.”

Hát így, szó szerint nem hisszük el neki! Egész életútja bizonyítja, hogy a könyörtelen tisztánlátás apostola volt, de nem az igazi értékeket öncélúan, divatból deheroizáló „tisztánlátásé”! A minőség, az igényesség érdekében folytatott könyörtelen purifikáló tevékenységében mindig a közösség érdeke vezette, és sohasem a magát korlátlanul hívó, hirdető individualizmus szűkösi célkitűzései. Bartókhoz és Kodályhoz hasonlóan a kollektívizmussal omladozó omladozó, „művészi szabadság” voluntarista jelszavával visszaélő, selejtet termelő álművészeket. Tehát számba vette ugyan a „tisztánlátás” individuális, anarchista változatát, de mint szakadékba vezető mellékösvenyt. Mert aki a maga útját akarja járni, jól teszi, ha alaposan tájékozódik a másoké felől is. Ezért tanulmányozta Stirnert.

Másrészt a viszonyulásait mindenkor meghatározó részvét a készítette, hogy fölfedezze magának és olvasóinak ezt a szerencsétlen sorsú bölcselőt. Az eszmék, a művek későbbben is, mindig alkotóikkal egyetemben foglalkoztatták. Számos cikke,

tárcája és tanulmánya bizonyítja, milyen nagy részvétellel fordult az elnyomottak vagy társadalmon kívüliek felé. (Például rokonszenvvel ismertette a mai hippik ősei, az ún. csöklakók prófétája és poétája, Jehan Rictus tevékenységét a szervezett magyar munkásság lapjában, a *Népszavában*. Ugyancsak a szánalom indíthatta, hogy Paul Verlaine-nel és annak elzüllött fiával foglalkozzék.)

Csupán két emberfajtat tisztelt igazán: az emberiség legértékesebb rétegének tartott gondolkodó, alkotó embert, valamint az elesetteket, a megszorítottakat. Jellemző módon a részvételt prófétálal Assisi Szent Ferencet, Tolsztojt, Dosztojevskijt élete végéig nagy megbecsüléssel emlegette.

Stirner-írása a szó eredeti értelme szerint „essay” — azaz kísérlet.

Az ideális anarchista szélsőséges, végső soron egyszerű eszmevilágának meghódítása és meghaladása nem került különösebb erőfeszítésébe. Már eközben rangosabb feladatot tűzött maga elé, magasabb, valódi csúcsok meghódítása izgatta. Nietzschevel foglalkozott.

A magyar szellemi élet — mi több: a nagyközönség — igényeit szolgálni hivatott fordításoknak a múlt század végétől folyton növekvő száma jelzi a „dekadens bölcselő” népszerűvé válását. Ezt az igényt igyekezett kielégíteni a neves irodalom- és néprajztudós, Katona Lajos már 1891-ben, Nietzsche első magyar nyelvű megszólaltatásával, majd utána még nagyon sokan a következő két évtizedben, végül Fülep Lajos is a maga 1910-es, *A tragédia eredete vagy a görög-ség és pesszimizmus* című fordításkötetével, amelyet a német filozófus egész életművét kritikailag elemző nagy tanulmánnyal egészített ki. Múltot betetőzése ez a tanulmány a korábbi, igen változatos magyar Nietzsche-irodalomnak, mely többek között az anarchisták, a szociáldemokraták, a szabadkőművesek, a katolikus egyház oldaláról és igényei szerint kísérlete meg „a legolvasottabb és legvitatottabb” filozófus értelmezését, gyakran félremagyarázását. Fülep Nietzsche-könyve — Kiss Endre 1977-es filozófiatörténeti számbavétele szerint — páratlan teljesítmény a kortárs nemzetközi irodalomban: „Nemcsak hallatlan anyagismeret és -tisztelt jellemző gondolatmenetere, de majdnem ő az egyetlen, aki — bár egyáltalán nem kritika nélkül — képes, hogy szerzőjével azon az emberségmagaslaton foglalkozzék, amelyen az eredeti intenciók talán leginkább megközelíthetők. Nietzsche úgy látja, hogy a XIX. század Európáját világtörténelmi méretű válság rázza meg. Fülep ezen oldalon közelíti meg Nietzsche-t.”

Nietzsche korai, 1872-ben frott művének lefordítása több hónapnyi munkát igényelt, de többféle haszonnal járt. Belülről megismerhette a német bölcsélet szubjektív-idealista szárnyának egyik klasszikusát, másrészt szembesíthette vele saját, objektív alapokon kialakuló felfogását, végül pedig az átültetés során hatalmas antik kultúrát asszimilálhatott, a Szókratész előtti műveltség szinte teljes igényű enciklopédiáját. Ezt a hatalmas ismeretanyagot a folyamatosan kibontakozó művészettörténeti stúdiumaiban fogja kamatoztatni.

A 150 lap terjedelmű bevezető tanulmánya hangsúlyozottan polemikus jellegű. Szerre sort kerít a filozófia módszertani és alapkérdéseire. Vizsgálja a pozitívizmus meghaladásának problémáját, a korszerű erkölcsszemléletnek és a világ megismerhetőségének kérdéseit, illetve a kollektívizmus és individualizmus meg a hit és hitetlenség alternatíváit is. Egy helyütt ilyenformán foglalja össze véleményét: „Kierkegaard az individualizmusba vezető út; Stirner maga az abszolút individualizmus; Nietzsche ebből az individualizmusból kivezető út — egyetemes cél tűzésével, általában érvényre törekvő morállal, egy közös ideállal, az Übermensch-sel és a magasabbrendű étellel, egy új vallással, az örök visszatérésével.”

Vekerdi László mutatott rá Fülep Nietzsche-tanulmányának legfontosabb újdonságára: „Végleges szakítás Nietzsche filozófiájával — s a vele rokon század eleji életfilozófiákkal — az az érvéles, mellyel Nietzsche művészet-élet viszonyát vizsgáló fejtegetéseit bírálja. Mindkét oldalról, a művészet s az élet felől egyaránt, élesen támadja a Nietzsche által föltételezett kapcsolatot. Nietzsche föltételezése — érvel — lehetetlenné teszi egyrészt a művészet autotonton, belémagyarázásoktól mentes szemléletét, másrészt pedig — látszólag mindenek fölé helyezése ellenére is — degradálja az életet, és megoldhatatlan metafizikai bonyodalmakba keveri még a fogalmát. A művészet Nietzsche-nél — summázza Fülep hosszú kritikáját — áldozatul esik az embernek, hisz Nietzsche szerint a legelső, legfőbb műalkotás az ember. »Ez az esztétika — Isten-esztétika, mert az emberről mint műalkotásról csak egy művésztelen föltételezése mellett lehet szó. Csak az Isten számára lehet műalkotás az ember. De amikor a mi művésztünkről beszélünk, a mi műalkotásainkat kell szem előtt tartanunk. Az emberi művészet esztétikájába így belekeverni a metafizikát, mely a világ létének nyitját feszegeti — végtelen összekeverése a fogalmaknak.« [..]

A művészet nem »szépíti« az életet, az életnek nincs szüksége »stimulálásra«, hogy művészet fakadjon belőle. »Nem azt tanítják-e éppen a görögök s a renaissance? Az élet a művészet előfeltétele, az élet szüli magából a művészetet — hogyan stimulálja hát a későbbben jött a korábban meglévő? Ma talán éppen azért nincs művészet, igazi művészet, mert az életnek stimulálásra van szüksége, s a művészetek Nietzschei fölfogása jellemző a mi korunkra.« Ezzel a fölfogással vitázva, vele diametris ellentétben dolgozza ki Fülep művészetszemléletét *Az emlékezés a művészi alkotásban* című írásában.

Ez az utóbbi, 1911-ben olaszul és magyarul publikált tanulmány — noha igazi jelentőségét kortársai föl sem mérték — szerzőjének „európai“ elismerést szerzett. Ugyanis az „újkori Athén“-ben, a Circolo di Filosofia nyilvános ülésén, parázs vitában segítette megvédeni téziseit két friss barátja, a tragikus sorsú — antifasiszta politikai tevékenysége miatt az első világháború után meggyilkolt — Giovanni Amendola, aki a logikai és etikai problémák élelméjű analitikusa volt, és a kanyargós életű, a húszas években már világhírű Giovanni Papini.

Fülep tehát Nietzsche-kritikája után saját fölfogását az akkortájt ugyancsak hallatlanul népszerű két másik filozófus, Henri Bergson és Benedetto Croce nézeteivel szembesítette. És semmivel sem megalkuvóbban, sem kevesebb könyörtelen elvszerűséggel bírálta őket, mint pár évvel korábban a „magyar Szahara“ álművészeit! Csak éppen most nem egy műalkotás vagy egy interpretálás volt vizsgálódásának tárgya, hanem korának divatos eszmerendszerei. Nem a „színvonal“, még csak nem is a „korszerűség“ megvalósulása foglalkoztatta, hanem az abszolútumok világa, a legvégső és mindig megválaszolatlanul maradó metafizikai alapkérdések.

Az emlékezés a művészi alkotásban — legjobb filozófusi erényeit mutatja: a sokrétű ismeretanyag könnyed kezelése, kristálytisza gondolatmenet, klasszikusan elegáns szerkesztés jellemzi. Föltehetőleg ezek az erények hódították meg Amendolát és Papinót, ezekért fogadták viszonylag hamar körükbe és barátságukba szerzőjét. Hosszas itáliai időzése alatt eléggé meg nem becsülhető, biztonságérzetet adó műhelyt jelenthetett számára a Circolo di Filosofia baráti közössége, mely folyóiratában nemcsak magát a terítékre került tanulmányt, hanem a vita hozzájárulását is nyilvánosságra hozta.

Az emlékezés ... már egyértelműen jelzi szerzőjének későbbi esztétikai, művészetfilozófiai irányulását. A huszonöt esztendő Fülep Lajos rálépett arra az útra, melyen aztán élete végéig haladt. Eddigi filozofálása határozottan kritikai jellegű volt, elsősorban azt a célt szolgálta, hogy kiszűrje az egyetemes bölcsélet gazdag színekéből a számára megfelelő, használhatónak tűnő sávokat. Korának eszmei zűrzavarában, „a tudásnak zagyva összevisszaságában“ igyekezett rendet teremteni bölcsletrkritikai állásfoglalásaival. Ezért követte a Stirner-esszéet a Nietzsche-tanulmány, s ezért került sor az „emlékezés“ előadásában Bergson meg Croce nézeteinek bírálatára. Mindez az alapozást, saját gondolati konstrukciójának megteremtését szolgálta.

Nyugat-európai évtizede során találkozása a „nagy stílusok“ reprezentatív remekműveivel (elsősorban a görög antikvitás és az itáliai reneszánsz művészeti emlékeivel); Cézanne életművének, korszakos jelentőségének fölfedezése; elmélyült művészettörténeti stúdiumai; az egyetemes filozófia (különösen a klasszikus görög mesterek: Platón, Arisztotelész, Hérakleitosz és a legújabbkori irracionalisták nézeteinek) kritikai földolgozása; a szellemtörténet irányzatának megismerése — egymással szoros korrelációban — hozzásegítették egyedien sajátos művészetfilozófiájának kialakításához.

Miközben nem szakadtak meg kapcsolatai hazájával, a budapesti művészeti élettel sem, külföldi vándorlásai során új barátokat, eszmetársakat is szerzett.

Megismerkedett és szövetséget kötött a vele egyidős Lukács Györggyel. Mivel levelezésük még kiadásra vár, kapcsolatuk szorosabbá válásának, *A Szellem* című közös folyóiratuk keletkezésének részleteit nem ismerjük. Fülep sorsfordító esztendője 1906 volt, a Lukácsé pedig 1910. A Thália Társaság bukása után (a társaságnak spiritus rectora volt) jelenteti meg Lukács a *Huszádik Században* Ady-tanulmányát, ebben az évben kerül olvasói elé *A lélek és a formák* című első könyve, mely már a kor legfrissebb ideológiai áramlata, a német nyelvterületen megismert szellemtörténet hatását mutatja.

Fülep is megfordul ekkortájt a német tudományosság fellegvéraiban, tanulmányozta is Dilthey és iskolája nézeteit, de összefoglaló igénnyel nem írt róluk. Közös folyóiratukba is inkább az olaszul megjelent „emlékezés“-tanulmányát ajánlotta föl 1911-ben.

A Szellem, melyet Fülep Firenzéből szerkesztett, nem csupán publikációs lehetőség, hanem a fiatal magyar filozófusok, esztéták szervezője is kívánt lenni —

minden szervezeti kötöttség, formalitás mellözésével. Az érdeklődés hiánya miatt mindössze két számot megért folyóirat három legfontosabb jellemzője: címéhez méltóan szellemtörténeti tájékozódású, fiatalosan kritikus szemléletű, hallatlanul friss, gondolatgazdag. Bukását a „szellemileg érett társadalom“ hiánya okozta. Pedig az esztendő legjobb magyar filozófiai kiadványa volt, mely gazdag szemle-rovata és változatos fordításai révén kitekintést nyújtott a kor európai szelle-iségére. Egy ókori és egy középkori klasszikus (Plótinosz és Meister Eckehart) mellett Kant és Hegel, a kortársak közül pedig Émile Boutroux, Gilbert Keith, Chesterton, Wilhelm Dilthey, Leopold Ziegler írásainak fordításait vagy kommentárjait találhatták meg benne az érdeklődők. Az eredeti közlemények szerzői kö-zül Fülep mindkét számban szerepel: *Az emlékezés...* tanulmányával és egy ismer-tetéssel, melyben a XIV. századi német misztikus mozgalom kiemelkedő költő-gondolkodóját, Susót mutatja be. Hevesi Sándor *Az emberi boldogságról* meg *Shakespeare és a középkor*, Lukács György *A tragédia metafizikája* és *A lelki szegénységről* című tanulmányait közli *A Szellemben*. Ugyancsak eredeti munká-ival jelentkezett benne a fiatalon, orosz hadifogságban meghalt Böhm-tanítvány, a kitűnő Zalai Béla. *A filozófiai rendszerezés problémája* című „fundamentális esz-széje“ a lap második és utolsó számában olvasható. — Zalai is a „második re-formnemzedék“ érdemtelenül elfeledett legjobbjai közé tartozik.

Az erők egyesítésének, az „építés“ elkezdésének volt egy — csak újabban ér-tékelt — sürgető tényezője: a konzervatív-liberális Magyarország történelmi jelen-tőségű politikai vezéregyéniségének, Tisza Istvánnak a kihívása. Tisza ugyanis 1911-ben magas színvonalú, kéthetenként megjelenő folyóiratot indított, a *Magyar Figyelőt*, mely állandó konzervatív kritikával kísérte a közélet és a szellemi szféra minden területét. Bevallott célja „a nemzeti hagyományok, a történelmi műveltség és a józan konzervativizmus érvényesítése“, tehát offenzíva a baloldal, a radiká-lisok, a második reformnemzedék barikádjai ellen. Ez a lépés egyértelműen nyil-vánvalóvá tette az új szellemiségű fiatal filozófusok számára egy konstruktív gon-dolatrendszer sürgős tető alá hozásának szükségességét. Ezt a célt segítette volna megvalósulásához a firenzei Piazza Donatello 6. szám alatti lakásában szerkesztett *A Szellem*. A társadalmi közöny következtében csöndesen kimúlt *A Szellem* elpa-rentálása után huszonhat éves szerkesztője folyóirat nélkül maradt ugyan, de nem munka nélkül.

Rá várt a XX. századi művészetfilozófia megújításának feladata.

Az 1904 és 1970 között írott cikkeinek, tanulmányainak háromkötetes gyűj-teményéből világosan kibontakozik páratlan értékű művészetszemlélete, mellyel sok tekintetben meghaladta s nagyrészt megelőzte mindazokat, akik a századfor-dulón és azon innen, jóformán máig, a művészettörténelem újjáteremtésén munkál-kodtak-munkálkodnak. Életművének végleges összképéről azonban csak a köze-lebbiről nyomtatásban megjelenő nagy elméleti szintézisének megismerése után be-szélhetünk. Hosszú évtizedeken keresztül gyakorlatilag még a szakmabeliek szá-mára is hozzáférhetetlen, több tucatnyi időszak kiadványban szétszórt munkássá-gának egyetemes jelentőségéhez melytől elismerésével nem dicsekedhetünk még ma sem, bár a halála óta eltelt nyolc esztendőben több történet ennek érdekében, mint az ezt megelőző hat évtizedben.

Harald Meschendörfer: *Genesis VI.*

NÉGYSOROSOK

Apai örökségem

A rossz álmú, hajnali földet
s a nevem örököltem földet
s azt, hogy amiről hallgatsz holtan,
a szavaimmal igazoljam.

Hétfő reggel

A szürkés fény szobámon átjön,
és akár szótlán bejárónóm,
— míg észrevétlen áthalad —
törölgeti a tárgyakat.

Cifra szó

Nem rejtett alap, de mázastető;
nem szemtől féltő szűz, de vetkező;
nem bent élő, de önfittogató:
rejtett kincsek sirja a cifra szó.

Holtak szíve

A vágy a lábunkat csapkodta,
s mindkettőnket földhöz csapott.
És mintha holtak szíve volna,
bennünk a tenger csapkodott.

Visszajárás

Ó, mért járok közetek vissza,
volt kedveseim, holt barátaim?
Csak királlyá vált morfínista
uralkodik így volt országain.

Önraqlás

Körém épültek dúsgazdag emlékek.
Hozzám is nőttek, egy sem enged el.
Ha mozdulok, lerombolok egy képet,
vagy gyáva önraqlást követek el.

Csillagos órán

A műhold, ha a föld vonzóköréből
kirepül, és a világűrbe ér föl:
nem viszi fel, csak végső mozdulását.
— Vigyázz, ha a csillagos óra vár rád.

Kappan-perc

Magtalanítják a kakast,
s néma kappanként hízik el.
A perc, ha verset nem fakaszt,
ostoba kappanként figyel.

Elkötelezve

Nékem talán szabad elégnem
kemény lángjában szavaimnak,
de tiszták is égnek tüzeben,
kiktől tűz-víz el nem szakíthat.

Irányzék nélkül

Az irányzék nélküli gondolat
rakétánál veszélyesebb:
betlehemi királyokat
nem Jézushoz, de latrokhoz vezet.

Növénygyűjtő

A fű, mely éltet vagy megöl,
nem megy el két szemem elől.
Levelében egy zöld napot
papírok közé nyomtatok.

Összevágott kép

Sokan őrzik Krisztus kabátját,
méltán — méltatlanul.
Törzsét fejükkel egybevágják;
— Hát most már ki az Úr!

Válasz

Kik engemet bántani szoktak,
válaszom hiába lesik.
Egy vers, amit a csillagoknak
írok, majd válaszol nekik.

Testamentum

Tartozom nektek, akik körülvesztek,
s kinek csak hozzám szava volt.
Nem hagyok mást, csak egy írőkupecnek
egy lyukas, ezüst mogyorót.

A kizárólagosság jegyében

Anekdotalaként jegyezném le, ha kívülálló, teljesen érdektelen módjára közölném ez esetet: egy kiváló, eredeti népzenei játszó kisegyüttesünk tagjai együtt léptek föl egy előadáson a hazai rock-muzsikának a maguk műfajában legalább hozzájuk hasonló remek együttesével. Az előadás sikeres volt, a szereplők hangulata nagyszerű, a dudorászás már a hazautazás első perceiben megkezdődött. Aztán kiderült, hogy amit az egyik csoport kedvére valónak érez, azt a másik nem akarja elfogadni, és fordítva. Nem részletezem az eseményeket, de a várt dalos-élmény elmaradt, negyedórányi felváltva-énekletés után összekavarodott minden, a két csoport harsogva próbálta felülmúlni egymást, afféle „ki a legény a esárdában?” alapon, majd mindenki fagyos hallgatásba burkolózott, és zátonyra futott mindenfajta hangulatteremtő kísérlet. „Hogy mi? Velük? Ilyesmit? Ugyan kérlek...” — rázott le magáról mindenféle együttműködési javaslatot a népi muzsikát játszó csoport, s ha nem is ennyire egyértelműen, de ugyanígy nyilatkozott a másik együttes is. Ebben maradtunk, s a kizárólagosság jegyében jóízű szórakozás helyett ki-ki saját gondoljait társaságában szórakozott a kétórás autóbuszutazás végéig. Mint ahogy saját gondoljait közé szorult az a fiatal műkedvelő rendező is, akit előbb az egyetemi városban, sikeres előadás után interjúvoltam meg, majd pár évvel később, új munkahelyén, falusi iskolában, és egy nemlétező színjátszó-csoport ügyében. „Majd éppen Csárdáskirálynőt rendezek nekik!” — fakadt ki, de később már a *Tanítónőt* meg az *Uri murit* is megkérdőjelezte. Elvégre, legutoljára „menő” drámaíró divatos darabját rendezte, s az igényeket falun sem szabad alább adni, ha pedig nem kell, amit ő ajánl, akkor inkább semmi se legyen. Vagy—vagy! A kizárólagosság jegyében.

Folytathatnám a példalózást tovább, de nem érdemes, a „fekete-fehér-igen-nem” logikája közismert kamasztulajdonság, s túlkoros kamaszok is vannak. De hátha nem kamasztulajdonságok továbbéléséről, hanem egyébről van szó? Ismerek magas képzettségű értelmiségit, aki vörös lesz és erőszakos, mikor a modern zeneszerzőket vagy a népdalozást dicsérik előtte, van, aki a pop- vagy a rock-zenét olcsó — ha nem a legolcsóbb — zenei népbutításnak tartja, megint más öntelt sznobok izlésficamának nevezi a mezőségi vagy csángó dalok terjedő divatját. Van, aki a népies műdalt tartja az izlésrontás forrásának, más kiátkozná népdalkincsünkben — persze társasági szinten — az új stílusú népdalokat, és így áll szemben egymással a kizárólagosságot vallók tábora a szépirodalom területén — lásd társadalmi regényt és csak azt, krimi, sci-fit és csak azt, történelmi regényt és csak azt, mai tárgyú frászt és csak azt követelő olvasók vélekedését, klasszikus költőket idézgetők és modern technikájú verseket lobogatók burkolt vagy kevésbé burkolt átkozódásait — ha a drámairodalom vagy a színház táján keresgélünk, mindjárt megtaláljuk a történelmi parabolát avítnak, a mai tárgyú vígjátékot fajsúlytalanoknak, a klasszikust ócskának, a modern szerzőt érthetetlennek bélyegző kizárólagosokat, s kizárólagosak vagyunk akkor is, amikor humán műveltség—műszaki kultúra ellentétét feszegetjük, példázgatjuk, vagy amikor a népi és az urbanus elemek műveltségünkben elfoglalt helyét, esetleg elsősülött-voltát kezdjük osztani, a fürdővízzel együtt öntve ki — az ellenvéleményt is. Kizárólagosak vagyunk, mi több, általában még be is valljuk ezt, egyházi átkot kérve, ördögűzést sürgetve vitapartnereinkkel kapcsolatban, és helyet, időt, célt feledve jobb ügyszó méltó buzgalommal védjük vélt igazunkat. Közben pedig megfosztjuk magunkat attól, hogy mindenre fogékonyak legyünk, a magunkén túl másféle emberi üzenet is eljusson hozzánk, elvágjuk annak az útját, hogy más is érzékeny legyen arra, amit szépnak, jónak tartunk, kiélezzük az emberek között tudatuktól, akaratuktól függetlenül létező különbségeket, ellentmondásokat teremtünk ott is, ahol ezeknek csak csirája létezik. Ez pedig már hibánál több. Állunk-e például zenei műveltség terén olyan jól, hogy megengedhessük magunknak bár egyetlen zenekedvelő, zene-értő elvesztését csak azért, mert van, aki a táncmuzsikát kedveli, mást pedig

még csak az iskolában tanult népdalok lelkesítenek? „Csak?” — ismétlem meg hirtelen kérdőjellel a szócskát, hiszen már ez is kizárólagosság valahol, lebecsülése — burkoltan — annak, ami úgy mellékesen, vagy nem is mellékesen, népi műveltségünk része. Mint ahogy ugyanígy része népi műveltségünknek az a kötetre való, úgynevezett népies műdal, amelyet Kerényi György hasonló című válogatása tartalmaz. E válogatás a Kodály vezette Népzene Kutató Csoportban készült, s nem ártana időnként a kizárólagosan ítélkező, az elvont, eszmei kategóriákent magasban lebegő népművészet nevében saját ízlésükön kívül mindenki más ízlését elvető botvívók elé tenni, észrevételtendő ezáltal a fáktól eltakart erdőt is.

Hagyjuk végre a kizárólagosságot a köldöknézőknek, az éneklés, olvasás, színjátszás, az önművelés pedig maradjon az éneklők, olvasók, színjátszók, önművelők, kinek-kinek a maga szintjén. És ezzel nem a bírálat vagy a nevelés lehetőségét akarom kizárni, a szakképzett műbíráló vagy népnevelő, feltéve ha a tárgyról a tények alapos ismeretében beszél, és csak a társadalom által rábízott feladatát teljesíti. Az orrfintorgatást és az ócsárlást azonban abba kellene hagynunk, mert ki tudja, hátha bennünk van a hiba, s idők múltával esetleg rajtunk is túllép a fejlett ítélőérzékű és kizárólagosságainkat öröklő fiatal exkluzivista. Oldódjunk tehát, próbáljuk felfedezni minden tettben — művelődési tettekre gondolok — azt a szemernyi magot, amiért érdemes magunkba nyelnünk az elutasítás kellemes érzését, s csatlakoznunk ahhoz, aki nemcsak beszél, okoskodik, de tesz valamit, bármily keveset azért, hogy szép elvek, nagy gondolatok másokat is megmozgassanak. Hátha így többre vinnénk?!

Kovács Neve

Véleményem szerint...

Kezdhethém, miként a mesemondók: hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy... no nem szegény, hanem ellenkezőleg, igen-igen gazdag ember. És nem volt, hanem van, él és dolgozik. A neve: Debreczeni László.

Tegyük a szívünkre a kezünket, és valljuk be, keveset mondott egyesek számára ez a név mindaddig, mígnem a Korunk Galériában, születésének 75. évfordulóján meg nem rendezték első (!) kiállítását, izelítőt nyújtottak munkásságának gazdagságából, s míg ezzel kapcsolatban nem írtak értőn és méltón (Péter Vass Ferenc, Balogh Ferenc, Cseke Péter) vagy könnyedén (Murádin Jenő) a bemutatott anyagról meg a kiállító személyről.

De miből is áll e gazdagság?

Debreczeni a húszas évek végétől kezdve járja az országot, épít, restaurálja az erődöket, templomokat, iskolákat, cinteremkapukat, tornyokat és haranglábakat. E hosszú idő alatt kidolgozott építészeti tervezeteket (jelentős részüket kivitelezésében maga is részt vett), ugyanakkor művészi rajzokat készített e műemlékekről, szükség esetén levéltári búvárlat nyomán tisztázott sok kérdést eredetükre, stílusukra, építetőkjükre vonatkozóan, majd lapot szerkesztett és illusztrált, iparművészeti szövetkezetet szervezett, főiskolán tanított, ex libriseket rajzolt, ifjúsági mozgalmakban vett részt. Történész és építész, grafikus és tanár, tanulmányíró és nevelő, néprajzos és országjáró szociográfus egyszemélyben.

Távol áll tőlem a merészség, hogy értékeljem Debreczeni László sokirányú munkásságát — ezt csak több ember teheti meg huzamosabb kutatás nyomán —, ezúttal ritka teljesítményének csupán néhány vonására hívnám föl a figyelmet. „Összeroskadt egy sok száz éves harangláb, beomlott a torony egyik fala, penészes, nyirkos az egész kúria...” Debreczeninek — mint műemlékgondozónak — ilyen, s hasonló, megoldásra váró kérdésekkel kellett szembenéznie évtizedeken át. Szemügyre vette hát az építmény anyagát, stílusát vagy a környezetét, fekvését, hogy a jelleg, a sajátosság messzemenő megőrzésével óvhassa meg vagy állíthassa helyre. Ő tehát nem a fényképész, nem a kívülről szemlélő módján közelítette meg az épületet, hanem belülről, építőként, neki falat kellett raknia, fedélszéket ácsolnia, boltozatot íveltetnie és csarnokmennyezetet kialakítania. Ezért fokozott figyelemmel tanulmányozta az épületek szerkezetét, a sarokkötéseket és az ekéleket, a különféle módszereket, megoldásokat. Így ismerkedett meg évszázados eljárásokkal,

hatolt be a faépítés sajátos titkaiba, sajátította el hajdani kőfaragók, kőművesek, ácsok, kovácsok, asztalosok, mennyezetfestők, tetőfedők „művészetét”. Merem állítani, hogy az erdélyi építészeti örökség legjobb szakmabeli ismerője (és továbbfejlesztője) ma Debreczeni László. Rajzai, tervezetei, leírásai, tanulmányai pedig ezt a belülről való látásmódot, szakmaszerű, műszakilag is avatott építői megközelítést tükrözik. Erdemes az ő rajzait a másokéival összevetni. Jókai, Malonyai, Orbán Balázs, Kós Károly is megőrköztette irónjával Erdély egyik-másik nevezetes épületét. De romantikus fölnagyítással, művészi túlzással, szárnyaló ferdtésekkel. Debreczenitől mindez idegen; az ő rajzai hitelesek, a leghívebben adják vissza a valóságot. Ugyanakkor nagyon szépek, pompások, szemet gyönyörködtetők (ez az ő titka); művészi és dokumentumértékük egyaránt nagy; ezt nem érti Murádin. (*Igazság*, 1978. december 20.)

Ha Kós Károly életművéről szólnak, föl-fölkölik a kérdés — néhány évvel ezelőtt például Veress Zoltán állt elő vele (*Korunk*, 1973. 11.) —: miért is hagyta abba építőmunkáját, miért nem alakult ki a nyomdokában nálunk is olyan építészeti irány és iskola, mint a finnknél? Nos, ha nincs is tucatnyi világhírű építészünk, s nem alakítottunk ki egyedi, jellegzetes stílust Kós útmutatása nyomán, mégis akadt követő: Debreczeni László. Az persze külön kérdés, hogy mennyire folytatója, továbbvivője és meghaladója mestere művének, de kétségtelen, hogy Kós nem egy elképzelését, eljárását és útbaigazítását avatott kézzel alkalmazta, sikeresen valósította meg. Erdemes ebből a szempontból szemügyre venni az algyógyi templom tervét, a Kolozs megyei Kiskapus restaurált templomát, a Tolvajostetőn épült menedékházat (eredetileg legelőjavító kutatóállomásnak készült) avagy a mészki paplakot, amelyet a világhírű író, Balázs Ferenc részére készített Debreczeni. Mind-mind sajátos építészeti stílus, eredeti látásmód és felfogás jegyeit viselik. Kiindulópontjai lehetnének sok mindennek.

Debreczeni munkásságát két értékes emberi vonása teszi különösen becsessé: felelősségtudata és lelkiismeretessége. Bármiről is készített rajzot, tanulmányt, dolgozatot, tervet, minden részletnek pontosan utánanézett a terepen éppúgy, mint a könyvekben, levéltárakban; nem sokat publikált, de amit leírt, arra „mérget lehet venni”. Ebből a szempontból különösen értékes a *Kelemen Lajos Emlékkönyvben* közölt, Kolozsvár műemlékeit leíró tanulmánya. A kincses város építészeti értékeinek mind a mai napig ez a legteljesebb, legátfogóbb bemutatása. És mi mindent írt még Kalotaszegről, Enyedről vagy Torockóról. Míg azonban e kedvelt tájak, városok ismertetésére sokan vállalkoztak, ő bejárta Lápas és a Tövishát, az Ermellék és a Mezőség, a Sóvidék és a Szamosháti, Hunyad és Máramaros messzi tájait. Olyan helyeken is fedezett föl építészeti remekműveket, ahol azelőtt kutató meg sem fordult.

Hasznosítani kellene végre ezt az örökséget. A műemlékekről készített több száz tusrajzát igen szép albumban lehetne megjelentetni (Balogh Ferenc dolgozik e kötet összeállításán), hasonlóképpen művészettörténeti tanulmányait, de erdemes volna kiadni a szakemberek számára egy könyvet, amely tartalmazná temérdek tervezetét, továbbá a népi faragványok, varrottasok, szőttesek, padelők és festett mennyezetek motívumainak gyűjteményét. Napjainkban, amikor szerte az országban, Körösfőn és Kalotaszentkirályon, Tordatúron vagy Felőrben restaurálják a régi építményeket, amikor száz- meg százezer családi ház épül, és asszonyok ezrei tanulnak újra fenni, szőni, festeni, amikor faragványokkal, varrottasokkal díszítjük otthonainkat, Debreczeni László tanulmányaiból, rajzaiból, tervezeteiből mindannyian igen sokat tanulhatnánk.

A „Debreczeni-jelenség” fölveti a kérdést: hány ilyen alkotónk, „gazdag” emberünk van még, s hogyan sáfárkodunk gyűjteményükkel, hagyatékukkal? Hogy csak az építészetről maradjunk... Két éve már, hogy meghalt Kós Károly, akinek gazdag hagyatékát most értékesítik. Ezúttal csupán azt javasolom, hogy megépült és meg nem épült házainak tervezeteiből, fényképeiből, építészeti jegyzeteiből, rajzaiból, tanulmányaiból, avagy az immár könyvritkaságnak számító *Erdély* című könyvecskében közölt linómetszeteiből kötet jelenjék meg. Benkő Samu nemrég kiadott Kós-könyvének nagy kelendőse a tanú rá, hogy a néhai Károly bácsink iránt változatlanul nagy az érdeklődés.

A Keöpeczi Sebestyén József neve sem mond sokat az avatatlanok számára. Pedig hát ékes-patinás írását sokan megcsodálják a kolozsvári Farkas utcai református templomban, a bejárattól balra eső táblán, ahol is „elmondja” az építmény történetét. Utolsó nagy heraldikusunk volt, jó fél évszázaddal ezelőtt például ő készítette el — Ferdinánd király fölkérésére — az ország akkori kis-, közép- és nagycímérét. Miként Debreczeni László, ő is több műemlékünk restaurálásában vett részt, sok építményüket rajzolta le (főleg az Erdővidéken), alapos tanulmányokat írt a hajdani címerekről, zászlókról, kő- és fafaragványainkról, festmények-

ről, a különféle ősi motívumok jelentéséről. Nyelvészek, etnográfusok, festők, grafikusok, történészek, a szimbolika és szemiotika művelői, de a nagyközönség is szívesen forgatná azt a képes albumot, amely színes hagyatékából összeállana. De hol van a hagyatéka, s egyáltalán gondolzza-e valaki?

Az elmúlt évtizedekben sokan tanulmányozták műemlékeinket; ki megjelentette tanulmányait, ki nem, ki meghalt, ki él, ki messze távozott... nem érdekes ma már. Csupán az számít, hogy mit írt, miféle rajzokat vagy fényképeket, levéltári kutatásokat vagy helyszíni föltárást végzett Bíró Béla és Bíró József, Balogh Jolán és Entz Géza s még sokan mások. Itt volna az ideje, hogy ma is érvényes meglátásaikat, következtetéseiket megismerjük, közkinccsé tegyük.

Érdekes néprajzi tájainknak, sajátos múltú vidékeinknek mindig is voltak szerelmesei, kutatói, leírói, akik ott igen sokat gyűjtöttek, de egy életen át halmozott hagyatékukat alig-alig ismerjük. Kalotaszeg újabb és ismertebb rajongóiról például még tudunk egyet-mást, de azt már kevesen tudják, hogy a vidék híres népművészetét Gyarmathy Zsigáné vitte el London és Párizs, Milánó és Los Angeles kiállításaira. „Kalotaszeg nagyszónya“, ahogy hajdan nevezték, egyébként nemcsak jó szervező volt, hanem író, néprajzos, nevelő is; könyveket, jegyzeteket, naplót, kereskedelmi elszámolásokat, temérdek levelet, igen sok műtárgyat hagyott az utódokra. Vajon mit lehetne értékesíteni mindabból? De bizonyára gazdagodna Kalotaszeg-képünk, ha Körösfői-Kriesch Aladár, Malonyai Dezső, Szentimrei Jenő, Czuczsa István egykori idevonatkozó levelezését, tanulmányait, riportjait, rajzait, emlékiratait is megismernék. Egy Kalotaszeg-antológiában mindannyiuknak helye lehetne.

Ugyanígy sokat mondhatna a régebbi Háromszékről Csutak Vilmos régészeti, történeti munkássága. Reméljük, hogy a sepsiszentgyörgyi múzeum kutatói előbb-utóbb megtalálják a módját annak, hogy a szélesebb közönséggel is megismer-tessek tudományos hagyatékát.

Ennyi név (és tennivaló) felsorolása után már-már illene pontot tenni... Csakhow mi lesz például a természettudósokkal? Szűkebb szakmai köröknek írt régebbi tanulmányaikkal és népszerűsítő, ma is érdekes írásaikkal? Brassai Sámuel, néhai Xántus János, Hangay Oktáv, Gyalui Farkas, Bányai János, Nyárády Erasmus Gyula színes írásokban, úti beszámolóiban, máskor tudományos fejtegetésekben mutatta be a kolozsvári Szénafüveket és a székely borvizeket, elmélkedtek a Tordai-hasadék létrejöttéről, a Székelykő kialakulásáról, a torjai bűdösbarlangról, a kovászai pokolsárról, Félixfürdő gyógyvizéről, a körösrevi cseppkőbarlangról; gyermekkorom legtanulságosabb olvasmányai az Erdélyben, az Erdélyi Kárpát Egyesület lapjában közölt írásaik voltak.

Ha a múltbeli írások kiadásáról van szó, óhatatlanul is fölvetődik a kérdés, nem fordítják-e el figyelmünket a jelentől, s képviselnek-e valóban akkora értéket, hogy a mindig is kevés papírt, nyomdai kapacitást megérdemeljék?

A kérdést művelődéstörténetileg kell néznie. A régebbi sajtóviszonyokra jellemző volt a különféle újságok, helyi és országos jelentőségű folyóiratok tömege, s ugyanakkor a könyvkiadás szembetűnő gyérsége, a megjelent könyvek ritkasága. Ebben a helyzetben a rövidebb-hosszabb életű lapokban az írások tömege jelent meg, ugyanakkor nagyon kevésnek adatott meg a szerencse, hogy gyűjteményes kötetben lásson napvilágot; a könyvkiadás üzleti vállalkozás volt, s a tudományos művek nagy többsége csakis eleve ráfizetéssel jelenhetett volna meg. Mindez különösen érvényes volt a két világháború között, az elemi intézményi, állami támogatást is nélkülöző kisebbségi kultúrára. Ezek alapján mondható, hogy régi lapjaink, de a családi levelesládák is egyfelől kincsbányát jelentenek a bennük lappangó értékek révén, de temetőt is, ha a temérdek értéket kallódni, pusztulni hagyjuk. Ma, amikor jobbak a kiadási föltételek, és van érdeklődés a tudományos könyvek iránt is, kötelességünk, érdekünk kiadni a fontos üzenetet hordozó tanulmányokat, levelezést, emlékezést, fölmérést.

Hogy csak Debreczeni Lászlónál maradjunk: rajzai, vázlatai, följegyzései, mérései sok olyan haranglábat, udvarházat, bástyát, porticust örökítenek meg, amelyek azóta elpusztultak; népimotívum-gyűjteménye olyan elemeket is tartalmaz, amelyeket ma, az iparszerű termelés során már nem alkalmaznak, és ő nem kevés kovácsolási, ácsolási, faragási eljárást ismer, amelyekről a mai mesterek mit sem tudnak már. Magunkat szegényítenők, ha e gazdag tudást veszendőbe hagyánk.

De a régi értékek hasznosítása mindenekfölött a folyamatosság, a kutatásbeli megszakítatlanság, a történeti átfogás érdekében szükséges; csonka az a kultúra, amelyiknek nagyok a hiányai, időbeli kiesései, űrjei. Nem nézhetjük tétlenül azt, hogy míg a múlt századról Herrmann Antal, Orbán Balázs, Gyalui Pál, Kriza János, Zajzoni Rab István és mások tollából tudunk, ha nem is mindent, de elég

sokat, addig századunk első feléről a háborúk, a kisebbségi helyzet és egyéb mostoha körülmények miatt kevesebbet tudjunk, sőt bizonyos területekről mit se sejtünk, vagy éppen téves, káros nézeteket valljunk.

Summa summarum, ha megkésve is, de elődeink (és idős kortársaink) gazdag munkásságát értékesítenünk kell, önismertető művelődési életünk, tudományos munkásságunk folyamatoságát mindenáron biztosítanunk szükséges.

Írtam pedig mindezt anno domini 1979 februáriusában, amidőn is 150 éve telik annak, hogy Orbán Balázs megszületett. Orbán Balázs... Egy kicsit mindannyian „belőle élünk”, az ő útján haladunk akár íróként, akár néprajzosként, történészi, régészeti vagy építészeti minőségben járjuk az országot, tanulmányozzuk a nép életét, műemlékeinket avagy a föld mélyét. Tanítványai, követői, művének folytatói vagyunk.

Hadd említsek meg egy örvendetes eseményt is: nemrég megjelent a hajdani Háromszék sokirányú kutatójának, a néhai kitűnő régésznek és történésznek, néprajzosnak, természettudósnak, László Ferencnek a hagyatéka *Táj és tudomány* címmel. Értékes munka, követendő példa.

Heredeljevek a v

Kell a törődés

Amint a tudományok nyelvének, a mindennapi szóhasználatnak is örökös gondja az *egyértelmű* közlés, a gondolat pontos, hiánytalan visszaadása — mindenfajta zavaró körülmény kizárásával. Ha nem akarunk félreértetni, jobban mondva, ha a világos beszédet kedveljük, és az sem utolsó szempont a számunkra, hogy közlendőnket a világ bármely pontján megérthessék, *egységes nyelven* kell beszél-nünk és írunk.

A különféle tudományokban a terminus technicusoknak, a szakkifejezéseknek jól körülhatárolt használati körök van, egymással fel nem cserélhetők, önkényesen le nem fordíthatók. A megértés érdekében senki sem használhatja kénye-kedvére őket: alkalmazkodni kell a szakma szentesítette szóhasználatához. Bizonyos fogalom kifejezésére csak az elfogadott, a „bevett” kifejezés alkalmas. Ellenkező esetben bábeli zűrzavar támadna.

Ha minden szakma ennyire „kényes” az egységes szóhasználatra, és joggal várja el művelőjétől az egyértelmű beszédet, mindennapi nyelvünk, amely mindenki — nem fordítható. A megértés érdekében senki sem használhatja kénye-kedvére őket: alkalmazkodni kell a szakma szentesítette szóhasználatához. Bizonyos fogalom kifejezésére csak az elfogadott, a „bevett” kifejezés alkalmas. Ellenkező esetben bábeli zűrzavar támadna.

Ha minden szakma ennyire „kényes” az egységes szóhasználatra, és joggal várja el művelőjétől az egyértelmű beszédet, mindennapi nyelvünk, amely mindenki — nem fordítható. A megértés érdekében senki sem használhatja kénye-kedvére őket: alkalmazkodni kell a szakma szentesítette szóhasználatához. Bizonyos fogalom kifejezésére csak az elfogadott, a „bevett” kifejezés alkalmas. Ellenkező esetben bábeli zűrzavar támadna.

Mint említettem, arra kell törekednünk, hogy beszédünk-írásunk a világ bármely pontján megérthető legyen, s ami a legfontosabb, mindenütt ugyanazt jelentse — tájegységünk, sőt, országunk határain túl is, mint szűkebb pátriánkban. Hogy értem ezt? Ugy, hogy például ne írjunk vitrindíszítőt *kirakatrendező*, rádiótelevíziót *rádió és televízió* helyett, a bemutatóüzlet körülírás is fölösleges, hisz jó szavunk van rá: *mintabolt*. Helyesen nem átköltöztetik, hanem *áthelyezik* az autóbusz-megállót. Az állásból nem lemondással, hanem *felmondás* útján jövünk el. A munkaszerződést *felbontjuk*, és nem megszüntetjük. *Szolgálati időnk* van, és nem régi-ségünk. Nem medítalunk valamely tantárgyból, hanem *órákat veszünk, órákat adunk*, vagy egyszerűen *előkészítünk*. Nem adunk vizsgát, hanem *vizsgálunk*, s ha már az iskolánál tartunk, *jó* jegyeket kapunk vagy adunk, és nem *nagy* jegyeket. A fizetésünkben nem visszatartanak, hanem *levonnak*, a pénztáros (nem kasszásnő) is *visszaad*, és nem visszatart (én már letart-ot is hallottam). A telefonálók mife-lénk egyre-másra telefont adnak egymásnak, ahelyett, hogy *telefonálnának*, s előtte

nem tárcsázzák, hanem formálják az illető számot. Sportolóink egyéni próbájáról is olvashattunk *versenyszám* helyett. És mi az ördög lehet az a rekuperációs kórház? A szövegösszefüggésből szerencsére kiderült, hogy *rehabilitációs* kórházzról van szó. Nem kevésbé elmarasztható a kiszolgáltó (*szolgáltatási*) egység és a szórakozási hely (*szórakozóhely*) kifejezés. Hát igen, a kétnyelvűségnek nemcsak áldásai vannak! Tőlünk függ, hogy minél kevesebb hordaléka legyen.

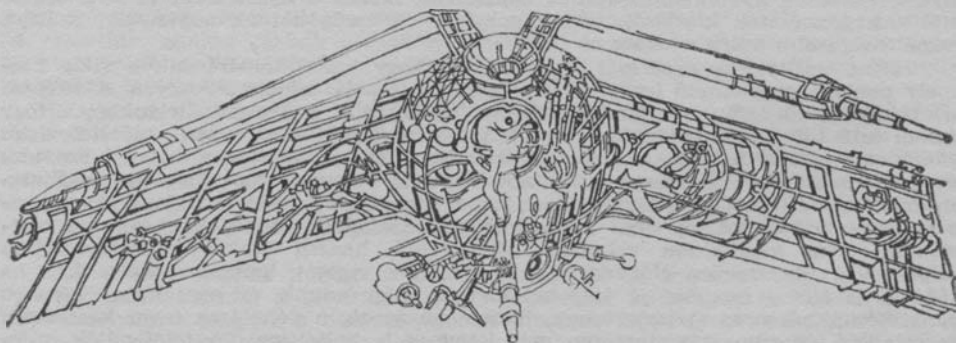
E nyelvi vadhajtasok táptalaja a nyelvérzék bizonytalansága. Ezt a bizonytalanságot kellene minél szélesebb körben kifejtett népszerűsítéssel eloszlatni, s megmutatni a jót, a követendőt — szilárd alapozású nyelvi neveléssel, tájékoztatással. Ime, egy ellenpélda: újságban olvastam egy olvasói hozzászólást az illető lap egyik cikkéhez. A hozzászóló *keramika* szavunkat kérdőjelezi meg, azaz vonja kétségbe, azt állítván, hogy ilyen szó nincs a magyarban (csak az idegen szavak szótárát kellett volna fellapoznia, azonnal meggyőződött volna az ellenkezőjéről), s ugyanott a *szimpozion* szó ellenében a latinos szimpózium mellett kardoskodik — érvelés nélkül, ráadásul nem helytállóan. Hogy az illető újságnál senki sem akadt, aki mérlegelte volna ennek a hozzászólásnak az igazát avagy indokolatlanságát, s a „megbíralt“ szerző lejáratása helyett a helyükre tette volna a dolgokat, esetleg épp e hozzászólást használta volna fel apropónak a problémák tisztázására — ékesen bizonyítja a nyelvi kérdésekben tapasztalható bizonytalanságot.

Mit lehet tenni a keverék nyelvhasználat, a nyelvi bizonytalanság ellen? A társadalom nyelvteremtő erejének növelésével, a nyelvérzék állandó ébren tartásával, finomításával, a nyelvi kérdésekben való eligazodás fejlesztésével, az anyanyelvi kultúra elmélyítésével, jó iskolai alapozással sokra mehetnénk. Mint-hogy az anyanyelvet a családtól mint alapsejtől kezdve az egész társadalom formálja, az egész közösség nyelvteremtő ereje, műveltsége, nem utolsósorban érzelmi hozzáállása szabja meg a nyelv állapotát is. A nyelvi közömbösség egyenlő a saját nyelviség igényének feladásával. Senki számára nem lehet hát mindegy, milyen nyelven beszélünk, s hogy *egy nyelven* beszélünk-e.

A nyelvi elkülönülés — jól tudjuk — a provincializálódás melegágya. Gyakran előfordul, hogy ugyanazt a kifejezést helyenként és esetenként más- és más-képpen nevezik meg, ami a nyelv legfontosabb követelményét, adott időpontra érvényes rögzítettségét kezdi ki, gátolván ezzel érintkezési eszköz funkciójának teljesítésében. Nem *magyar szóval* kell visszaadni a fogalmakat, hanem *magyarul*.

Az egységes irodalmi nyelvhez való igazodás a legcélravezetőbb, csak ez véd meg a provincializálódás ellen. Az irodalmi nyelv, ez a legfejlettebb nyelvváltozat nem tölthetné be feladatát, szabályozó szerepét, nem szolgálhatna mintául, ha területenként eltérően jelölnék ugyanazt a fogalmat: az egységességet, a közérthetőséget áldoznánk fel kényelmességünkben, nyelvi közönyünkben. A dolgokat a nevükön kell nevezni.

Irabi' Ilona

Simon Sándor rajza

Thorma János naplója

Naplóírással — tudomásunk szerint — a nagybányai Szabad Festőiskola mesterei, egykori tanítványai közül kevesen foglalkoztak. Réti István, az alapító tagok egyike ugyan kivételt képez olyan értelemben, hogy ő volt a festőkolónia „teoretikusa”, s *A nagybányai művésztelepről* írt könyve még napjainkban is társtalanul áll e jelentős művészeti központ történetének összefoglalása terén. Mikola András *Színek és fények* címmel közreadott emlékiratainak megírásához, amint ő maga is megfogalmazza, „több oldalról történt felszólításra és baráti ösztönzésre” kezdett.

E munkák, kétségtelen forrásértékük ellenére, nem vetekedhettek a naplóval, az írói műfajok e meghitt, kötetlen hangvételi formájával. Mert míg az előbbieket szerzői olykor megzabolázták régi eseményeket, emlékeket felidézõ gondolataikat, addig az utóbbi szerzői — a legkevésbé gondolván írói babérokra, publicitásra — közvetlenül és a történések pillanatának közelségében, az élmény frissességében reagáltak le az eseményeket. Az ilyenfajta írás kényszere önmegnyugtatóként szolgált, s nem igényelte a vélemények féken tartott kinyilatkoztatását.

Ilyen jellegű dokumentum került napfényre Thorma János tollából: 22 megsárgult és megsorbot lapból álló füzet, amelynek tartalmát különböző — Réti Istvánhoz, Thegze Gyula debreceni egyetemi tanárhoz, festőkollégákhoz, képerkedõkhöz, művészeti társaságokhoz és személyiségekhez stb. írt — levélfogalmazványok, valamint naplótöredékek képezik. Az idő és a gondatlanság sajnos alapos rombolást végzett a füzetben, több lapja kitépetett. De még így, megcsónkítva is, túlzás nélkül állítható, hogy Thorma János ezen ismeretlen kézírata felbecsülhetetlen értékű forrásanyagot jelenthet egy esetleges és időszerű Thorma-monográfia vagy az erdélyi művészek memoárjait közlõ sorozat egy újabb kötetének megszerkesztéséhez.

A naplótöredék — maradjunk ennél a megnevezésnél — Thorma János életének és munkásságának mindössze három évéből, az 1926—1928-as esztendőkből tartalmaz vonatkozásokat. A dokumentumanyag gerincét, mind mennyiségben, mind értékben az 1927. évi feljegyzések, levelek alkotják. Ez az év két szempontból is megérdemli a figyelmet: a művész eljutott életének ahhoz a szakaszához, amikor megvonja négy évtizedes festői pályájának, negyedszázados festőiskolai tanárkodásának és a festőkolónia elnöki tisztségében kifejtett tízévi tevékenységének mérlegét, másrészt pedig ekkor következik be a második őrsváltás a Szabad Festőiskola élén (az elsőt Hollósy visszavonulása¹ jelentette). A két vonatkozás azonban — amint az természetes is — összefonódva jelentkezik. Thorma önértékelése szervesen kapcsolódik az iskola további sorsa iránti gondok megjelenéséhez, a „hogyan tovább?” kereséséhez.

1926 végén Thorma János még optimista hangon írja a festőkolónia válságos helyzete orvoslásának lehetőségeiről: „Legutóbbi időben a művásárlás teljesen szünetel, a művészek így lassanként elveszítik függetlenségüket, alárendelik magukat az uralkodó ízlésnek (vagy ízléstelenségnek), mert életkérdés a művészi kultúrát szolgáló épületek emelése, műpártoló egyesületek, társulatok alakítása. Különösen érdekében volna a művészeknek Réti Istvánt, a nagybányai festőiskola volt tanárát és tulajdonosát megnyerni, hogy a nyári hónapokat itt töltsé. Köztudomású, hogy egyike a legkiválóbb pedagógusoknak, akinek az itteni működése kiszámíthatatlan hasznára lenne a képzőművészeknek. Ketten akkor teljesen ellátnák Nagybanján a tanítást, ha akármilyen sok tanítvány lenne is. Réti július-tól szeptember végéig, én a többi hónapokban. Nagyon jó lenne õt meghívni ezekre a hónapokra s biztosítani neki ezen három hónap alatt a zavartalan munkálkodást. Ha mindezek a feltételek teljesítve lennének, én garantálom, hogy Réti alatt ismét elérí, sőt túlszárnyalja régi virágzása korát.”

Derülését, munkakedvének felújulását nagyban fokozta a Szinyei Merse Pál Társaság üdvözlötte 25 éves tanári jubileuma alkalmával, amelyre három levélben válaszolt:

Kedves barátaim!

Mélyen meghatott az a szeretetteljes baráti üdvözlés, amellyel engem 25 éves tanári jubileumom alkalmával kitiintetni kegyesek voltatok, midőn Európának ezen elismerő művészegyesülete a legelső, engem egyik tagját kitiintető szavával elhalmozott, az önzetlen, igaz művészek nagyságáról tett tanúbizonyosságot.

Ezen kedves és nagy lelketekhez méltó üdvözlés Karácsony estéje előtt pár órával hozta meg az Angyal. A Ti elismerésetek a díszes páncélos ruhába öltöztetett, az én magános órhelyemen. Újban erőt, bizalmat öntöttetek belém látva azt, vannak barátaim, akik figyelemmel kísérik az én erőfeszítéseimet és amikor kell, segítségemre is sietnek.

Felöltöztettetek. Szívetek egész melegével béleltétek ki azt, hogy ne féljek, ne fázzam. Az ünnepnapokra megmutatom benne magamat, mert a nagy megtiszteltetés úgy kívánja. Azután elzárom, megőrzőm szépen és ha majd meghalok, ebben temessetek el, hogy ilyen legyek én, ha majd feltámadok.

Addig pedig folytatom a munkámat, újult erővel, bizalommal a művészet nagy hámorában kalapácsolom, formálom tovább a vasat.

Szeretettel öllelek szívemre Benneteket, Isten áldjon meg mindnyájatokat.

Nagybánya 1926 dec. 29.

Thorma János

Kedves Barátom!

Azt hiszem, nem csalódom, ha neked fejezem ki hálás köszönetemet a negyedszázados tanári működésem évfordulóján hozzám intézett kedves és mély érzelmű, a mai viszonyok között végtelen hasznos üdvözlő irat szerkesztéséért. Remélem, hogy ennek a jótékony hatását különösen hasznára fordíthatja a kolónia most, midőn munkámban nem tudok olyan határozott energiával dolgozni, mint régebbi időben, de remélem, ismét teljes erővel nekiláthatok a munkának, ha az egészségem a mostani tempóban javul.

A kiállításon ez alkalommal legnagyobb sajnálatomra nem vehetek részt. A legutóbbi időben leginkább prima impressziók megfestésével foglalkoztam. Ezeket azonban művemben értékesítve kellene bemutatnom, de egy sincs még készen.

Azután legfőbb nehézség az átvitele a képnek és a visszazállítás. Az a sok ostoba komédia a határnál. Gyalázat, hogy a művészi munkákat is úgy kezelik, mint holmi közönséges árucikkeket. A vámok kérdése is egy nagy nehézség. Szóval ennek [...] neki kell készülni [...]. [Töredék, dátum és cím nélkül].

Kedves Pistal!

A Te élelátásoddal, a Te vaskövetkeztetésseddel, a Te mázsás súlyú érveiddel meggyőztél Nagybányának egy országghatárt.

Ennek következtében a Szinyei Merse Pál Társaság által küldött karácsonyi ajándékot pár órával karácsonyest előtt meghozta nekem is az Angyal. Díszes páncélruha, lovagi jelvény. Felöltöm az ünnepnapok idejére, megmutatom benne magamat, mert a nagy megtiszteltetés úgy kívánja. Azután elteszem, megőrzőm szépen s ha majd meghalok, ebben temethettek el. Addig pedig felgyűröm az ingem ujját és kezembe veszem továbbra is a kalapácsot és a művészet nagy tárnájában, csitt-csatt, együtt formáljuk, közösen együtt, a megmelegedett vasat.

Nagybánya, 1926 dec. 29.

1927 derekán azonban már úrrá lesz rajta a csüggedés. Egészségi állapota nem megfelelő, s az iskola ügyei sem úgy alakulnak, ahogy szeretné. Réti Istvánhoz írja május 7-én kelt levelében:

Kedves Pistal!

Bizonyára kétségbe ejtett az én szélsőséges gondolatú két levelem, de ilyen vagyok és ilyen is voltam mindig. Talán egy kicsit jobban tudtam uralkodni magamon, mint ma. Bizony okosabb is mindent közönyösen venni, sokkal jobban néz ki az ember minden dolga úgy. Most azonban áttérek a legújabb dolgok közlésére. Az iskolában most májusban van a beiratkozás a nyári félévre. Eddig nagyon csendesesen indul a dolog. Zifferhez iratkozott 8, Krizsánhoz 5 tanítvány. Ziffer nyert 5-öt a Krizsán tanítványai közül. Ennek sajnos az az oka, hogy

szegény Atya nem képes olyan korrektúrát nyújtani, ami a tanítványokat kielégítené, csak az Isten őrizte, hogy maradt nála egy is. Zifferben persze megvan a vele született szemtelenség, de fölényesen intelligensebb a korrektúrája és hinti a maszlagot erősen a tanítványai között...

A bukaresti növendékekről még eddig nem tudok semmi bizonyosat. A hó végén határozzák el, hogy ide fogják-e küldeni őket. Nagyon kérlek édes Pistám, azért úgy rendezd a dolgaidat, hogy június végére okvetlen legyere, mert én nem bírom ki az idő szerint a korrektúrát. Mostanában ismét szédüléseim vannak és a sok munkától ideges is vagyok, nem is tudom, hogy mi lesz az iskolából, ideig-óráig még csak tarthatjuk, de azután nincs senki, akire komolyan lehetne bízni. A tanítást itt senki sem tudná folytatni a mi szellemünkben. Az pedig igazán szégyen lenne, ha az a neo-irány burjánozna itt fel most, miután eddig meg tudtuk őrizni tőle az iskolát. Ez igazán ronda befejezése lenne a mi munkánknak. Azt hiszem ennél jobb lenne még a bezárása is az iskolának. Azután kezdjenek egy újat, de ezt a régít ne piszkolják be.²

A kolónia szintén nagyon beteg testileg és lelkileg is. Nincs két piktör jól egymással. Mindegyik vezető szerepre vágyik s egyik impotensebb mint a másik. De azért képesek egymást felfalni, hogy ami van, az minden az övé legyen. Hihetetlen ez az önzés és irigység s az általános képmutatás. (Nem képezed, hogy milyen utálatot érezek itt köztük.) Én azt hiszem, ez a kolónia már mindenféle-képp szétesett, csak a máz tartja össze. Ha egészségem volna, még elbánnék velük és ráncba szedném őket, de nem izgatom vele magam, mert nem érdemes.

Különben dolgozom állandóan, azon töröm a fejemet, hogy ki kell már találni valami újat, ami ismét érdekelni, lelkesíteni fog. Visszatérek témás képekhez, mégis csak rongy dolog ez az örökös festés, ha nincs semmi lelki tartalma, ami egybe fogja, kifejezi a cselekmény által. Hiszen szép a rajz magában is, szép a szín magában is, de mennyivel szebb mind a kettő, ha céltudatosan egy cselekmény szolgálatába állítja az ember. Mégis csak az az igazi, magasabbrendű művészi munka. A festészet pedig erre alkalmas. Nem muszáj mindig arcképeket festeni, vagy aktot, vagy tájat, lehet mindezt együtt is csinálni egy jelenetbe foglalva. Gazdagabb lesz, dekoratívabb lesz minden az egybefoglalás által is, a kontrasztok által.

Június 30-án már végérvényes az elhatározása:

Édes Pista!

Budapestről július 21-én kelt levelezőlapodat ma 29-én kaptam meg. Eszerint már meg kellett volna magadnak korábban érkezned. Tegnap küldtem szét a meghívót az évrő közgyűlésre, melynek egyik pontja az én időközi lemondásom az elnökségről.³ Elég volt a sok duhajkodásból. Elmegyek hazulról, nem állhatom azt a sok zsvajgást. Hadd verjék egymást föbe, miután már kidobtak az utcára és összetörték mindent. Majd, ha magukra maradnak, talán kijózanodnak. Meg kell próbálniuk helyreállítani a károkat — ha élni akarnak. Annuskát azért várom, ők, bízom benne, megérkeznek elsejére.

A mielőbbi viszontlátásig ölel

János

Augusztus 20-án pedig a Szabad Festőiskola vezetősége nevében *Nyilatkozatot* szerkeszt:

Mi, a nagybányai Szabad Festőiskola tulajdonosai és tanárai azon önzetlen szeretettel eltelve, mellyel 25 évi munkálkodásunk egész ideje alatt viseltettünk ezen nagy jelentőségű alapításunk iránt, elhatároztuk az elmúlt években, felkérjük a Nagybányai Festők Társaságát⁴, hogy ezen intézmény fennállását biztosíthassuk, működjének közre és segítsenek a tanári teendők végzésében. Ez úton gondoltuk megoldani a legsimábbban való átadását az iskolának azokba a kezekbe, amelyek gondoltuk legjobban ismerik a mi tanítási elveinket és művészetben is legközelebb állanak hozzánk. Sajnos ezen jóindulatú gondoskodásunk nem mindenkinél talált olyan fogadtatásra, mint amilyenre méltán számítottunk és amely az iskola érdekének és az ő egyéni érdeküknek is legjobban megfelelt volna. Mivel hosszas munkálkodásunk ideje alatt, némileg elfáradva vagy akadályozva vagyunk az állandó iskolai munka további vitelében, nagy fájáldalmunkra kénytelenek [vagyunk] elhatározni, hogy ezen iskolánkat, amely mint erkölcsi és jogi tulajdonosoknak kormányzásunk alatt áll, ideiglenesen bezárjuk.

Ezen elhatározásunkról a Nagybányai Festők Társaságát, Nagybánya városát értesítjük.

Fenntartjuk azonban azon jogunkat, hogy ha szükségesnek tartjuk, ezen iskolánkat Nagybányai Szabad Festőiskola név alatt bármikor és bármely helyiségben tovább folytathassuk, iskolánknak ezen címét egyszer és mindenkorra, magunknak tartjuk fenn.

Figyelmeztetjük tehát a Nagybányai Festők Társaságát, hogy amennyiben iskolát óhajt alapítani, megfelelő elnevezésről és vezetőkről gondoskodják, Nagybánya városával a nekünk nyújtott kedvezmények további folyósítása iránt sürgősen lépjen érintkezésbe.

Az iskola felszerelését leltár szerint kölcsön adjuk, a készpénzt rendelkezésükre bocsátjuk azzal a föltétellel, hogy azt kizárólag a festőiskola fenntartására, modell, iskolaszolga fizetésére és kisebb kiadások fedezésére fordítják.

Az átadás ideje 1927. év október hó 31. napja.

Kelt Baia Mare, Nagybánya 1927. szeptember hó.

Ezután jön a számvetés, eddigi tevékenységének értékelése:

Thegze Gyula egyetemi tanár úrnak

Debrecen — Egyetem

Kedves Barátom!

Legutolsó találkozásunk alkalmával említetted nekem, hogy 1918 őszén szó volt arról Debrecenben, hogy az „Aradi vértanúk” című mű nagy történelmi képemet megvásárolják. Igaz, hogy ez régen volt, s azóta sokat változott a világ, de mégis megkérdem Tőled, nem lehetne-e ezt a mozgalmat újra életre keltetni? 31-ik éve, hogy ezt a képet 1896-ban kiállítottam olyan sajtósikerrel, amilyenre példa alig volt. Beöthy Zsolt írt egy tanulmányt róla a Budapesti Szemle 325. szám — ha jól emlékszem — júliusi füzetében. Rákosi Jenő, Alexander Bernát, Lyka Károly, Keszler József, Kiss József, Bródi [!] Sándor, Kazár Emil, Thury Zoltán stb. legjelesebb írók tollából jelentek meg tárcák és cikkek kivétel nélkül az elismerés hangján írva. Sajnos az akkori politikai viszonyok között nem értékesíthettem a képet az uralkodó házra való tekintettel. Két és fél esztendei munkámba és tízezer forintomba került a kép. Kiállítottam, de a jóvedelmét a kiadás fölemésztette, nem volt belőle semmi hasznom. Most már 31 éve még mindig el van temetve, egy ládába beraktározva a „Talpra Magyar”-ral együtt, amely 15 évi munkámat emésztette fel.

Ebben az évben van 40 éve, hogy a festői pályára léptem, 35 éve állítottam ki az első képemet a Mücsarnokban (Szenvedők), 25 éve tanítok a Nagybányai Szabad Festőiskolában ingyen. 10 éve vagyok a Kolónia elnöke. — Megértem azt a négyes jubileumot, de ez alatt az idő alatt bizony elfáradtam, ma már szeretném ha legalább valamim volna. Egyéb vagyonom nincs ennél a két képnél, az egyiket még hozzá be is kellene fejeznem. Hogy ezen célomat elérhessem és öregségemre legalább szerény kis biztosítékom legyen, értékesítenem kell a képet.

Ha tudnál valamit tenni ez ügyben, kérek, tedd meg azt. Mindenesetre kérek tájékoztatást levélben a lehetőségről. Makray Mihály volt nagybányai polgármester és Szatmár megye főispánja szeptember folyamán Debrecenbe megy, felkeres majd ő is, hogy ezen ügyről beszéljetelek.

Szíves választodat várva maradok

régi barátod

Th. J.

Az „Ellenzék” Szerkesztőségének

Kolozsvár

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Az Ellenzék 43. évfolyamának 252. számában közölt „Válságban a festőkolónia” című közleményükre vonatkozólag, kérem szíves figyelmükre méltatni a következő soraimat. F. év szeptember hó 4-én, 2 hóval előbb bejelentett lemondásomat a Nagybányai Festők Társasága elnökségéről a közgyűlés elfogadván, egyhangúlag Mikola András választotta meg. Ugyanazon hónap 7-én Réti István kollégámmal együtt bejelentettük Mikolának, hogy a 25 év óta fenntartott jogi és erkölcsi tulajdonunkat képező Nagybányai Szabad Festőiskolát megszüntetjük és vagyonát a Nagybányai Festők Társaságának adjuk át. Amíg Mikola gondoskodott az új iskola szervezéséről, pár hétig korrektúra nem volt, de műteremben modell állott és a tanítványok dolgozhattak. Szeptember hó 24-étől fogva az újonnan szervezett tanári kar vezetése mellett a tanítás rendben folyik. Azért féltő gondol arra kell törekednünk, akik lelkünkön viseljük a nagybányai művészet további fennállását, hogy ezen nehéz és önzetlen munkájukban segítségükre legyünk. Ké-

rem azért, az igen tisztelt Szerkesztőséget, hogy tegyen meg mindent ezen új művész szervezet fenntartására és kísérje jóakarató figyelemmel a jelenlegi vezetők munkálkodását.

Arról többé szó sem lehet, hogy én vezető állást foglaljak el a kolóniában, túlságosan nehéz munka az már nekem, de egyébként mindig támogatni fogom fennmaradását.

Fogadja a Szerkesztőség őszinte nagybecsülésem nyilvánítását.

Igaz tisztelettel
Thorma János

E levél gondolatmenetét folytatják a naplóba irt kísérő sorok:

Megértem az egyes művészek aggodalmát, hiszen többféle irányt képviselnek és tudom, hogy a cikk íróját is a legjobb intenciók vezették cikkének a megírásában, de abban is bizonyos vagyok, hogy a jelen viszonyok között, jobb összeállítását a kolónia vezetőségében nem tudnék, ha reám bíznák sem a szervezését.

Arról, hogy én ismét átvegyem a kolónia vezetését, szó sem lehet, az én munkám ideje elmúlt. Nyugalomra van szükségem, hogy egészben a saját művészetemmel foglalkozzam, mert eddig életem fele munkálkodását az iskola és a kolónia ügyeinek vezetésére fordítottam. Jöjjenek most már mások friss erővel, mi akik félreállottunk, elég ha mi elég figyelemmel kísérjük működésüket, de erre időt kell adnunk. Alig múlt el egy hónapja, hogy átvette a kolónia ügyeinek irányítását az új elnök és az iskola vezetését az új tanári kar. Nagyon korai dolog még akár jó, akár gáncsoló véleményt mondani működésükről. Időt kell adni, meg kell várni az eredményt, amelyet [!] csak akkor mondhatunk szereplésükről, igaz véleményt. Piktórokak művészeti ügyekben egy véleményre hozni képtelenség, azért egy cseppet sem csudálom, ha vannak elégedetlenek, aggályoskodók. Hiszen minden művész magát tartaná a legalkalmasabbnak és művészeti, saját művészeti irányát a legéletrevalóbbnak. Ez olyan természetes dolog, hogy másképp nem is szabad lenni, de ennek a felfogásnak a leggyakrabban az egyesületekben nem lehet érvényt szerezni. Természetes az is, hogy ilyen változás alkalmával minden irány előre akar törni és keresi az elhelyezkedést. Eltekintve minden modern iránytól, Nagybányának van egy speciális kialakult művészete, ennek az istápolása kell hogy legyen a mi legfőbb gondunk. Nincs szükségünk idegen palántákra, van nekünk gyökeres életerős művészetünk, amely ebben a talajban magától nő és virágzik. Ennek a megvédésére és fenntartására kell fordítanunk minden erőnket. Nem azt mondom ezzel, hogy más művészi törekvéseket már kizárjunk. Mi örömmel látjuk ezeket és ha nem akarnak bennünket elnyomni és a mi területünket elfoglalni. Nagybánya elsősorban a Nagybánya művészete, csak azután követhetnek minden más művészet. Ezt kivétel nélkül mindenkinek tudomásul kell venni és tiszteletben tartani. Ezeket tartottam szükségesnek elmondani a kolónia és az igazság érdekében.

Ezután következik a naplótöredék talán legszebb, de ugyanakkor a legvitathatóbb, elfogult megjegyzéseket tartalmazó része. Thorma korabeli festőkollégáira vonatkozó értékeléseinek nagy része nem helytálló, de fordítsuk figyelmünket inkább az önmaga iránti elégedetlenségére. A műkritika elmarasztalja Thormát a „kis rongyokért”, ahogyan ő maga az egyfajta közönségizlés kielégítésére festett képeit nevezte. Sorai rávilágítanak a művészetében tett kompromisszumok okaira. Thorma János azonban mindenekelőtt az *Október 1, Az aradi vértanúk, a Talpra magyar, az Ibolyaszedők, az Újoncok bevonulása* stb. festményei révén írta be kitörölhetetlenül nevét a művészettörténetbe. És nem utolsósorban azzal a fáradhatatlan tevékenységével, amelyet a nagybányai Szabad Festőiskola tanáráként és elnökeként a hosszú évek során önzetlenül kifejtett.

1927. december 29.

Vége az ünnepeknek és vége van az évnek is. Régen elmúlt, hogy ilyen kellemesen éreztem magamat, mint mostan. Testem-lelkem mintha megszabadult volna minden bajtól, minden teherrel. Úgy érzem magam, mint régen egy rozsályi kiránduláson, sőt az egész életem folyását mintha az jelképezné leghívebben és leghasonlóbb volna hozzá. Elindultunk az életre és nagy készülődéssel beszereztünk mindent, amire gondoltunk, szükségünk lesz az útra, hogy célunkat elérjük. De sajnos soha nem a cél volt a fő. A körülmények mindig másfelé terelték az ügyeinket és foglaltak le bennünket, legfőbb volt az evés, ivás, a mulatás. Mikor ezen túl voltunk, félig-meddig berúgva, neki indultunk a végső célnak, hogy

felérjünk a hegy tetejére. Közben elcsúsztam, felugrottam, mentem tovább, mintha semmi sem történt volna, fáradtan, kábultan, majd már a kimerüléstől tántorogva, de mégis felérkeztem a hegy tetejére. És ott úgy éreztem magamat, mintha egyszerre kinyíltak volna szemeim s mintha még tisztább volna a fejem, mintha a nap feljöttével eloszlott volna minden sötétség és világosan látom azokat a helyeket, ahol életemben jártam és ahol mit tettem mind szemem elé tárul.

Látom világosan, hogy a szép nőta vagy a részeg ordítás, a szerelem, a tobzódás, mind egyformán külön volt, amely csak nehezebbé tette az utamat és végül is megviselte a szívemet. És most idefenn a tetőn, a nagy csendben hallom a szívem dobogását. Ez volt eredménye az egésznek, ez a kifáradt szív. És most idefenn mégis úgy érzem, hogy ismét erős lettem, művészetem ismét felébredt és olyan erősen ösztönöz, mint soha életemben. Tele vagyok képekkel, amelyek tisztán állanak előttem, nem úgy, mint feljövetelem alatt. Látom a sok hiábavalóságot, amit elkövettem, látom a sok kenyér munkát, azt a keskeny utat, amelyen művészetem közben mégis előre haladt. Pályám kezdetén jól indultam, sajnos közben kikanyarodtam, akartam látni és tudni, hogy a mások útja jobb-e? Nem. Jobb volt az, amit én magamtól kezdtem, legalábbis nekem az a jobb, megfelelt. Jobb-e a „Szenvedők“, a „Vértanúk“ a „Talpra magyar“, az „Október“, az „Ibolyaszedők“, vagy mint a többi. Itt kell folytatnom tovább, ha be akarom fejezni méltóan a kezdetet. Kár a sok időért, ami elpocsékolódott, mit értem a 25 éves tanítással? Mit a kolónia fenntartásával? Elpocsékoltam életem legnagyobb részét a mások érdekében. És van-e eredmény? Semmi, vagy alig valami. Legfőbb baj azonban az volt... hogy volt a pénztelenség. Kis rongyokat kellett mázolni egy évtized óta, hogy élni tudjak. És ha legalább vagyont gyűjthettem volna, de éppen olyan szegény vagyok, mint amikor ebbe az üzleti munkába fogtam. Most is csak ott állok a bizonytalanság előtt, még talán rosszabb, mint a kezdet elején...⁵

A nagybányai festőiskola 1976-ban ünnepelte létesítésének 80. évfordulóját. Bár mint intézmény évtizedekkel ezelőtt bezárta kapuit, a megjelölés mégsem alaptalan, hiszen fogalommal vált, s a bányaváros jelenleg is festőnemzedék bölcsője. Az iskola története tehát lezárult, de az úttörőkre, az alapító tagokra való hivatkozás, emlékezés, örökségük ápolása nemes feladat képzőművész, művészet-történész és újságíró számára egyaránt.

Rácz Albert

JEGYZETEK

1. Hollosy Simon 1901 őszén mond végleg búcsút a nagybányai művésztelepnek. Távozása jórészt a személyét ért sérelmekkel magyarázható. Utána új korszak következik a festőiskola történetében, amit az „itt maradt negyek“ (Ferenczy Károly, Iványi Grünwald Béla, Réti István és Thorma János) által létrehozott „Szabad Festőiskola“ megnyitása (1902. április) fémjelez.
2. Neosoknak a Münchenben, de főleg Párizsban tanult fiatal festőket nevezte, akik Gauguin, Van Gogh, Matisse, Manguin nyomdokain haladva „felrúgták“ az alapítók vezéreszméjét, a természetközpontúságot. A „szellemi szakadás veszélye“ — ahogyan Réti István találon megfogalmazta — már a század első évtizedében jelentkezett, s a festőiskola életének második válságos időszakát szülte. A modern törekvések úttöréséről volt szó, amelyet a plein air hívei nem néztek jó szemmel, a személyük, tekintélyük elleni támadásnak vélték.
3. Az említett válság nyomán a vezetők az iskola szervezeti megerősítésére törekedtek, hogy ily módon kizárják az „idegen“ beavatkozás további lehetőségeit. Így született meg 1911 őszén a Nagybányai Festők Társasága.
4. Átmeneti megoldásként négy fiatal festő — Ferenczy Valér, Börtsök Samu, Krizsán János és Mikola András — vállalta az iskolai tanítást. Rövid idő múlva azonban mindannyian lemondanak. A kísérlet sikertelen maradt, Réti és Thorma Nyilatkozatban jelentik be az iskola bezárását.
5. Ezután következnek a festőkortársakra — élökre és eltávozottakra — vonatkozó, többnyire elfogult megállapítások. Eltekintünk idézésüktől. A naplótörédek ezzel — befejezetlenül — lezárul. Írója, Thorma János még tíz évig alkotott, de az 1927 végén papírra vetett nekibuzdulásból már számottevő munkára nem futotta. A mester 67 éves korában, 1937-ben végleg kiejtette kezéből az ecsetet. A dokumentumértékű napló (időközben terjedelmében sajnos tovább csorbulva) a nagybányai levéltár birtokába került.

Burebista egységes, központosított állama I.

Az írott történeti források

Hazánk területén az első egységes, központosított állam Burebista* geta-dák király uralkodása alatt jött létre. A román nép őt tekinti annak a nagy történelmi személyiségnek, aki megteremtette a geta-dák törzsek és törzsszövetségek egységét, hozzájárult a geta-dák művelődés első jelentős szintéziséhez, s hosszú, csaknem négy évtizedes uralkodása alatt a hatalmas római birodalom tőszomszédságában biztosítani tudta államának önállóságát és függetlenségét, sőt nemcsak önálló külpolitikát folytatott, hanem a polgárháborúk tüzeiben szenvedő római állam politikai pártjait illetően is állást mert foglalni, s annak javára igyekezett billenteni a hatalom mérlegét, akit korábbi hódításainál és politikai tevékenységénél fogva nemcsak a birodalom keleti része, hanem a környező népek is a legnagyobb esélyesnek, szinte a biztos győztesnek tekintettek, Pompeius Magnusnak.

A *Korunk* felkérésére cikksorozatban fogunk foglalkozni hazánk múltjának ezzel a nagy történelmi személyiséggel és az első központosított állam megalapításával. Ennek keretében felvázoljuk a Burebistára vonatkozó történeti, külön az írott és külön az íratlan forrásokat, vagyis az ásatások során felszínre került régészeti emlékeket, megrajzoljuk Burebista korának „nemzetközi helyzetét“, s elemezzük azokat a kérdéseket, amelyek a rómaiak részéről megnyilvánuló hódító tendenciák miatt foglalkoztatták és izgalomban tartották a birodalom határain élő, ún. „peremnépeket“. Végül igyekszünk bemutatni a Burebistától megteremtett állam gazdasági helyzetét, társadalmi szerkezetét és hatalmi szerveit.

Az írott források. Róma-központúság és elveszett művek

A Burebistára vonatkozó írott emlékek alig néhány lapra terjednek, és a közvetlen történeti források száma, amelyben Burebista név szerint meg van említve, mindössze három. Ebből a tényből távolról sem vonható le valami olyasféle konklúzió, hogy az utókor túlértékelte, vagy hogy kortársai nem ismerték fel nagy történeti, politikai szerepét, s legfennebb tehetséges hadvezérnek, szerencsés hódítóknak tartották volna. A források szűkös voltának magyarázatát más okokban kell keresni: részint a római történetírás sajátos jellegében, részint abban, hogy a Dáciára vonatkozó történelmi művek és feljegyzések az idők folyamán elvesztek.

A latin nyelvű római történetírás egyik jellemvonása az, amit ma „Róma-központúság“-nak neveznénk. A római történetírók, akárcsak a közéleti emberek és a hadvezérek, az egész történeti múltat Rómából, „római szemmel“ értékelték és kutatták, s ami nem kapcsolódott közvetve vagy közvetlenül a római hatalmi érdekekhez, az kimaradt az ő ilyen szűkkeblűen megvont látóhatáruk köréből. Ha mégis előfordult, hogy részletesebben foglalkoztak a meghódított vagy „barbár“ népek történetével, mint például Julius Caesar, aki összefüggő gazdasági, társadalmi és művelődési képet nyújt a keltákról, vagy Tacitus, aki irodalmi és tudományos színvonalon mutatja be Engelstől „a germánok aranykönyvé“-nek nevezett művében a nép szokásait és erkölcsait, mindez csak a szabályt erősítő kivétel. A „Róma-központúság“ még az ilyen esetekben is, legalább közvetve, érvényesült: Caesar a kelták életmódjának ismertetéséből Rómában kívánt magának politikai tőkét kovácsolni, saját dicsőségét akarta növelni, hogy ilyen nagyszerű népeket győzött le; Tacitus a germánok szokásainak, morális magatartásának magasztalásával a magukról megelégedezett, szerinte erkölcsi lejtőre tévedt rómaiakat akarta felrázni.

* A király neve még a következő alakokban fordul elő: Burbiszasz, Boirebiszasz, Beirebiszasz, Burabiszta, Burebeszta, Buruiszta.

Égészen más volt a görög történetírók eljárása ebben a korban. Ők kívül estek a római dicsőség és hatalom büvkörén, és a római múlt mellett az akkor ismert népek múltját, életét, szokásait és vallását is igyekeztek bemutatni. Ezért írnak elsősorban egyetemes történelmet. Így például a szicíliai Diodórosz negyven könyvre terjedő történelmi könyvtárában (*Bibliothéké hisztoriké*) összefoglalta az akkor ismert világ és népek történetét. A két évszázaddal később élt Appianosz, akit Marx is nagyra értékelt, a római birodalom történetét nem Róma, hanem a meghódított népek és területek szemszögéből, mintegy alulról nézve kutatta, s művét olvasva azonnal felismerhetjük, mennyivel közelebb állt a történelmi valósághoz, mint a római historiográfusok. Különbön *Tész Dakikész* címmel összefoglaló munkát írt Dácia történetéről is. Ez azonban korán elveszett.

Ugyanerre a sorsra jutott a sztoikus filozófusnak, Dion Khrüszosztomosznak Dáciáról szóló műve. Ezt a korának egyik legismertebb filozófusát Domitianus császár száműzte, és éppen a geták földjére menekült. Ő is írt egy geta-dák történelmi művet, de ebből csak töredékek maradtak fenn. Visszatérte után Traianus császár felkérésére tartott beszédeiben a helyes kormányzás elveit fejtegette, s ugyanakkor kitért a getáknál szerzett tapasztalataira is.

Traianus orvosa, Kritón, aki a császárral együtt részt vett Dácia meghódításában, feldolgozta e háborúk történetét, s művében, feltehetően, a geta-dákok múltjára is kitért. Sajnos, értékes munkájából csak néhány szemelvény maradt fenn, amelyek töredékes voltakban is fényt vetnek a dák társadalom szerkezetére. Ugyanúgy elvesztek Traianus császárnak a dák háborúról írt, Caesart utánzó emlékiratai, illetve egyetlen mondat maradt fenn belőlük.

Ezek a művek, mint sok más, részben a puszta véletlen folytán veszttek el, részben pedig azért, mert a középkori ideológia nem tanúsított különösebb érdeklődést irántuk.

Következésképpen az antik historiográfia „Róma-központúsága“, valamint az elveszett munkák nagy száma ad magyarázatot a Burebistára és általában a „peremnépekre“ vonatkozó írott források szűkös voltára.

Sztrabón tudósítása

Éppen ezért egészen rendkívüli értéke van a nagy ókori geográfus, Sztrabón tudósításának. Sztrabón kortársa volt Burebistának; i. e. 63-ban született, abban az évben, amelyben Pompeius befejezte a Mithridátész pontuszi király ellen viselt háborúkat, s Róma uralma alá hajtotta egész Kisázsziát, Szíriát és Palesztinát, és amikor Burebista már befejezte a geta-dák állam egységesítését. A görög hagyományokra és kutatásokra támaszkodva, Sztrabón 17 könyvben ismertette a római birodalom és a szomszédos területek földrajzát, az ott lakó népek szokásait, történetük fontosabb mozzanatait, társadalmi és politikai rendszerüket. Műve felbecsülhetetlen értékű tényanyagot őrzött meg az utókor számára.

Sztrabón azonban nemcsak geográfus, hanem történetíró is volt. I. sz. 18-ban — *Geográfiájának* végleges befejezése előtt (a következő évben meg is halt) — az antik világ egyik legnagyobb történetírójának, az egyetemes történetírás alapelveit kidolgozó Polübiosznak a művét folytatva, 43 könyvben írta meg az i. e. II. és I. század történetét. Ez a tény azután kétségtelenné teszi a történelmi múltra vonatkozó megállapításainak helyességét, mert hiszen azok alapos és megbízható tanulmányok eredményei voltak.

A Burebistára vonatkozó részt ezekkel a szavakkal vezeti be: „Mellőzzük a geták régi történetét, a mi korunkba nyúlóan a következőképpen alakult sorsuk.“ Ebből arra következtethetünk, hogy a geták távolabbi múltját nemcsak a *Geográfia* többi fejezeteiben (VII. könyv) tárgyalja, hanem elveszett történelmi művében is foglalkozhatott vele.

Mivel a Burebistára vonatkozó rész az államalapító király történetének legfontosabb forrása, éppen olvasóink tájékoztatása végett szükségesnek tartjuk azt teljes egészében közölni:

„Amikor Boirebisztasz, egy geta férfi, megszerezte népe felett az uralmat, az emberek a gyakori háborúk következtében nagyon rosszul álltak, ő viszont állandó foglalkoztatással [*asztkészei*], józansággal [*népszei*], parancsainak teljesítésére való rászoktatással annyira felemelte őket, hogy néhány év alatt nagy birodalmat [*megalé arkhé*] teremtetett, s a szomszédok többségét a geták uralma alá hajtotta. Még a rómaiak számára is veszedelmes kezdett lenni, mert félelem nélkül átkelt az Isztroszon [Dunán], és kifosztotta Thrákiát egészen Makedóniáig és Illíriáig, végigdúlta a thrákokkal és illírekkal összevegyült keltákat is. A Kritasziosz uralma alatt levő boioszokat és tauriszkoszokat pedig teljesen megsemmisítette.

Népének engedelmességre való szoktatásában segítőtársa volt a szemfényvesztő Dekaineosz [Deceneusz], aki bejárta Egyiptomot, ott eltanult bizonyos jósjeleket, s ezekből mondta meg az isteni parancsokat; őt is kis híján istennek tekintették, úgy amint azt már előbb Zalmoxiszról elmondottuk. A feltétlen engedelmesség egyik jele a következő: parancsára kivágták a szőlőtőkét, és bor nélkül éltek. Boirebisztasz különben, mielőtt még a rómaiak hadat indítottak volna ellene, néhány lázadó megbuktatta [elpusztította, *epanasztantón autó tinón*], utódai pedig az országot több részre osztották. Most, amikor Augustus Caesar hadsereget küldött ellenük, őt részre voltak szakadva, annak idején pedig négy részre. Az ilyen részekre bomlás időről időre alkalomszerűen más és más formát ölt." (Sztrabón VII. 3., 11., C 303.) „A Boirebisztasz vezetése alatt akkora hatalomra emelkedett népet a lázadások és a rómaiak egészen mélyre taszították, de azért még most is ki tudnak állítani 40 000 embert." (Sztrabón VII. 3., 12., C 304.)

Mielőtt Sztrabón állításait részletesen elemeznénk, szükségesnek tartjuk a második történeti forrásunkat, Jordanes tudósítását ismertetni.

Bodor András

Tájproblémák az Aranyosvidéken

A XIX. század végén, a kapitalizmus előretörésének időszakában az iparosodó-polgárosodó Torda *Aranyosvidék* címmel hetilapot indít. A vállalkozás tartósnak bizonyul, 1891 és 1940 között negyvennyolc évfolyam lát napvilágot. Sajtótörténeti szempontból a születő és elhulló vidéki lapok sorában ez rendkívüli teljesítmény. (Gondoljunk csak az alig egy-két évet megért kalotaszegi lapokra vagy a Szamosmente, a Szilágyság, az Erdővidék tiszavirág életű lapjaira.) Az *Aranyosvidéket* is megelőzte két tordai kísérlet: 1877-ben a *Haladás*, 1883-ban pedig az *Aranyos*, de mindkét vállalkozás egy-egy évfolyam után megszűnt.

Az *Aranyosvidék* első száma „vármegyei, közigazgatási, társadalmi hetilap"-nak nevezi magát, „mely egyszersmind a Torda-aranyosi Gazdasági Egylet hivatalos közlönye". A szerkesztők feladatvállalásukban „Torda és az Aranyosmente érdekeinek szolgálatát", a vidék gazdasági, társadalmi, művelődési életének fellendítését ígérik. Az évek folyamán a folyóirat jellege, arculata és ennek megfelelően alcíme gyakran változik. Több alkalommal hivatalos megyei lap, melynek hasábjain túlsúlyba jutnak a körözvények, rendeletek, pályázati-árverési hirdetévények, időnként az üzleti szempont érvényesül, de fennállásának java részében „társadalmi hetilap a megye, a táj gazdasági, társadalmi, irodalmi, emberbaráti érdekeinek szolgálatában".

A negyvennyolc év anyagában tallózva a tájproblémákat felvető írások közül azokat válogattam ki, amelyek az aranyosmentiek gondjait tárták az olvasó elé.

Iparosítás

E táj gazdasági-társadalmi tekintetben heterogén terület; iparosodás és kezdetleges paraszti gazdálkodás, fejlődés és visszaesés gondja kavargat a lap hasábjain. Tordát, Aranyosgyérest, Marosújvárt és környéküket az iparosodás átformálja, e körzetek lakossága átrétegződik. Ezt a metamorfózist hitelesen tükrözi az időszak sajtóanyaga.

1892-ben felépül a tordai „cellulose gyár", mely „a rengeteg havasnak idővel amúgy is elkorhadó fáiból papírt csinál". E gyárban munkához jutnak azok a szőlőmunkások, akik a filoxéra pusztításai miatt épp ez idő tájt kenyér nélkül maradnak. Az új üzem külföldre szállít, s ily módon növekedik Torda város részvétele az erdélyi exportban.

A *tordai cellulose gyár* című tudósítás a következőkben foglalja össze a termelés adatait: „Évente 30—40 ezer köbméter fára van szüksége a gyárnak [...] 300 munkással dolgozik. Az 1893-as évben a gyár 23 250 métermázsa papírt gyártott. E papír 8%-a fogy el nálunk, 92%-a külföldre megy. [...] Európán kívül az Egyesült Államokba, Indiába is szállít." (1894. 22.)

A környék népe dolgozik a tordai gipszgyárban is, „mely a város mellett lévő mészkőbányákból szállított alabástromköveket dolgozza fel égetett és nyers

gipsszé", valamint a gyéresi téglagyárban, „ahol 1909-ben Aranyosgyéres, Egerbegy, Gyéres-Szentkirály községekből 150 munkás kap kenyeret [...] naponta 12 ezer drb. cserepet és 18 ezer drb. téglát képes előállítani“.

A népszaporulatot követő földhiány egyik okozója a munkaerővándorlásnak. Erről ír Pállfy Miklós 1931 novemberében: „A népi szaporulat természetes terhódításával a földtáblák igen szerteforgácsolódtak, elaprózódtak. Azon a földön, melyen apáink egyedül gazdálkodtak, ma öt-hat család kénytelen megbirkózni az élet megszaporodott terheivel.“ (*Korkép Aranyosszék népének mai életéből*)

A vidék iparosodásának nagy lendületet ad a földgáz bevezetése. A tordai cement-, szóda- és üvegyár ily módon olcsó fűtőanyaghoz jutott. Erről dr. Fried Farkas *Torda nagy napja* címmel 1914 tavaszán a következőképpen tudósít: „Ünnepnapok jelentőségével ér fel Tordán március huszonegyediké, az a nap, amelyen az Európára szóló hatalmas ipari alkotás a Sármás—Torda—Marosújvár földgázvezeték átadott rendeltetésének. Ha a jövő történetírója megírja Torda város történetét, azt két fő korszakra fogja osztani: a földgáz előtti és földgáz utáni Torda korszakára.“

Vasút az Aranymentén

A századforduló idején a vidék legfontosabb gazdasági-műszaki problémája az aranyosmenti vasút megépítése. Az *Aranyosvidék* 1892-ben javasolja a „Kölozmonostorról Tordaszentlászlón át Tordáig húzódó vaspálya“ építését, de a legkizártabban az Aranyosmentén építendő vasút kérdését tartja napirenden. A *Vasút-kérdés* című cikk erről a következőket írja: „A volt Aranyosszék községei, hogy megélhessenek kénytelenek termékeiket Kolozsvárra behordani és a havasokon át egészen Topánfalvág keresni azoknak piacot. Ezt az utat hetenként megteszik s a telet kivéve, majdnem az egész évet úton töltik. Kiaknázásra várnak a járai, kis-oklói, a podságai völgyben lévő finom szemcsés fehér és rózsaszínű márványtelepek [...] a több helyen felbukkanó gránittelepek [...] az ércneműekben a pirit [...] mely különösen Offenbánya körül nagy mennyiségben fordul elő. Igen fontos a Torda város erdejében lévő mangánérc, valamint a Jára vize mentén lévő antimon ércek. Az aranybányászat is rendkívül sokat nyerne a közlekedés megkönnyítésével. Az egész útvonal ősi rengeteg erdőségek közelében visz el [...] a faanyag kellő értékesítésének hozná meg századok óta hiába várt időpontját. Hogy a tordai sóbányák közvetlen kapcsolattal nem bírnak, annak már többször megadtuk az árát. A marosújvári szódagyárat építő társaság is először Tordán akart építeni.“ (1894. 38.)

A *Vasút az Aranyosmentén* című írás 1895 novemberében részletes, községenkénti kimutatással indokolja a vasútépítést, majd mondanivalója összegezésében hangsúlyozza, hogy „ebben 4 vármegye 230 991 lakosa, 634 548 kataszteri területen érdekelt“.

A vasút végül is megépül, és 1912. június 18-án Tordáról elindul az első szerelvény Topánfalva felé. Bodor Ákos írja *Vasút és turisztika* című fejtegetésében: „Torda-Aranyos vármegye és főként Torda város gazdasági életére nézve a közeli napokban szinte ki nem számítható fontossággal bíró esemény ment végbe: átadták a forgalomnak a Torda—Topánfalva—Abrudbánya-i vasutat. Városunk egész gazdasági élete megduzzad, mert egy 100—140 km hosszú völgy minden szükségletét Tordán vagy legalább a város érintésével fogja beszerezni, fölöslegét pedig a gazdasági élet nagy vérkeringésébe itten fogja átadni [...] az új vasút mentén égbenyúló sziklák, erdős bércek terülnek el, melyeken gyöngyözve rohannak alá hegyi patakok, hogy végül a változatos folyású Aranyosba vessék magukat. Ezeknek a hegyeknek a szépségét, a vizek zúgását, erdők susogását, friss levegőjét kell nekünk csengő aranyra beváltanunk.“ (1912. 26.)

Mi lesz Torockóval?

A kialakuló ipari körzeteken kívül eső területek gazdaságilag alig lépnek előre, vagy visszaesnek. Torockó vasbányászata végnapjait éli. Nagy Albert írja *Torockó iparáról* című beszámolójában: „A torockói népnek virágzó vasbányászata volt [...] ma a romlás, a pusztulás nyomai láthatók a hajdan virágzó ipartelepen [...] a mai vasbányászat alig vánszorog [...] szinte minden haszon nélkül [...] a kohók tüze ugyan még pislákol, de a verők többsége hallgatásba merült, a nép kenyere egyre feketébb lesz. Torockón a lakosság alig 25%-a foglalkozik földműveléssel, a többi ma már idegen helyeken, napszámmal keresi meg mindennapi kenyerét.“ (1892. 46.)

A század végére a torockói vasbányászat helyzete még szomorúbbá válik: „Ma csak két hámor és egy verő dolgozik [...] a közelben lévő bányák szökekövei kiapadtak, az erdőket kiirtották és a faszén megdrágult, a torockói kezdetleges kohók nem vehették fel a versenyt a nagy olvasztókkal.“ (1899. 9.)

Mi lesz a torockói nép sorsa? — teszi fel több alkalommal a kérdést a hetilap, s a megoldást korszerű állami ipartelepben látja. Ennek reménye csillan meg a század elején, amikor elterjedt a hír, hogy „állami támogatással felújítják a torockói vasipart [...] villamosmú és vasút is épül.“ A szép terv azonban nem valósul meg. Az utolsó próbálkozásra 1907-ben kerül sor, a torockói bányákat megvásárolja egy felső-sziléziai társaság, amely három évig kutat — eredménytelenül — újabb vasérctelepek után, majd végérvényesen beszünteti a termelést.

Ezek az életkörülmények indítják a torockóiakat arra, hogy háziipar teremtésével próbálkozzanak. Torockószentgyörgyön Csíky Viktorné tanítónő vezetésével csipkeverő tanfolyamot szerveznek. Erről 1909 januárjában számol be az *Aranyosvidék*: „A tanfolyam célja e fontos háziipar versenyképessé fejlesztése és főleg a már szinte feledésbe menő régi csipkeverő művészet felélesztése, közkinccsé tévése s a legszebb ősi minták felelevenítése.“ Három évvel később a torockói csipke már közismert: „Tavaly több mint 8 ezer méter csipkét vertek a Torockó vidéki nők s igen sokat szállítottak Angliába is.“

A *Háziipar Torockón* című, 1910 májusában megjelent tudósítás Buzogány Elekne tanítónő sikeres próbálkozásáról számol be: „Nyolcvan asszony és leány állandóan varrt egész télen és közel hétezer koronát keresett szorgalmas munkájával [...] olyan lendületet vett a torockói háziipar, amilyenre még gondolni sem lehetett [...] a sok szép varrottasról csak csodálattal beszélhetünk.“

Mozgalom indul a jellegzetes népi kézimunkával foglalkozó helyeségek és családok felkutatására, a háziipar fejlesztésére. Alsójárban 1909-ben háziipari szövetkezetet alapítanak, hogy „a harmincyolc fazekascsaládot a zülléstől megmentsék“. Mészkon 1913 őszén alabástromfaragó, -esztergályozó tanfolyam indul. A lap napirenden tartja, ösztönzi a létai, szentlászlói, kisbányai, bágyoni, ludasi, harasztosi, felvinci varrottaskészítés háziiparrá fejlesztését is.

A havas kenyere

Az *Aranyosvidék* a „havas“, a Topánfalvi járás lakossága érdekében is gyakran szól. Verner Jenő írja A *havasi nép kenyérében*: „A nép szegény [...] kereseti forrása alig van [...] a földművelést a természet tagadta meg tőle, s famunkával, csibekkel, kártyusok készítésével, fuvarozással [...] csak annyit képes keresni, amennyi a család fenntartásához szükséges. A szép faragványokat jövedelmező háziiparrá kéne fejleszteni.“ (1900. 42.)

A mőcvidék nyomoráról Aradi Viktor ír több alkalommal. Az *Aranyosvölgy társadalmi problémái* című írásában — 1926 májusában — döbbenetes képet rajzol: „110.000 ember él a lehető legszűkebb anyagi viszonyok között, a lehető legprimitívebb életet [...] elvágva kereseti forrásától [...] lassan pusztul a 178 600 kataszteri hold kincstári erdő és 10 000 hold havasi legelő gazdagságának árnyékában.“

Bár a negyvennyolc év alatt a lap közlétesz szépirodalmi mellékletet, állandó művelődési, néprajzi rovatot tart fenn, számtalan politikai kommentárt közöl, tevékenységének döntő részét a táj és népe anyagi érdekei szolgálatának szenteli.

Az Aranyosvölgyének a szocializmus éveiben kialakult fejlett ipara, urbanizálódott falvai, az egész virágzó vidék az egykori sorskérdések megoldásáért síkra szálló lap igazát bizonyítja.

Sebestyén Kálmán

„Katasztrófákkal körülbástyázva”

Gondolatok a könyvtárban

„A gyermek anyja hangjára figyelve ismerkedik a nyelvvel, a matematikus a természetől lesi el »matematikai anyanyelvének« törvényeit.” E furcsa kijelentés René Thomtól származik, attól a francia matematikustól, aki „a természet hangjaira figyelve” egy új elmélettel állt elő — a katasztrófaelmélettel (*La théorie des catastrophes: état présent et perspectives*. Warwick, 1973). „Tulajdonképpen az embrió fejlődésének vizsgálata vezetett el a katasztrófaelmélet megteremtéséhez” — fedi fel matematikusi kártyáit René Thom. A biológia hatalmas adattemető, melyre felérne egy kis rendezés. Jó volna végre meggyőzni a biológusokat arról, hogy tudományuk fejlődése nem az újabb kísérleti adatok előállításától, hanem inkább a biológikum agyi szimulálásának fejlesztésétől függ. Mi lenne, ha gondolkodásunk a bevett tudományos sémákat felrúgva fordított utat járna be: az életjelenségek tanulmányozása alapján próbálna fényt deríteni az anyag és energia bizonyos szerkezeti és dinamikai törvényszerűségeire. Ez a kérdésfelvetés még a szűkebb embriológiában is „katasztrófálisan” újnak bizonyult — az embriológusok többsége nem ismeri vagy nem fogadja el René Thom igen nagy matematikai szigorral megfogalmazott elméletét, holott az E. C. Zeeman szerint egy remek gondolatot csempészett be az embriológiába (E. C. Zeeman: *Catastrophe Theory*. Coventry, 1974). René Thom a modern matematika — közelebből a topológia — nyelvében kínál értelmes magyarázatot olyan kellőképpen még máig sem ismert életdinamikai törvényszerűségekre, amelyek, rejtett formában, egyéb területeken is igen fontos szerepet játszhatnak. A katasztrófaelmélet embriológiai vonatkozása azért fontos, mert arra a mindnyájunk számára gyakorlati kérdésre kínál választ, hogy a helyi genetikai kód hogyan, milyen módon irányítja az embrió általános fejlődését.

Lehet, hogy kezünkben van az embrionális fejlődés biológiai ellenőrzésének egzakt elméleti kulcsa. Túlzott reményekre mégsem jogosíthat ez fel senkit: igen nagy még a szakadék az elméleti elgondolások és gyakorlati alkalmazásuk konkrét lehetősége között.

A katasztrófaelmélet „nyelvét” tulajdonképpen még igen kevesen „értik”. E. C. Zeeman a ritka „értők” közé tartozik. Ő volt az, aki felismerte: a katasztrófaelméletet a tudományköziség kényszere hozta létre, az elméletalkotó René Thom sokrétű, interdiszciplináris elkötelezettségét csak így tudta kristálytiszta formába önteni (*Catastrophe Theory: A Reply to Thom*. Warwick, 1973). Ez a nyelv azért lehet univerzális, mert nem a tiszta spekuláció szüleménye. A számítógép és az agyi idegrendszer Neumann János felismerte párhuzama már önmagában is elég bizonyíték lehet arra, hogy a katasztrófaelmélet nem pusztán képzelgés (*A számítógép és az agy*. Bp., 1974). Neumann Jánosnak kutatásai során rá kellett döbbsennie arra, hogy lehetséges egy, a miénktől teljesen eltérő matematika is. René Thom sem éri be ennél kevesebbel. Ahogyan Neumann szükségyszerűen a nyelv problémájához jut el, René Thom látszólag „meredek” alternatívája sem minden alapelkül: a katasztrófaelmélet olyan többdimenziós topológiai nyelv, melyben gondolkodásunk paraméterei „katasztrófaváltozásoknak” vannak alávetve. E többdimenziós nyelv szintaktikai lehetőségei végtelenül bonyolultak.

Szerencsére manapság kezd már szertefoszlni a számítógépekhez fűződő mítosz. A számítógépek elméletének kétségkívül a viszonylag könnyebb (legalábbis a szakemberek szerint könnyebb), leginkább hozzáférhető, mondhatjuk leglátványosabb oldalát alkotják a programozási nyelvek. Mégis agyunk igen nehezen fogja fel az algoritmusok nyelvét. Talán azért van ez, mert túlságosan szokatlan számunkra ez az új gondolkodásmód, talán azért is, mert — amint Neumann mondja — agyunk nem a matematika nyelvét használja. De elsősorban talán mégis azért, mert nem tudunk elég rugalmasan gondolkodni ahhoz, hogy mindenkori gondolkodási sémáinkat is felülvizsgáljuk.

A véges matematikára alapozó számítógép teljesítményét nem lehet számottevően tovább növelni sem a műszaki berendezés (*hardware*), sem a programozási nyelvek (*software*) tökéletesítésével, az igen bonyolult gazdasági-társadalmi jelenségek modellálásához szükséges matematikai nyelvezet (a René Thom-féle modern „anyanyelv”, a *fineware*) megalkotására van szükség — állapítja meg Mircea Malița (*Concepte matematice și științele sociale. In: Sisteme în științele sociale.* Buc., 1977). René Thom a véges matematikák (a mátrixalgebra és az axiomatikus irányzat) egyeduralmát törli meg azzal, hogy visszahelyezi jogaiba a geometrikus gondolkodást — a topológiát. Míg a klasszikus differenciálszámítás a folytonosságon alapul, a katasztrófaelmélet a diszkontinuitások geometriai szemléletű megragadására összpontosít. Ez a szemléletes és mégis bonyolult elméleti nyelv a katasztrófa-szemlélet legfőbb erőssége, ezáltal képes a katasztrófaelmélet a való világ szinte valamennyi folyamatának modellálására.

Mintha csak a fenti optimizmust kívánná cáfolni, René Thom hirtelen gesztussal visszavonja elméletét: „Magam sem tudom, létezik-e valójában ilyen elmélet!” Amire csak rádupláz L. Wolpert angol biológus szellemes megjegyzése: „Az az elmélet, amely mindenre magyarázatot ad, semmire sem ad magyarázatot.” Ezt az ellentmondást próbálja feloldani Edmond Nicolau (*Aplicații biologice ale teoriei catastrofelor. In: Probleme actuale de informatică și conducere.* Cluj-Napoca, 1977), amikor különbséget tesz a matematikai és az alkalmazott katasztrófaelmélet között. René Thom kétértelmű gesztusa nyilván az alkalmazásokra vonatkozott. Alkalmazásaiban ugyanis nem tekinthetjük ezt az elméletet a szó megszokott értelmében vett elméletnek, azaz olyan feltevésrendszernek, amelyből új, kísérletileg ellenőrizhető következtetéseket lehet levonni. A különböző alkalmazási területeken (biológia, etológia, lélektan, neurofiziológia, fizika, kémia, nyelvészet stb.) a katasztrófaelmélet olyan módszernek tekinthető, amellyel rendszerezni tudjuk az empirikus adatok halmazát, s e rendszerezés kezdeti magyarázatát adja a jelenségeknek. A katasztrófaelmélet tehát egyszerre több és kevesebb valamely átlagos tudományos elméletnél. Több, mert univerzális jellegű, a legkülönbözőbb tudományágak számára ígér közös nyelvet. Kevesebb, mert mint alkalmazott modelltől nem lehet elvárni, hogy olyan egyértelmű legyen, mint egy képlet vagy mint Claude Bernard biológiai kísérletei. Ezért nem sürgeti maga René Thom sem modelljeinek gyakorlati igazolását. Elmélete túllentül friss még ahhoz, hogy az általános rendszerelmélethez hasonló karriert fusson be. Az sem lehetetlen — tűnődik a szerző —, hogy a katasztrófaelmélet is a pszichoanalízis sorsára jut. De ami lényeges benne, az akkor sem véz el: új látószöveget, új szemléletmódot kínál természet- és társadalomtudományoknak egyaránt.

René Thom maga is tisztában van azzal, hogy elmélete semmilyen választ nem tud adni az embert foglalkoztató nagy problémákra. Gondolkodásmódjának alkalmazásaival ismerkedve azonban, úgy tűnik, a matematika mégsem a rideg szigor, a félelmetes szuperagy titkos laboratóriuma, hanem a világot megérteni akaró, kifejezőeszközeink szükségességét leküzdési vágyó ember titáni harcának „katasztrófákkal körülbástyázott” szintere.

Dominics Sándor

Marxista emberszemlélet

Amikor Roth Endre 1975-ben közölte *A sokdimenziós ember* című tanulmányát*, a cím után ítélve úgy tűnt, polemikus eszmecserének lehetünk tanúi Herbert Marcuséval, aki meghirdette az „egydimenziós ember” elméletét. A könyv tanulmányozása azonban már akkor meggyőzött arról, hogy a marcusei egyoldalúság elutasításán túlmenően sokkal többről van itt szó: egy marxista emberszemlélet körvonalazásáról. Azóta ez a benyomás nyilvánvaló bizonyossággá vált, hiszen a múlt év végén újabb

dolgozat került ki a bölcselő műhelyéből, amely a sokdimenziós ember egyik dimenzióját — kreativitását — helyezte a filozófia nagytölencséje alá.**

Roth Endre látásmódjában a sokdimenziósság nem azt jelenti, hogy mindenki minden területen kiváló alkotásra képes. „Egy politikai személyiségnek — írja — nem kell feltétlenül zenei képességekkel rendelkeznie, aminthogy a tudomány területén működő személyiségnek sem kell feltétlenül élsportolónak is lennie.” (1:34.) Ez így igaz, hiszen a

* Roth Endre: *A sokdimenziós ember.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1975.

** Roth Endre: *A kreatív ember.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

sokoldalúság nem azonos a mindenhez értelemmel, egyebek között már csak azért sem, mert különböző látószögből nézve a világot, mindenki a *maga nézőpontjából* lát a legjobban. A hangya jobban tudja, miként kell kikerülnie az útját álló fűszálat, mint az, aki a torony tetején a messzeséget kémleli; s éppen ezért jó is, ha nem fogadja meg a toronyőr tanácsait. Egy azonban biztos: a *valamihez* értés és az *adott* — szűkebb vagy tágabb — *szakörben újat alkotni*, vagyis az alkotókészség mint lehetőség minden ember számára adott. Ezen a vonalon viszi tovább Roth Endre megelőző munkájának gondolatait, bontja ki az emberi kreativitás mibenlétét.

Szerzőnk tanulmánya: alkotás az alkotóképességről. Így az a furcsa helyzet adódhat, hogy a tanulmányírónak a teremtképességről szóló fejtegetéseit visszafordíthatjuk önmaga felé, nyomon követhetjük, mennyiben igazodik *saját* alkotása a kreativitás általa föltárt általános követelményeihez. Nos, Roth Endre könyvének határozott pozitívuma, hogy nemcsak a kreativitásról szóló fejtegetést jelent, de maga is *kreáció*. Ezt természetesen igazolhatjuk.

A könyv egyik alapvető megállapítása az, hogy a kreatív ember és műve a köznapitadatok számára föl nem tárt *összefüggéseket* hoz felszínre. A tanulmány fő érdeme éppen az, hogy ilyen összefüggérendszerbe állítja be az alkotóképesség témáját. Gyakran gúnyolódnak a filozófusokkal ekképpen: a szaktudós *valamiről* tud mindent, a filozófus *mindenről* tud valamit. A filozófus oldalán a felszínességet sejtető, a konkrét tudományok művelőjénél a mélybelátást feltételező ilyen élcelődés egy jól megírt bölcséleti munka esetében a legkevésbé sem jogos. A „*valamiről*” és a „*mindenről*” ugyanis a filozófiai alkotásban, szerencsés esetben, egymásba szervesül, a bölcséleti mű szintézisteremtéssel, új kapcsolatok föltárásával ellensúlyozza a szakszempontról potenciálisan fenyegető egyoldalúságot, anélkül hogy az általánosságok semmitmondásánál kötne ki. Ilyen szerencsés kreatív egységteremtésnek tekinthetjük a vizsgált dolgozatot.

Íme csak felsorolásszerűen néhány, a szaktudósok egy-látószögűségét kiküszöbölő, egységbe olvadó sík Roth Endre munkájában: jelen van ebben a könyvben a *logikai* nézőpont (megtaláljuk benne a kreativitás fogalmának meghatározását, elemeinek strukturális elemzését); alkalmazza a szerző a *dinamikus* láttatást (fölvázolja az alkotófolyamat kibontakozásának szakaszait); a megközelítési mód mélylegesen *dialektikus* (föltárulnak a kapcsolatok, így egyebek között az intelligencia és a kreativitás,

a munka és az alkotókészség stb. között); nem hiányzik a *statisztikai* elemzés sem (arra nézve, hogy a kiváló kreatív személyek megoszlásának milyen a statisztikai gyakorisága); beleszövődik a vizsgálódásba az *etikai* nézőpont (az alkotótevékenységet folytató ember erkölcsi lény minőségében is megjelenik); feloldódik az analízisben a szakirodalomban leggyakrabban érvényesített szempont: a kreativitás *lélektani* megvilágítása (szemügyre veszi a szerző a kreativitásnak a pszichológusok által megjelölt fokozatait); megtaláljuk az alkotóképesség *biológiai* alapjainak szaktudományi látószögét (a könyvíró jelzi a biológiai összetevők fontosságát az alkotásban, anélkül hogy ezeket kizárólagosaknak tartaná); nem hiányozhat a *társadalmi-szociológiai* szempont sem (kiderül, mennyire meghatározó jellegű az újat teremtő képesség kibontakozásában a társadalmi környezet); a szerző szeme előtt lebeg a gyakorlati alkalmazás fő területe: a *pedagógia* (a kivételes képességű gyermekek oktatásának, a túlkorai, az egyoldalú szakosodás hátrányainak problémája); s természetesen a fő helyet kap az általános *bölcséleti* megvilágítás (a kreativitásnak mint az ember nembeliségéhez hozzátartozó összetevőnek a taglalása). S mindezek a vonatkozások nem a „mindenről valamit” mondó, hanem a „valamiről mindent tudni akaró” szakvélemények ismeretében alkotóan általánosító filozófus szintéziseként jelentkeznek.

A *kreatív ember* című tanulmány rámutat arra, hogy az alkotó gondolkodás nem az egyedül helyes, megszokott válaszokat keresi, hanem több irányban halad előre, menet közben újrafogalmazza a problémákat, s ami lényeges: a vizsgált kérdésekre több lehetséges választ feltételez. Nos, Roth Endre munkája e tekintetben is kreatív alkotás, a nyitottság jellemzi, nem a kizárólagosság érvényével fogalmaz, sőt szó szerint felszólítja olvasóit a továbbgondolásra, kérdésfeltevéseinek önálló továbbvitelére. Ekképpen, ha e munka olvasóiban újabb gondolatok fakadnak — még ha ezek esetleg a szerzővel vitatkozni kívánó szellemben születnek is —, ez mindenképpen a tanulmányirót igazolja (aki egyébként az alkotás befogadásának ezt a kreatív módját is anticipálja könyvében). Bizton állíthatjuk: a kreáció e jegyét — a gondolatébresztést — magán viseli Roth könyve. Íme, csak ötletszerűen, milyen továbbgondolási lehetőséget lát e munka alulírott olvasója.

Roth Endre hiteles érvekkel igazolja: a kreativitás általánosan emberi vonás. „A kreatív képességek minden fokozata és formája statisztikailag viszonylag egy-

forma elosztásban lehető fel minden nagycsoportban (osztályban, rétegben, kasztban, rendben), valamint a különböző közösségformákban (törzsekben, népekben, nemzetekben) — írja (2:39.). Érdemes eltöprengeni ezen a társadalombölcseleti konklúzió. Az emberiséggel való azonosságunk nagyszerű érzése egyebek között annak az átélését jelenti, hogy — **nem különbek**, de nem is kevésbé értékesek, hanem egyszerűen csak — **olyanok** vagyunk, mint bármely más embercsoport. Az öntömjénező áltatás avagy az indokolatlan (a lenézetségből táplálkozó) alacsonyabbrendűségi érzés éppen emberi nembeliségünk tudatát rombolja. Az osztályszempont szertefoszlását jelenti minden olyan önábrázolás, amely egy nemzet, nép más nagycsoportokkal szembeni KÜLÖNB-ségének illúzióját táplálja — holott az adott nemzeti, népi kultúrát egyszerűen csak a más, hasonló értékű művelődéshez viszonyított különbség jellemzi —, de a legkevésbé jelenti az osztályszempont helyes alkalmazását az, ha valamely osztály iránti elfogultságból nem az objektív társadalmi determináltság, a történelmi hivatás szempontjából, hanem egyetlen általánosan emberi, közös tulajdonság — az alkotókészség — tekintetében rangsorolunk. Szép költői túlzás, de nem tudományos értékű megálapítás mondjuk az, hogy „nálunk a földművelő paraszt született filozófus”, hiszen tudjuk: a racionális gondolkodás kreatív érvényesítésének készsége nem csoport-, osztály- vagy nemzeti, hanem ösztársadalmi képesség.

Vagy ott van a szerző arra vonatkozó elemzése, hogy a kreatív folyamatban szükségképpen helyet kap az előkészítés; ezen belül megkülönböztetendő „az alkotásra való általános felkészülés — amely magában foglalja a kreatív személy egész szakmai minősítésének hosszú és összetett folyamatát — a konkrét feladatra irányuló speciális felkészüléstől”. (2: 28.) Érdemes elgondolkodni azon, a könyvben határozottan leszögezett megállapításon, hogy az alkotásban az **általános felkészültség** és a **partikularizált**, tehát az adott konkrét feladatra irányuló összpontosítás elválaszthatatlan egységben van. Ennek az első pillantásra elméletinek tűnő kérdésnek különösképpen napjainkban, szocialista viszonyaink között van súlyos gyakorlati implikációja, ugyanis a tömegkultúra fölkarolása, a népi alkotás ösztönzése során ott kisértethet az **általános** és a **partikularizált** felkészülés közötti egység elhanyagolásának veszélye. Nem lehet valóban társadalmi értékű alkotást teremteni akkor, ha az alkotó alany előtt minden előzetes általános ismeretgyűjtés, kész-

ségfejlesztés nélkül egyedül csak a speciális feladat megoldása lebeg. **Egyszerű igazság**: aki az alkotás szintjén akar énekelni (hiszen az előadóművészet is alkotás), annak nem elegendő fölkelésűlni a sajátos cél elérésére — mondjuk az adott tömegművelődési versenyre —, ezt megelőzően a skálázással kezdődő alapozó szakmai felkészültséget kell szereznie.

Az alkotáshoz szükséges előképzettség fölvet még egy továbbgondolható kérdést: ha a **kreativitás képességként** fogható föl, akkor a minden emberben ilyen vagy olyan fokon ott lappangó alkotókészség mindaddig csak **lehetőségként** mutatkozik, amíg nem teremődnek meg a feltételek e potencialitás realizálásához. A lehetőségből a valóságba való átmenetnek nemcsak a jelzett szubjektív feltétele van (az előzetes tudás megszerzése): a társadalmi viszonyoknak kell biztosítaniuk azt, hogy az alkotókészség valóban realitásba — alkotásba — csapjon át. Az alkotásra felkészült, de felkészültségét nem hasznosított alanyok a helyzete, vagyis a klasszikus kényszerállapot, amikor a michelangelói alkotópotenciált széklábak faragására kell fölhasználni — a társadalmi pazarlás legmagasabb foka. Messzemenően egyetértünk szerzőnkkel abban, hogy „a társadalom önmagát károsítja meg, ha kreatív értékeit elpazarolja”. (2:50.) Morfondírozni lehetne ezen az elméletileg mindenki előtt világos igazságon. A teóriából a gyakorlatba szökkenve ugyanis nem olyan egyszerű eldönteni, mikor is nem pazarol a társadalom. Adjunk igazat annak az ifjú titánnak, aki így érvel: „amíg a terménybetakarításra fordítottam fizikai erőmet, az alatt az idő alatt szellemi koncentrációval sokkal nagyobb értéket jelentő verset írhattam volna”? Avagy vágjunk vissza ekképpen: „hát-ha éppen a terménybetakarítás közben szerzett élmény lesz egy remek vers ihletője”? A szerző idéz egy külföldi szerzőt, aki szerint a második világháború másképpen alakult volna, ha Fermi, Tellert vagy Oppenheimert arra kötelezték volna, hogy a tábort konyhában vagy az ezredzenekarban szolgáljon. Még ha van is ebben túlzás, az igazságmagot ott találhatjuk mögötte: a társadalom akkor nem pazarolja el alkotó értékeit, ha mindenkit képességeinek leginkább megfelelő posztra helyez, s maximálisan kibontakoztatja minden területen kreativitását.

Hogy ezt a helyet konkrét esetekben hol kell kijelölnünk? Erre ne a szerzőtől, hanem — ha a helykijelölésben illetékesek vagyunk — önmagunktól várjunk választ, a szerző ugyanis csak arra vállalkozott, hogy alkotóan **megfogalmazza** a kérdéseket.

Balázs Sándor

József Attila érlelődő fénye

Újabb időkben a monográfiaírás leg-
alább olyan hálátlan feladat, mint a
lexikon- vagy szótárszerkesztés. S leg-
alább olyan nélkülözhetetlen is. Bíráljuk,
hiányait vesszük számba, ugyanakkor pó-
tolhatatlan kézikönyvként használjuk.

A hálátlanságot hivatalból a kritikus-
nak kell kezdenie. Hiszen — s itt állunk
a felmerülő jogos kétségek egyikénél —
vajon miért van szükség arra, hogy bár-
mily nagy költő monográfiájánál az élet
mindössze öt esztendejéről (1923—1927)
ilyen terjedelemben szóljunk? Ha a mo-
nográfia első kötete esetében, a *Fiatál
életek indulójánál* még természetes
lehetett az, hogy József Attila első tí-
zennyolc évének hasonlóan vaskos köte-
tet szentel Szabolcsi Miklós; ha a mun-
ka kezdetén magától értetődőknek szá-
míthatott az, hogy egy leendő teljes élet-
mű áttekintésének alapjait kell lerakni,
tehát túl kell lépni a megszokott oldal-
számra; most viszont annál inkább ma-
gyarázatra szorul a tény: egy bármily
jelentékeny költői élet és versvilág mind-
össze néhány esztendeje miként nyerhet
ilyen terjedelmes tárgyalást.* Vajon ter-
jengősségről van szó egyszerűen, avagy
túlbeszélésről; netán olyan kérdések be-
vonásáról, amelyek nem tartoznak elen-
gedhetetlenül a József Attila-monográfiá-
hoz? Ha mentességnek tekinthető is né-
hány kétségtelen, a szokott életrajzíra-
stól elütő körülmény — a kérdés, lénye-
gében, további választ vár.

Mentség, illetve magyarázat az, hogy
a költő életének olyan éveiről van szó,
amelyek jelentékeny fordulópontokat
képviseznek életében és költészetében
egyaránt. Ugyanakkor éppen ez az idő-
szak az, amely jó néhány olyan alapvető
kérdést vet fel, amely évtizedek óta
tárgya nemcsak a József Attila körüli
vitáknak, hanem a József Attilán kívüli
vitáknak is: például az avantgarde sze-
repe, súlya, hatása líratörténetünkben
stb. Ide tartoznak ezek az alapvető iro-
dalomtörténeti problémák? Éppen egy
József Attila-monográfia keretein belül
szükséges nekifutni akár a hazai exp-
resszionizmus tisztázatlan kérdései meg-
oldásának? Ez már a monográfia mű-
faját, a feladat felfogását érintő, követ-
kező kérdés.

Miként fogja fel mindezt Szabolcsi
Miklós? Kötete felépítése válaszolhat
erre a kérdésre első fokon. S azonnal
meg kell vallani: rendhagyó monográ-

fiával állunk szemben. Sőt, hogy alig
megkerülhető paradoxonban fogalmaz-
zak: egy rendes-rendhagyó monográfia-
val. „Rendes“ hallgatólagos előírást kö-
vető az, hogy kronológiai rendben sorra
veszi előbb a költő életének eseményeit,
majd a megfelelő időszak költői termé-
sének taglalását. De már itt is megszegi
a szabályokat! Hiszen miközben az élet-
rajzi eseményeket a földrajzi színhelyek
változását követve veszi sorra, aközben
a versek ízeletetésénél, az élet és mű
egybekapcsolásánál kétféle eljárást alkalmaz;
nem jár el következetesen. 1923
őszétől 1924 őszéig: a szegedi egyetemi
felvételig József Attila budapesti életét,
körülményeit tárgyalja; 1924 őszétől
1925 őszéig a magyar—francia—filozófia
szakos egyetemistával ismerkedhetünk
meg közelről, a hírhedt Horger-ügyig,
majd részben a Szegeden, részben Pes-
ten töltött nyárig, az MSZMP-vel, azaz
a „Vági-párttal“ létrejövő kapcsolatig.
(A II. fejezet címadasa téves: 1924 őszé-
től 1925 tavaszáig ígéri az események
követését; valójában 1925 őszéig kíséri
el a húszéves költőt.) Ezzel a kiigazítás-
sal érthetőbb, hogy a megfelelő időszak
verseinek tárgyalására áttérve első na-
gyobb egységként egybefogva elemzi Sa-
bolcsi az 1923 őszétől 1925 őszéig meg-
született költeményeket (IV. fejezet). Ez-
után viszont már nem választja ketté
az életet és művet, hanem mind a bécsi,
mind a párizsi időszaknál egy-egy feje-
zeten belül, egymás mellett foglalkozik
József Attila hányattott sorsával és for-
maromból verseivel (V—VI. fejezet). Ez
a fajta következetlenség, kétféle feldol-
gozásmód indokoltá válik, amint köze-
lebről vizsgáljuk a fejezetekbe foglalt
anyag természetét. A költő életének és
verseinek változása egyaránt joggal in-
dítja arra a szerzőt, hogy előbb az élet-
körülményeket, a családi, baráti kör vál-
tozásait, a tizenhét-húsz éves korban
fokozott jelentőségű, pszichikumot formá-
ló tényezőket helyezze a szokottnál éle-
sebb megvilágításba, majd a figyelem
túlságos megosztásától őrizkedve, a kora-
beli verseket egy tömbben, külön feje-
zetben tegye mérlegre. A bécsi, illetve
párizsi tartózkodás idején viszont az ese-
mények és a versek természete egyaránt
diktálja azt, hogy egymással összefo-
nódva, ugyanazon fejezeten belül kerít-
sen sort például a bécsi anarchisták, az
ottani magyar emigrációval létesülő kap-
csolatok és az *Ülni, állni, ölni, halni* cí-
mű vers avagy *A groteszk hangú láza-
dás* költői darabjainak elemzésére.

Még mindig a kötet felépítését vizs-

* Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila
élete és példája 1923—1927. Akadémiai Kiadó, Bu-
dapest, 1977. (Irodalomtörténeti könyvtár 32.)

gálva adósak vagyunk azzal a kérdéssel: mindezek között miért és hogyan kaphat helyet két — monográfiában szokatlan — fejezet: a III. és a VII. (A „köznyelv” — *Fiatalok kórusa 1923—1925-ben; A magyar irodalom változása a párizsi tartózkodás idején*)? Hiszen mindkét fejezet esetében olyan kérdésekkel találkozunk, olyan irodalomtörténeti mozgólódásokról, áramlatokról, folyóiratokról, költőkről kapunk képet, amelyek — első rápillantásra — más műbe tarthatnának, s amelyek már egy kortörténeti feldolgozás jelentékeny részét képezhetnék, netán külön, kisebb kötetekbe, füzetekbe kívánkoznának. Nem történik-e itt egy olyanféle határátlépés, amely megbocsáttatik a tekintélyes szerzőnek, de amely a monográfia egésze szempontjából szükségtelen, eltúlzott kitérő? Ismét a tárgyalt anyag természetét segíthet csak lelkiismeretes válaszhoz. S a felelet nem csupán abban merül ki, hogy akár némely fiatal költőárs portréja: főleg a Pintér Ferencé, kisebb mértékben az Erg Ágostoné, másutt aligha kaphat helyet, hiszen munkásságuk egyik legmaradandóbb nyoma az, hogy a fiatal József Attila emberiköltői formálódásában jelentékeny szerepet játszottak. Még inkább arról is szó van, hogy egy József Attila-életrajzban más oldalról kapnak fényt a joggal ismertebb személyiségek; hogy a más összefüggésben számtalanszor tárgyalt irodalomtörténeti és eszmetörténeti vonatkozások itt másféle nagyító alá kell hogy kerüljenek. (Például a fiatalok vezetőiként szereplő Szabó Lőrinc, Erdélyi József; avagy a fiatalok mestereként kezelt Nietzsche; a világirodalmi példaként számba vett Verhaeren, Whitman, Ivan Goll és mások.) Végül — s ez az érv bizonyul talán legsúlyosabbnak — az egész monográfiát, felépítését, de ezen belül tárgyalásmódját is alapvetően befolyásolja, korlátozás helyett korlátlanítja az a tény, hogy egy kétségtelenül korszakos nagyságrendű költő áll a középpontjában. Mégpedig éppen a korszakosság válság vagy odáig nem jutás fordulópontjai időszakában.

Szabolcsi Miklós egész munkáját áthatja az a tudat, hogy a tizennyolc-húszéves József Attila kibontakozásának kérdései, érlelődésének gondoljai egy egész irodalomtörténeti korszak, sőt korszakváltás alapkérdéseinek gyűjtőpontját képviselik. De nem csupán egyszerűen ennek tudata hatja át. Az anyaggyűjtés, majd a szelekció folyamán, a részletek összeillesztésekor, az életrajzi, stílustörténeti stb. összefüggések feltárása során,

később az egész adat- és problémahalmaz könyvvé formálásokor eleven, munka közben kibontakozó tapasztalatként mutatkozik meg ez a fenti, egyszerű tény. Az *Érik a fény* kötet cím, egyben József Attila-verse cím, újabb átvitt értelmet nyer. Hiszen miközben a költő leendő, ezekben az években érlelődő „személyes” fényéhez járul hozzá a monográfia, aközben hozzá kell szólnia ahhoz: miféle fények érlelődésével találkoznak tulajdonképpen 1923—1927-ben, ha az ifjú költő útítársai vá szegődünk? Miféle „fények” a költői szónak nemcsak a poétikai, hanem a társadalmi, történelmi értelmezései szerint is?

Szabolcsi Miklós úgy keríti hatalmába anyagát (az eléggé nem hangsúlyozhatóan teljességre törekvő, óriási — de nyilván nem teljes anyagot), hogy anyaga is hatalmába keríti őt. A szó jó értelmében: nem tesz erőszakot az útkereső, saját hangját kereső József Attila kritikus éveinek sokszínű, ezer árnyalatú, máig megoldatlan problémakötegén, hanem, szinte fából vaskarikaként, a monográfia klasszikus kötöttségein belül „avantgarde” újításokat alkalmaz. Ezek közül csak néhány az, amit felsoroltunk, amikor most elsősorban a kötet felépítésére fordítottuk figyelmünket. Ez az alaposan megfontolt monográfiaforma-bontás nemcsak a fő fejezetek egymásutánjában mutatkozik meg, hanem az egyes fejezeteken belül is. Szabolcsi maga készít elő minderre akkor, amikor az egész kötetet bevezetés helyett egy izgalmas verselemzéssel indítja el. Külön kellene szólnunk az anyaggyűjtés, sőt a szakirodalom-felhasználás szokatlanságairól (arról például, hogy Szabolcsi nemcsak neves és közismert szerzőkre hivatkozik, hanem számításba veszi József Attila ismeretlenebb híveit is).

Alapvető kérdés azonban az, amelyet az adott kötetnél jóval tágabb körű elméleti, módszertani kérdésként vet fel, s egyben eleven kísérletként old meg a szerző, mivelhogy felvet, megkerülhetetlenül, maga a József Attila-életmű: milyen módon kezelhetjük és hierarchizálhatjuk, rendelhetjük egymás mellé vagy alá egy nagy költő életútjának, eszmei útkeresésének, illetve a megfelelő kor eszmei, művészi áramlatainak egymásba bonyolódó kérdésköréit? Az *Érik a fény* alapvető vívmányának elsősorban azt tartom, hogy nemcsak teoretikusan, hanem az eleven anyag feltárása közben napirendre tűzi — többek között — ezeket a megoldásra váró feladatokat is.

Széles Klára

A kolozsvári csillagda története

Régebben egyszerűen így emlegettük a XVIII. századot: a felvilágosodás százada. Nincs ezzel ellentétben, csak a felvilágosodás másik vonását fejezi ki az újabban terjedő elnevezés: a természettudományok százada. Egy futólagos tudomány- és technikatörténeti szemle elég ahhoz, hogy az elnevezés jogosságát igazolja. Hiszen ki ne gondolna e századról a fizikus Newton és a matematikus Leibniz most kiteljesedő eredményeire, a kémikus Priestley és Lavoisier munkásságára, Georges Buffon harminckötetes természetstoriájára, Linné növény- és állatrendszertanára vagy olyan technikai találmányokra, mint Franklin villámhárítója, a Montgolfier testvérek léggömbje, a Watt-féle gőzgép?

Ha nem is e nemzetközi nagyságokhoz mérhető személyiségekről van szó, önismereti tudatunkban hozzájuk kapcsolódik az Apáczai Csere János és Pápai Páriz Ferenc nyomába lépő mineralógus Köleséri Sámuel, az agrártudományokban és kémiában elmélyedő Fridvaldszky János, az orvostudományokban jeleskedő Mátyus István és Ion Piariu-Molnar, a botanikában linnéista alapokon álló Michael Agnethler és Benkő József tevékenysége. És méltán sorolhatjuk ide a csillagász Hell Miksát is, akit Maximilian Höll néven tart számon a nemzetközi tudományos irodalom. Az ő személye áll az előttünk fekvő könyv* tárgyának középpontjában.

A szerző — Heinrich László — újabb fehér folt felderítésére terjesztette ki tudományos vizsgálódását. S fáradsága révén még mindig szegényes tudomány- és iskolatörténetünk egy kis remekkel gyarapodott, a „művelődéstörténeti kiskönyvtár“ névtelen sorozata pedig újabb kötettel. Múltunk rangos művelődési személyiségei, ősi intézményei, neves feltehető-kutatói és régi kultúránk más emlékei, hagyományai kapnak helyet a sorozatban. Ezeket felderíteni, számon tartani s a közönség elé tárni a romániai magyar tudományosság kötelessége.

Heinrich László több ponton került a kolozsvári csillagda múltjának vonzásába. Tanulója, majd tanára volt a Báthori Egyetem örökébe lépő középiskolának, mely az idén, 1979-ben ünnepli fennállásának 400 éves jubileumát. Diákja volt a kolozsvári egyetemnek, majd tanársegéde a csillagászati tanszéknek. Az alma mater nemcsak a tuda-

mány mézével táplálta, de megtanította diákját múltunk emlékei és intézményei megbecsülésére is. Heinrich László büszkén őrizte a fizikai szertárban az egykori csillagda eszközeit, a kísérleti fizika instrumentumait, az ásványtár darabjait, melyek az itt működött tudós professzorok munkásságának emlékei. Nem is beszélve arról, hogy a város múltja iránt érdeklődő honosként nem egyszer találkozott a csillagdával, melynek tornya ott emelkedik a régi városképek sárgult lapjain. Hasonló indítékok magyarázzák a lelkes hozzáállást, amellyel a szerző tárgya kutatásához hozzálátott. Az avatatlán nem is gondolná, mennyi fáradságba és munkába került a nem nagy terjedelmű munka elkészítése, hiszen a 115 oldalas könyvecske minden lapjára egy tanulmányozott forrásmunka esik, a nemzetközi és romániai szakirodalom könyvei, tanulmányai és cikkei.

A szerző tudományos igénnyel, de minden érdeklődő olvasó számára írta könyvét, közérthetően és világos szerkezettel. Csak dicsérni lehet, hogy a hosszas tanári gyakorlat során verébe itatódott ismeretterjesztés szellemében munkájához *névjegyzéket* csatolt, amelyben ott szerepel a könyvből előforduló minden jelentős személyiség életrajzá-
nak és munkásságának summája, *kislexikonában* pedig a fontosabb szakkérdések rövid, szócikkekbe foglalt kifejtése. Lelkiismeretességére és módszerességére jellemző, hogy még a kiegészítő részekhez is szakirodalmat csatolt, eligazítól azoknak, akik a kérdések további elmélyítéséhez éreznek kedvet.

Túlnyomóan humán beállítottságú művelődéstörténeti kutatásainkban jelentős esemény, hogy Heinrich a XVIII. századi természettudományok élvonalában haladó asztronómia tárgyköréből értekezik. A kolozsvári csillagda mintegy két évszázados történetét az egyetemes összefüggésekbe ágyazva mutatja be, és gondja van csillagászat tudományunk más eredményei és intézményei bemutatására is. Látjuk, hogy évezredes fejlődés után hogyan válik el a csillagászat a csillagjósástól, majd azt az időszakot, amelyben a tudós asztronómus megélhetésének biztosítására horoszkópot kénytelen készíteni, s végül a már mai értelemben vett tudományoság hajnalkorát. Bár a kolozsvári csillagdának „csak“ kétszáz éves múltja van, a könyv figyelemzeti az olvasót, hogy annak váradi testvérintézménye, az ottani asztronómiai intézet megal-

* Heinrich László: Az első kolozsvári csillagda. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

pítása 1450 tájára tehető. Büszkén idézhetjük a jeles humanista főpap, Mátyás király nevelője, Vitéz János püspök személyiségét, aki a humanista fellendülés légkörében megalapította a váradi csillagdat, a középkori Európa első ilyen természetű intézményét, megelőzve Tycho Brahe dániai obszervatóriumát. A közbejött viharos évszázad, a Mohácsot követő átmeneti visszaesés elseperte ezt az intézményt is. De Johannes Honterus brassói reformátor *Rudimenta cosmographicá*jának (1541) hetven éven belül elért négy hazai és 25 külföldi kiadása, Láczi Jakab, Wolphard István, Heltai Gáspár, majd a gyulafehérvári Collegium Academicumba meghívott professzorok, J. H. Bisterfeld és J. H. Alsted, a csillagászat tudomány eredményeit magyar nyelven első ízben terjesztő Apáczai Csere János foglalatosságai mind azt igazolják, hogy hazai tudományosságunk a váradi csillagda és a kolozsvári csillagvizsgáló megalapítása közötti időszakban is igyekezett lépést tartani a nemzetközi asztronómiai eredményekkel.

Természetesen az erdélyi csillagászat történetének és az asztronómia európai körképének felvázolása csak keret a könyv tulajdonképpeni tárgya, a kolozsvári obszervatórium ismertetése számára. Betekintést nyerhetünk innen a Báthori István erdélyi fejedelem, majd lengyel király alapította kolozsvári Akadémia oktatói-tudományos munkájába s az ennek örökébe lépett XVIII. századi jezsuita Collegium Academicum jelentős tevékenységébe. A csillagda ez utóbbi keretében alakult meg, Jánosi Miklós matematika- és bölcséletprofesszor vezetésével. Fontos tudnunk, hogy a Bécsben tanult Jánosi az elméleti számítások mellett már megkezdte a csillagászati megfigyeléseket is, *Trigonometriá*jában pedig naprendszerünk bolygóinak egymáshoz való távolságát pontos számításokkal határozta meg.

Az égitestek megfigyelésének gyakorlati útját követte a kolozsvári csillagda legkiemelkedőbb munkása, kiépítője és irányítója, az itt három esztendő tölthető Hell Miksa. Szülővárosából, Selmecbányáról a bécsi egyetemre került ifjú diákban korán felébredt az érdeklődés a csillagászat iránt. Ismereteit előbb a nagyszombati, majd a kolozsvári csillagda építésénél hasznosította. Kolozsvári működése (1752—1755) kimondottan a csillagvizsgáló kiépítését és felszerelését célozta. Távozása után régi

és új munkahelye, a kolozsvári és a bécsi egyetem között rendszeres kapcsolatot épített ki. A matematika, az elektromágnességtan és a mágnesség kérdéseiben úttörő munkásságot kifejtő Hell Bécsben európai hírnév csillagásszá nőtte ki magát, és VII. Keresztély dán király őt kérte fel, hogy országában az 1769-i Venus-átvonulást megfigyelje. Hell tudományos expedíciója asztronómiai eredményei mellett számunkra külön is nagyon lényeges: útjára elkísérte rendtársa, Sajnovics János, aki aztán lappföldi megfigyeléseivel s azok közlésével a finnugor nyelvészet úttörőjévé vált.

A kolozsvári csillagda működése a kezdetektől napjainkig töretlen. Bár 1798-ban régi épületét a nagy tűzvész a város jó részével együtt elpusztította, 1805-ben már elkészült az új épület. Az állami egyetem megalapítása (1872) után élére nem a csillagászat, hanem a repülőgép feltalálása terén jeleskedő fizikus, Martin Lajos állott, de az asztronómia elméleti és gyakorlati kérdései nem hiányozhattak az egyetem programjából. Mikor aztán a város szennyezett levegője miatt az egykori Király utcában levő csillagda is korszerűtlené vált, megint új épületről kellett gondoskodni. Így készült el 1921-ben az asztronómiai megfigyelőállomás a Házsongárd tetején, a Csillagvizsgáló utca végén, és teljesítette fél évszázadon át tudományos és oktatói feladatát. A város rohamos fejlődésével együtt járó füstköd és a közeli épületek zavaró fényei miatt a négy évtizede működő obszervatórium sem tudta zavartalanul végezni munkáját; ezért került sor az új, bükki csillagászati megfigyelőállomás felavatására 1976 novemberében. Épülete ott emelkedik a Rákóczi-forrás felett, a Felek-tetőn 750 m magasságban. Tornya és berendezése a közelben levő tv-állomással együtt a századunkban zajló tudományos-műszaki forradalomra emlékeztet, de egyben azokra a hagyományokra is, amelyekre a ma eredményei épülnek.

A haladás arra inti a mai embert, hogy „a mindenséggel mérje magát”; a helyi eredmények számbavételénél szembe előtt lebegjen a nagyvilág, az emberiség. Heinrich László ezt nem felejté el. A kolozsvári — s általában az erdélyi — csillagászat eredményeit az egyetemhez méri, de sohasem téveszti szem elől annak bemutatását, amivel tudományosságunk az asztronómia egyetemes haladásához hozzájárult.

Csetri Elek

**Dr. CSABA GYÖRGY (SZERKESZTÉSÉBEN): A MODERN EMBER
BIOLÓGIAI PARADOXONJA**

A törzsejlődés teremtményei vagyunk, de mai fejlettségi szintünkön már ki tudjuk iktatni életünkéből az evolúció tényezőit. Az erkölcs megakadályoz abban, hogy szabadon hagyjuk érvényesülni — emberi fajunk viszonylatában — a természetes szelekciót, ám nem akadályoz meg abban, hogy egyrészt az egész földi létet vesztélyezettető fegyverekkel kísérletezzünk, másrészt nemcsak „saját” szervezeteinket, hanem átörökítő mechanizmusunkat is károsító életmódot éljünk. Ilyen és hasonló paradoxonok jellemzik modern korunkat, oly mennyiségben, hogy a kötet tizenöt tudós szerzője több mint hatszáz oldalon felsorolni sem képes valamennyit (az ember—gép viszony paradoxonjai például szóba sem kerülnek); — amit azonban sorra vesznek, azt alapos tárgyismerettel és nagy felelősségtudattal világítják meg az olvasó számára.

És íme a szerzők paradoxonja: „E könyv minden egyes írója azért műveli a tudományt, hogy előrevigye az emberiséget, hogy gyógyítsa a betegeket [ti. majd-nem mindannyian orvosok — O. S.], hogy feltárja a természet titkait. És ugyanúgy nem tudja, mint minden más ember, hogy amit felfedez, minden hasznos-sága ellenére is mennyi kárt hordoz magában. A könyv szerkezete értelem-szerűen hozza magával, hogy le kell írni bizonyos alapjelenségeket ahhoz, hogy a problémákat felvethessük. És e részek olvasásakor kitűnik: a szerzőnek titokban csillog a szeme a büszkeségtől, hogy mit is értünk el, hogy milyen eredményeink vannak. Reméljük azonban, hogy ez a csillogás nem halványítja el az árnyékokat, amelyek a fonákságok árnyékai. Nem mintha mi nem szeretnénk haladni, és nem értékelnénk eredményeinket. Csak nekünk most az a feladatunk, hogy leírjuk: hogyan is fizethetünk értük.” (Csaba György)

A kötet tanulmányai öt fejezetbe rendeződnek. A *modern ember problémái* cím összefoglalta három tanulmány fogalmakat tisztáz, és az emberi faj evolúciójának alapvető kérdéseit veti fel; a következő négy tanulmány tárgya: *A természeti tényezők, amelyek ma másként hatnak, mint bármikor ezelőtt*; két írás *Az ember és a megváltozott környezeti tényezők*, újabb négy pedig *Az ember által teremtett mesterséges tényezők* kérdéseivel foglalkozik; s végül *Szociális és pszichés tényezők a megváltozott környezetben* címmel öt tanulmány demográfiai, szexológiai, lélektani és agresszológiai problémákat elemez.

A bevezető, amelyből fentebb idéztünk, szinte „programszerű borúlátásra” szólítja fel a tudomány eredményeinek önkéntelenül örvendező szerzőket. Ez a megkövetelt és vállalt negativizmus azonban — noha a problémalátás érzékenysége, a felelősségtudat erkölcsi komolysága formájában mindenik tanulmányban jelen van — sehol sem torkollik pesszimizmusba, a szerzők épp a tudomány eredményeiben és az ember értelmi fejlődésének mai szintjében bízva hiszik és hirdetik az ilyen igazságokat: „Nincs ok pesszimizmusra, mert a tudás, az értelem gyarapodása rohamos, és a tudomány hatalma óriási. A jelenlegi evolúciós paradoxonok zömmel abból adódnak, hogy a tudás egyre fokozódóan — de nem teljesen — kivonja az emberiséget a természetes fizikai környezet hatása alól, anélkül hogy teljesen kielégítő mesterséges viszonyokat tudna teremteni. A tudás tette lehetővé, hogy az ember minden más élőlélynél erőteljesebben beleavatkozzék saját biológiai evolúciós tényezőibe, anélkül hogy kielégítően irányítani tudná ezeket a tényezőket. Tudásunk ma még nem elegendő ahhoz, hogy felismerhessük az evolúció minden vonatkozását, de az emberi történelemből számos példa igazolja, hogy amit az egyik generáció még elvileg lehetetlennek tartott, azt a következő generáció már meg is oldotta.” (*Medicina Könyvkiadó. Budapest, 1978.*)

O. S.

CONSTANTIN STROE: ETICA LUI DIMITRIE GUSTI

Az *Etikai Kiskönyvtár* sorozatában figyelemreméltó munka látott napvilágot. A szerző, Constantin Stroe arra vállalkozott, hogy szintetikus képet adjon Dimitrie Gusti erkölcsstani nézeteiről. Stroét az a felismerés, illetve meggyőződés vezette, hogy a bukaresti szociológiai iskola vezetőjét az erkölcs problematikája éppígy

foglalkoztatta, mint a társadalmi valóság feltárása. Sőt, szerinte az etikában a Gusti-féle koncepció boltívének zárókövét kell látnunk, s ily módon ismerete nélkül szociológiáját sem érthetjük meg.

Tudjuk, D. Gusti egységes szociológiai, etikai és politikai rendszert dolgozott ki. A társadalom megismerése sohasem volt számára öncél, hanem kiindulási alapnak számított az adott valóság megváltoztatására. A társadalomismeret a reformtevékenységet volt hivatva szolgálni — a jövő társadalom eszményének jegyében. Gusti felfogásában a megfelelő eszmény megfogalmazása éppen az etika hivatása lenne, a politika tudományára várna viszont az a feladat, hogy a társadalomalakítás céljára eszközöket, módozatokat kínáljon. A szociológia, az etika és a politika egysége D. Gustinál a logika síkján fejezi ki a múlt, a jelen és a jövő társadalmi valóságának összefüggését. Ami ma a társadalmi jelent képviseli, az a távoli vagy a közeli múlt szempontjából valaha az eszményt képviselte. Ami pedig a társadalmi jelen számára jelenleg eszmény, az bizonyára a valóságot fogja a jövőben jelenteni.

Constantin Stroe tehát jól tájékozódott, amikor nem csupán felfigyelt a hazai Gusti-irodalomban mutatkozó hiányra, hanem — ugyancsak helyes úton közeledve Gusti professzor erkölcsstanához — hézagpótló kutatásait a harmincas-negyvenes évek romániai társadalompolitikai és szellemi irányzatainak feltérképezésével kötötte össze. Gusti etikáját valóban csak e háttérből kidomborítva lehet (és szabad) értelmezni. A román társadalomtudós a korszerűsödő ország metamorfózisait kívánta a polgári demokratizmus és reformizmus szellemében. elősegíteni, Gusti ugyanis komolyan aggasztották a feudális múlt még érezhető csökevényei, szembe kívánt fordulni e múlttal kötődő misztikus-nacionalista nézetekkel, mindezt pedig egy ún. pozitív erkölcsstan kidolgozásával vélte elérni.

A szerző jogosan méltatja Gusti abbéli igyekezetét is, hogy az erkölcsstannak „korszerű státust” biztosítson. A modern etikának Gusti felfogásában mentesülnie kell az erkölcsprédikáció kölöncétől, részt kell kérnie és vállalnia a társadalom, az egyén létét érintő döntések kialakításából.

Az *Etikai Kiskönyvtár* legújabb kötetének szerzője — megfogalmazott igénye szerint — kritikailag veszi szemügyre Gusti erkölcsstanát, s többek között rámutat arra, hogy noha Gusti professzor el akarta kerülni a moralizálást, nem tudott megszabadulni attól a felvilágosító-voluntarista hittől, hogy pusztán fennkölt eszmékkal és erős akarattal elő lehet mozdítani a társadalmi haladást. Persze, Gusti nem volt annyira a felvilágosító hiedelmek foglya, hogy ne tudta volna: a változtatás cselekvést is feltételez.

Gusti számára a jövő társadalmában testet öltő eszmény — voluntarista bölcséletének megfelelően — az emberi személyiség jellegzetes tulajdonságainak és képességeinek, tehát öntudatának és akaratának a szabad kibontakozása lenne. Ennek az egyébként vonzó ideálnak a körvonalazásában viszont Gusti nem volt következetesen tekintettel a megvalósulás konkrét feltételeire.

Constantin Stroe a következőképpen foglalja össze konklúzióit: „...Gustit, a tudóst és közéleti embert az a vágy hajtotta, hogy megoldásokat találjon és eszközöket jelöljön ki az ország helyzetének jobbítására. E törekvés vonalán több olyan akciót indított el, amelyek teljes mértékben kifejezték nemes szándékait. Felfogása szerint a tőkés társadalomgazdasági rend megtisztítására lenne szükség, ezt pedig az általa javasolt erkölcsi reformok purgatóriumában viszont szeretne volna véghezvinni. Reformjai azonban nem érintették kora társadalmának lényegét.” (*Editura științifică și enciclopedică. București, 1978.*)

G. E.

A színházon innen és túl

Nemegyszer tapasztalhattuk magunk is, hogy a színház több lehet önmagánál. Nem csupán egyike a művészeteknek, sőt nem csupán a különböző művészeti ágak és törekvések összehangolója, szintézise, de fontos társadalmi tényező, a közösségi cselekvésnek egy lehetséges formája. A lengyel színház e tekintetben is rendkívüli tanulságokkal szolgál, múltja és jelene egészében és részleteiben tudatosító. Személyes élményeink mindig esetlegesek, kiszolgáltatottak a hely és idő véletleneinek, ezért izgalmas egy már-már monográfia igényű összeállítást olvasni a lengyel drámairodalomról és színházról — amilyennel most a SZÍNHÁZ című folyóirat lepte meg híveit. (1978. novemberi számát teljes egészében e kérdéskörben otthonos szakemberek, elsősorban lengyelek rendelkezésére bocsátotta.)

„A romanticizmus erőteljes hatást gyakorolt a huszadik századi lengyel dráma hőisére is — írja Jan Klossowicz, a varsói *Dialog* munkatársa (*Az új lengyel dráma*). — Ez a hős, amely több mint száz éve mélyen gyökerezik a lengyel irodalomban, mindenekelőtt a nemzeti eszményt testesíti meg a nemzet történelmének individuális tükrözőjeként, azét a nemzetét, amely bár elnyomva is, de soha nem szünt meg harcolni szabadságáért. Ez a hős tragikus és cselekvő, szakadatlanul küzd a túlerőben levő akadályok ellen, egymagában álló ember, aki ugyanakkor azonosul az egész nemzettel. A romantikus dráma és napjainkig fennmaradt hőse politikai tartalmat hozott a lengyel drámába. A lengyel dráma fővonala Mickiewicz, Słowacki és Krasiński óta politikai maradt. Ugyanakkor ez az, ami a lengyel dráma erősségét és gyengeségét okozza hosszú évek óta. Konokul a függetlenségért való harcra hangolódott, ennél fogva lett sajátosan lengyel, és többé-kevésbé érthetetlen a külföldiek számára.“ Andrzej Zurowski (*A lengyelek nemzeti művészete*), kevésbé szkeptikusan a nyelvi határokat illetően, a világ zenei életének élvonalába került alkotók s a lengyel képzőművészet és irodalom felbecsülhetetlen szerepének ismeretében, a színházat teszi első helyre a kulturális életben: „Minden korábbi nyugtalanság ellenére a film nem temette maga alá a színházat, a televízió vagy a tömegkommunikáció más formái nem fosztották meg igazi rangjától. A dramatikus művészet fiatalabb műfajai közt a színház megtalálta a maga sajátos helyét, sajátosan intim művészet, az emberi találkozás helye lett, ahol a rivalda két oldalán levők egymásra lelnek, egymás szemébe néznek, hogy olyan dolgokról valljanak, melyekről egyébként gondolkodni is csak suttozva szoktunk.“

A lengyel színházi körképet bevezető Pályi András (*A „nagy improvizáció”*) a sokféle törekvés közös lényegét hasonlóképpen magyarázza: „A lengyel színház mitológiája máig eleven mitológia: a szent és átkozott pillanat, a katartikus élmény innen születik. A lengyel színház olyan kiemelkedő rendezőegyéniségeit sem érthetjük meg e fejlődési folyamat nélkül, amilyen Swinarski, Dejmek vagy Wajda, de mélyen e lengyel mitológiából élnek az úgynevezett autonóm színház mesterei is: Szajna barokk képzőművészetében ott van Witkiewicz katasztrofizmusa, Tadeusz Kantor happeningszerű »nagy improvizációiban« ott a witkiewicz-i esztétika szerinti »tiszta forma«, mely az abszolútumot a naturális valósághűséggel párosítja, Grotowski »szegény színházában« Mickiewicz, Słowacki, Wyspiański.“ A festőművészből lett világhírű rendező, Tadeusz Kantor, a Bányai Gábornak adott interjúban, ugyanezeket a véleményeket támasztja alá, élő cáfolataként annak, hogy az avantgarde művészet feltétlenül „kozmpolita“, tagadása a nemzeti, a közösségi problémáknak: „A mai lengyel színház ugyanis — bármilyen irányban keresse is a megoldást, a kivezető utat vagy akár csak egyszerűen a kísérleti lehetőségeket — a lengyel függetlenségi törekvésekkel párhuzamosan alakult lengyel romantika irodalmi és politikai hagyományainak talaján állva végső soron egyazon problematikával foglalkozik. Nem akarom ezzel összemosni az egyébként is összekeverhetetlen profilokat: a közös társadalmi gond azonban mindenképpen azt sugallja, hogy a sokféleségben az egységes lengyel színházi kultúrát hangsúlyozzam.“

A hetvenes évek végéről visszatekintve a lengyel drámára és színházra, változatlanul Mrożek és Różewicz művei állnak az élvonalban, a lengyel s a nemzetközi érdeklődés előterében (a *Tangó*, a *Sztriptíz*, az *Emigránsok*, illetve a *Kartoték*, a *Fehér házasság*, *A homokba*). Mrożek a groteszk, Różewicz a költői és metaforikus színházat képviseli. Az avantgarde Gombrowicz *Operettje* szintén klasszikusnak számít már. Jan Klossowicz véleménye szerint az új irányzatokat nem látni. „Úgy tűnik, a lengyel drámaírókat erősen megviselte a hatvanas évek színházi átalakulása, s még mindig nem tudnak olyan erőteljes műveket létrehozni, melyek versenyezhetnének a tisztán színházi alkotásokkal (ilyen például Tadeusz Kantor *Halott asztálya*).“ Zurowski ugyancsak a rendezőközpontúságról beszél, de a mai lengyel színházi élet lényeges jelenségeként említi a monodramát, az egyszemélyes színházhoz is, s számba véve a nagy színészegyeniségeket (Irena Eichlerównától Daniel Olbrychskiig), erre a következtetésre jut: „a hatvanas években divatossá vált »rendezői színház« után, ha a rendezők nem is szorultak egészen vissza a kulisszák mögé, a lengyel színjátszás ismét erőteljesen visszatért nagy hagyományához és kimeríthetetlen forrásához: a színész alkotó művészetéhez.“

És mi történik Grotowskiival, akit tegnap még a színház nagy megújítójaként ünnepelt a szakmai világ? A wroclawi Laboratórium Színház megalapítóját ma a „színház utáni“ tevékenység, a „felsőbb osztály“ foglalkoztatja. Andrzej Bonarski kitűnő *Beszélgatése Grotowskiival* (melyet a varsói *Kultura* szerkesztője még 1975-ben készített) lényegi magyarázatot ad a művészetnek erre az „elárulására“, a „parateátrális“ munkára, a kezdetben csak művészi csoportosulás kiszélesedésére, kinyílására. És az exkluzivitás, az „erkölcstelenség“ (ezoterikus kísérlet) vádjára. Íme, Grotowski vallomása: „Vagy abból indulunk ki, hogy minden erőfeszítés hiábavaló, ami nem járul hozzá közvetlenül az emberi nyomorúságnak és boldogtalanságnak — az emberiség materiális boldogtalanságának — csökkentéséhez, s akkor be kell vetni magunkat a harc sűrűjébe, forradalmárrá kell lennünk, a szó szoros értelmében, mint Che Guevara tette; vagy feltételezzük, hogy az emberi faj fejlődése igen összetett folyamat, s ez azt is jelenti, hogy a szükségletek, melyek jelentkeznek, szakaszosan bontakoznak ki, tehát ami ma exkluzív, az idővel bizonyos hatások és változások nyomán olyasmivé lesz, amire azt mondjuk, általános. Mindenki, aki nem a legegésőbb politikai tennivalók elvégzésével foglalkozik, tekintet nélkül arra, hogy a humaniztika mely ágát műveli, eleve feltételezi, hogy az anyagiak mellett más szükségletek is léteznek. És akkor már a dolog természetéből eredően is el kell fogadnia, hogy e másfajta szükségletek ugyancsak különfélék. Ott, ahol bekövetkezik az anyagi javak viszonylagos telítettsége — mondom: viszonylagos, tehát nem a gazdagságra gondolok, inkább arra, hogy eltűnik az éhezés réme —, az emberekben felszabadulnak bizonyos szükségletek, melyek kezdetben elrejtőzhetnek a színház, a film, a televízió stb. iránti érdeklődés körében; nagyon sokféleképpen kezdődhet ez. De minden érdeklődés mögül kirajzolódik az önzetlen emberi érintkezés elementáris és alapvető szükséglete. Mert az önzés elválaszthatatlan az élet taposómalmától, a létért való küzdelemtől.“

Ezért keresi ma Grotowski az ember és ember közti igaz kapcsolat új lehetőségeit.

K. L.

A LESZERELÉS, A NEMZETKÖZI ENYHÜLÉS IDŐSZERŰSÉGÉRŐL (Era socialistá, 1978. 23.)

Aligha lehet kétséges, hogy a fegyverkorlátozás kérdésének eddigi megközelítése nem bizonyult eredményesnek. A nemzetközi enyhülést célzó megállapodások és intézkedések ellenére tovább fokozódik a fegyverkezési verseny, és ami a legaggasztóbb: a nukleáris tömegpusztítás veszélye. A második világháborút követő időszakban az emberiség nem kevesebb mint 6000 milliárd dollárt áldozott a hadiipar, a hadseregfenntartás és a katonai kutatás céljaira. A fegyverkezési költségek mai szintje meghaladja az évi 400 milliárd dollárt.

A hadászati erőfeszítések zöme továbbra is Európa stratégiai térségére irányul. A kontinensen felhalmozott rombolóeszközök elméletileg minden egyes lakost 72000-szer képesek elpusztítani. Európa földjén — békeidőben — 8,5 millió katona 74000 tank, 17000 repülőgép, 3800 hadihajó, valamint a világ nukleáris készletének 96-98 százaléka biztosítja az úgynevezett „védelem“ szükségleteit. Joggal merül fel a kérdés: mennyiben érdeke az emberiségnek a védelem reális keretein túlnövő esztelen fegyverhalmozás?

Az ENSZ szakértői csoportjának 1977-ben közzétett jelentése mélyrehatóan elemzi a fegyverkezési hajszta társadalmi, gazdasági és politikai következmé-

nyeit. A jelenkori világ népeire — szögezi le a jelentés — energiaválság, nyersanyaghiány, munkanélküliség, infláció, légkörszennyeződés, de általában a válságjelenségek egész sora nehezedik. Földünk lakosságának kétharmada táplálékhiány, lakásvizonyok és orvosi ellátás tekintetében eljutott a „maximális sürgösség” stádiumába. A cikk írója — Al. Coroianu — elgondolkoztató szám adatokkal illusztrálja a fegyverkezési hajza antihumánus jellegét. Ha például az 1970—1975-ös évek katonai kiadásainak ötven százalékát polgári beruházásokra fordítják, világviszonylatban mintegy 200 milliárd dollárral növekedett volna az ipari termelés. Ez az összeg túllépi két hatalmas szegénységzóna, az egymilliárd lelket számláló Dél-Ázsia és Közép-Afrika évi bruttó termelését.

Sok szó esik manapság az általános fegyverkezés következtében kialakuló erőegyensúly szükségességéről. Veszélyes illúzió a katonai ütdörő fokozásával kieroszakolt látszategyensúly könnyen billenő talapzatára építeni. A tömegpusztító eszközök növelésében, illetve technikai tökéletesítésében megnyilvánuló kihívások és válaszlépések minden fordulója új konfliktusok, esetleg világháború kirobbanásával fenyeget.

Pártunk és kormányunk építő kezdeményezéseivel kiemelkedő szerepet vállalt az enyhülési folyamat továbbfejlesztéséért, a nemzetközi biztonság megszilárdításáért folyó küzdelemben.

EGY SORSKONFLIKTUS SZERKEZETE (Valóság, 1978. 10.)

„Martinovics életének és sorskonfliktusának megvan a maga aktualitása” — írja műhelytanulmányában Hankiss Ágnes. Legfeljebb „e sorskonfliktus mai változatai már nem ilyen tiszta kifutásúak, minthogy a mai bürokrácia már sokkal jobban ismeri az értelmiségit, az meg a bürokráciát. A kapcsolat természetének lényegén ez persze mit sem változtat.”

Egy olyan alkotó értelmiségi típus XVIII. századi sorskonfliktusról van szó, aki semmiképpen sem tud meglenni valamiféle politikai-közéleti szerep nélkül, ám ezzel a szereppel csak a maga öntörvényű, belülről vezérelt módján képes azonosulni. Szinte teljesen közömbös, hogy ez az autonóm és mégis elkötelezett értelmiségi típus egyetért-e vagy sem az adott politikai struktúrával, a bürokratikus szervezet érdeklődését nyugtalan tehetségével mindenképpen magára vonja. Az autonóm személység renitenskedő hajlamai legkoráb-

ban akkor nyilvánulnak meg, amikor az énidegen életforma szorításából némiképpen teátrális fordulattal megpróbál kitörni. Autonóm értékválasztása, belsőleg vállalt eszményei hatására ez a típus már korán meghasonlik azzal az intézmény- és eszmerendszerrel, amellyel félig gyermekként ösztökölte a sorsát. A radikális és nyílt szembehelyezkedés azonban nem kínál egyszerűen nyereséges megoldást. Az *énazonosság* minden emberben jelentkező elemi igényével szemben azonnal működésbe lép az *érvényesítés* hasonlóképpen mély és elemi szükséglete. A látszatalkalmazkodás szétmarja az ember önbecsülését, megbénítja cselekvőképét, de a szervezeti lehetőségekből való egyértelmű kilépéssel sem nyert sokat, hiszen ezzel végképp lemond arról, hogy egyéni képességeit a lehető legnagyobb társadalmi haszonnal érvényesítse. Az autonóm egyéniség mindkét esetben önmagával kerül konfliktusba. Valahányszor az emberi személyiség e két alapszükséglete ütközik egymással, az ember csupán rossz és még rosszabb megoldások közül választhat. Ha utóbb mégis visszaretten a radikálisan egyértelmű megoldástól, az érvényesítést biztosító szervezet kötelekeiből való kilépéstől, az a két alapszükséglet harcának logikus fordulata a küzdelem egy bizonyos pontján.

A szakítási kísérlet mindenesetre működésbe hozza az életpálya *egyéni kilépési* fogaskerekeit. Minden bürokratikus szervezet retteg lehetséges renegátjaitól („az eltévedt bárány presztízsveszteség a pásztornak”): évszázados beidegződések biztonságán nyugvó, többlépcsős, leszerelő stratégiával próbálja az egységbonót ártalmatlanná tenni.

A stratégia első „megszelídítő” lépése a renitenciát megbocsátó jóindulat. Az „eltévedt bárány” — aki számára mégiscsak ez a bürokratikus szervezet biztosítja az egyéni felemelkedés, a nagyobb cselekvési tér és az ehhez szükséges védelem optimális lehetőségét — hajlamos a jóindulatot a szervezet „kompromisszumra tett javaslatként” elfogadni. E kompromisszumot azonban a közvetlenül ható cselekvési lehetőségeit kereső autonóm embertípus a maga módján értelmezi, olyan üzenetként, amelyből a bürokratikus szervezet mintegy azt engedi kiolvasni: „Nekünk szükségünk van Rád, elfogadva Téged olyan-nak, amilyen vagy.” Az önálló felelősségteljes cselekvési megzállottjaként ez az értelmiségi típus hajlamos önmagával elhitetni, hogy a bürokratikus szervezet hajlandó lesz tiszteletben tartani függetlenségét, véleményalkotási szabadságát, rendkívüli tehetségének kényszere-

rű költségeként el fogja tűni „szabálytalankodásait“. Valójában e „kivételes bánásmóddal“ a leszerelő stratégia soron következő lépését készítették elő: a szervezet lekapcsolja a szabálytalan tehetőséget az érvényesülés nyílt pályáiról. Ez a „lekapcsolás“ nem valamiféle látványos aktus fő jellemvonása, hogy kerüli a durva beavatkozást és mindig esetlegesnek tűnik. A szervezet nem fosztja meg az egyéniséget alapvető létfeltételeitől, csupán gondosan távol tartja az énmegvalósító lehetőségek bizonyos körétől. Amíg az illető megelégszik szűkre szabott lehetőségeivel, korlát szinte nem is létezik, ám falként tornyosul eléje minden olyan esetben, amikor megpróbál kitörni a számára kijelölt körből. Ez a stratégia sohasem hagyja magát nyílt színvállásra kényszeríteni: a konkrét esetekben szinte lehetetlen megállapítani, hogy az ellenállás honnan, a szervezet melyik szintjéről indult ki. Bonyolítja a helyzetet, hogy a szervezet gyanakvása és ellen-szenve a féltékeny pályatársak gyanakvásával és ellenszenvével fonódik össze. A szervezet jóliasmert szereposztó módszere (egyes képviselői pártfogó jóindulattal, mások elutasító magatartással lépnek fel az egyénnel szemben) az ellenállás helyének és természetének elködösítésére szolgál. Az egyén hajlandó azt hinni, hogy nem a szervezet logikája, hanem konkrét egyének rosszindulata úz vele gonosz játékok. A Martinovics típusú értelmiségi izolálása és lelki megtörése szempontjából a leghatékonyabb stratégia: képességeit szóban elismerni, de megfosztani őt e képességek értelmes felhasználásának lehetőségétől. E stratégia lényege az állandósított fáziseltolódás szó és tett között: Martinovics életének makacsul ismétlődő alaphelyzete, hogy minden erővel visszafogják, valahányszor menekülni, s minden erővel eltávolítják, valahányszor bekapcsolódni próbál. Ez az alaphelyzet szerkezeti rendkívül hasonló az egyik leg-súlyosabb pszichés megbetegedés, a szki-zofrénia patomechanizmusához.

Az így ártalmatlanná tett egyéniség a jóhiszemű kompromisszum illúziójában élve nem érti, miért ütközik cselekvő szándéka minduntalan rejtett és megfoghatatlan ellenállásba, félreértésre gyanakszik, tisztázni próbálja magát. Mindinkább elszigetelődő helyzetéből megpróbálja felújítani a kedvezőnek hitt kompromisszumot, megpróbál párbeszédet kezdeményezni a bürokratikus szervezettel. A szervezet jól bevált fogásai közé tartozik azonban a tendenciózus süketnémaság. Az egyén jogos kérdéseire, kérvényeire, önmagyarázataira és önéletírásaira nem érkezik válasz. A

következetes hallgatás az egyénben olyan önsorsrontó viselkedéssorozatot indít el, amelynek a legnagyobb előnye, hogy szinte önműködően fut végig, anélkül hogy a szervezetnek nyílt közbeavatkozással kellene lelepleznie magát.

Mit tehet az ambícióit és képességeit kérvények és levelek „stílusbravúrjaiba“ fecsérlő kelet-európai értelmiségi, ha a szervezet valamilyen formában a párbeszéd újrafelvételére akarja kényszeríteni? Mert ha maga vállalkozik önnön védőbeszédére, érdemeinek rögeszmés bizonygatásába keveredik. A tőle „megtagadott“ lehetőségekre való jogosultságát csak olyan képességekre hivatkozva védheti, amelyek éppen e lehetőségek híján nem valósulhattak meg. Ha mentetőzni kezd, maga találja ki nemlétező bűnét. Végso kétségbeesésében öngyilkossággal és radikális szakítással fenyegetőzhet. Az ilyen típusú zsarolás rendszerint azért hatástalan, mert amíg az egyén személyének és sorsának nincs kellő súlya, a szervezet nem veszi komolyan a fenyegetőzést, amikor pedig már kellő súllyal rendelkezne az eredményes zsaroláshoz, a szervezet nem engedi olyan helyzetbe jutni, hogy más eszköz híján zsarolással kelljen próbálkoznia.

Mi történik azonban akkor, ha a bürokratikus szervezet egy jozefinista típusú történelmi szituációban rugalmasabb stratégiát követ, s nemcsak párbeszédbe bocsátkozik a cselekvési térre vágyó értelmiséggel, hanem „felvilágosult abszolutista“ programjával az együtműködő reformizmus illúzióját kelti benne? A „bekapcsoltságot biztosító köteléken kívül“ élni amúgy sem képes cselekvő értelmiségi típus az abszolutista hatalmat és az attól való függőségét a belátható jövőben meg nem szüntethető adottságként fogadja el. Az új helyzetben a leghasznosabb magatartásváltozatnak azt tartja, ha átgondolt kompromisszumokkal saját pozitívabb, fejlődőképesebb létformái felé ösztökéli az abszolutista hatalmat. Éppen csak egy dologgal nem számol a kompromisszumoknak, az együtműködésnek ez az ethosza, azaz, hogy az abszolutista szervezet kiforrottságában, megosztottságában is más logikát követ, mint a haladásnak elkötelezett, kompromisszumra kényszerülő egyén.

A szervezet, mely mindig a legkisebb kockázat elve alapján dolgozik, nem vállalhatja a nagyformátumú egyéniség szövetségével járó kockázatot. A szervezet programjával belsőleg azonosuló politikai egyéniségek „bekapcsolása“ mindig azzal a veszéllyel jár, hogy „tülbillenti“, radikális irányba tolja el a kicentizett, visszafogott, szigorúan felül-

ről irányított, egyensúlyi reformpolitikát. Az abszolutista hatalom ezért inkább középszerű emberekre épít, s miután minden nagyobb formátumú értelmiségit sikerült elszigetelnie, arra panaszkodik, hogy nincs kire támaszkodnia reformpolitikájá megvalósításában.

A Martinovics típusú értelmiségi a jóhiszemű együttműködés lehetetlenségét felismerve nem a kivonulás alternatíváját választja, képtelen ugyanis feladni cselekvő ambícióját. Kiindulópontja továbbra is az az elv marad, hogy „váltogatni csak belülről lehet”, „aki cselekedni akar, annak belül kell lennie”. Bízva önfegyelmében és játéktehetségében, a beépülés, az ügy érdekében vállalt *mimikri* vagy éppenséggel a *kettős játék* útját választja. Az abszolutista szervezet besúgóhálózatának tagjaként a *beépülő reformizmus* illúziója élteti, nagyfokú önkontrolljára támaszkodva bízik abban, hogy erkölcsi talajvesztés és általános személyiségtorzulás nélkül fogja tudni nem egészen tiszta eszközökkel is szolgálni a reformizmus tiszta ügyét. Ez a magatartásmód azonban nem számol a cél és eszköz kettősségének jól ismert csapdájával. A beépülő kompromisszum logikájából következik, hogy a „gazda” egyre többet kíván: a cselekvéshez szükséges bizalom megtartásáért az egyénnek egyre többet kell nyújtania, úgyhogy végül, az eszközök terén tett engedmények az önhitelcsökkentés érdekében hozott áldozatok már akkorák, hogy az egyént objektív és szubjektív értelemben is alkalmatlanná teszik az eredeti cél képviselésére. Életpályáját ettől a pillanattól kezdve különös kettősség határozza meg: az ügy hatékony szolgálatára — önkontrollvesztése miatt — már nem elég „jó”; hatalmi „bebocsátásához” — elvei és koncepciója révén — még mindig túl „jó”-nak számít.

Amint nyilvánvalóvá válik az abszolutista szervezet reformpolitikájának váltsága, s a beépülő reformizmus illúziója is szertefoszlik: az autonóm értelmiség és az abszolutista szervezet útja radikálisan elválik egymástól. A bürokratikus szervezettel szembe forduló (és már csírájában elfojtott) radikalizmus a közéleti szerepeket egyértelművé csupasztítja. A bürokratikus szervezet embere igazolva látja a szabadgondolkodó értelmiséggel szemben táplált előítéletét, s egyértelműen alárendeli magát a hatalmi abszolutizmusnak. A történelmi küldetésétől „elválasztott” értelmiségi pedig már csak a feltétlen behódolás és a mártíromság között választhat. A behódoló önmagát túljátszva próbálja jóvátenni korábbi „bűneit”, a mártír szégyellni kezdi korábbi rugalmasságát is.

A Martinovics típusú értelmiségi sors-

konfliktusának igazi tragikumát Hankiss Agnes szerint nem a vértanúságban teljesedik ki — ez már csak egy szét-esett élet optimális befejezése —, ez a tragikum az abszolutista hatalommal való cselekvő kiegyezés történelmileg anynyiszor kudarcot vallott kísérletében él tovább: az „egyszerre kívül maradni és belülről kerülni”, belülről hatni, de nem azonosulni, a hatalom ügyéhez mindvégig ragaszkodni, s eme elkötelezettségben is megőrizni a kívülről véleményalkotási és életvezetési szabadságát. E lehetetlen és örök vágynak is megvan-nak a maga mártírjai, akik vágyuk érvényességét életük csődjével tanúsítják.

KRLEŽA ADY-ÉRTELMEZÉSÉHEZ (Híd, 1978. 12.)

„... az Ady-nyomok nagy száma ellenére sem beszélhetünk Ady-hatásról Krleža életművében; Ady Krleža műveiben a történelemmel, az azonos történelmi idő megragadásával van jelen.” Ennek a történelmi időnek ered a nyomába Bányai János a jugoszláviai magyar folyóirat igen rangos ünnepi Krleža-számának reprezentatív tanulmányában. Emlékeztet a nyolcvanöt éves író Adyval foglalkozó írásaira, az 1919-es nekrológra, a három évvel későbbi, *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* című tanulmányra, majd a magyar nyelvterületen legismertebb Krleža-esszéjére: *Ady Endre, a magyar lírikusra*, amelyet megjelenése után kilenc (!) évvel, nem éppen véletlenül 1939-ben Németh László ajánlott a délkelet-európai sorskérdések újabb válságos szakaszát érzékelők figyelmébe. Mint kérdésfeltevése szempontjából a legrelevánsabbat, Bányai ezt a Krleža-tanulmányt veszi szemügyre közelebbről.

A tárgyalt esszé keletkezéstörténetét vizsgálva és Ivo Frangeš kutatásaira támaszkodva Bányai összefüggést keres — és talál — Krležának 1929-ben Karl Krausról, 1930-ban Adyról és Rilkeről, majd 1931-ben Krajinčevićről írott tanulmánya között. Ady Kraussal a társadalmi elkötelezettségű publicisztika, Rilkével a Verlaine utáni líra bizonyos motívumai, Krajinčevićsel a nemzeti múlt jelképszerűsítéséből merített költői világkép szintjén találkozik. „... ugyanazon intellektuális kérdésfeltevésnek egy-egy variánsa a négy tanulmány [...] azt bizonyítja, hogy Ady költészetének helyét az európai költészetek sorában az eddig közismertté vált és sokfelől meggyőzően bizonyított irodalomtörténeti megoldások mellett egy új érték- és viszonylatrendszerben is ki kell jelölni.”

Tágítva tehát azon a komparatistikai

szemléleten, amelyben Ady európai összefüggései csakis vagy elsősorban a francia posztszimbolizmus koordinátái között érvényesek, Bányai „bizonyos értelemben a szimbolizmuson kívül” igyekszik elhelyezni a költőt, motívumvilágának eredetét inkább a korszellemmel, mint a korstílussal magyarázza. Krleža Ady rokonait 1930-ban ott fedezte fel, ahol Alekszandr Blokótól Rilkéig, a lengyel és a cseh költőktől a szlovákokig és a horvátokig kialakult egy új költői zóna, az érzékenységek egy olyan, addig ismeretlen közege, amelyben a szöfűzés szokatlan merészsége nagy történelmi energiáktól fűtött tartalmakat tár fel. Krleža szakított a tanulmány megírásakor már hagyományossá vált besorolással, amely dekadenciát vélt felfedezni ott, ahol valójában „három ingeniózus lírikus, három ember, három faj: az osztrák (katolikus) Rilke, a zsidó Kraus és a kálvinista magyar Ady a közép-európai tények ugyanazon állapotát differenciálják, három különböző módon”. Joggal állapítja meg Bányai János, hogy „ennek az összefüggésnek a felismerése Krleža tanulmányának egyik legfontosabb eredménye”. Ugyancsak figyelemre méltó az a konklúziója, hogy a Krleža által tanulmányozott alkotók élményvilága, valóságérzékelése nem érthető meg a Monarchia szellemi légköre nélkül; ha lázadásuk módja és lázító energiájuk hőfoka szerint nagyon is különböznek egymástól, ez a közös mozzanat életművük genezisének azonosságára figyelmeztet.

MITŐL FIATAL A KRITIKA? (Luceafărul, 1978. 50.)

A *Luceafărul* kollokviumainak sorában egy mindenképpen érdekes megbeszélésről olvashatunk: öt fiatal kritikus (Dan Alexandru Condeescu, Paul Dugneanu, Valentin F. Mihăilescu, Artur Silvestri, Doina Uricariu) ad számot arról, hogy a romániai irodalmi életben az új kritikai módszerek fogadtatása, illetve elsjátítása milyen körülmények között történik, és a módszerek alkalmazásának milyen — esetleg európai méretben is — eredeti vonásai vannak.

A romániai irodalmi életben (a nyelvészeti strukturalizmus és az orosz formalista iskola eredményeiből kiindulva) az új kritika mint metanyelv határozza meg magát, s elsősorban az *immanens kritika* megvalósítását tekinti feladatának. A jelenség aligha kulturális import- vagy „divatjelenség”; előzményei a hatvanas évekre nyúlnak vissza. Mint minden organikus folyamat, e jelenség is rendkívül lassan bontakozott ki. Természetesen az új kritika nyelve erős

közegellenállásba ütközik, mivel technicistának és finomkodónak tűnik, s mivel az újságkritikán nevelkedett olvasó épp azt nem érti meg, hogy a kategóriarendszer lényegében a módszer legsajátosabb eszköze. A kulturális előfeltételek szerkezete és a tárgyi ismeretek hiánya (a szakmán belül is!) oda vezet, hogy a strukturalista szemlélet kétségtelenül eredeti és egyéni szempontokat képviselő előfutárait (D. Caracostea, Mihail Dragomirescu vagy részben Tudor Vianu) is idegenként kezeljék, vagy — mint Vianu esetében — csak részben ismerjék el.

Ehhez járul hozzá az is, hogy a kritikus, aki fölkészülését az egyetemen kezdi, többnyire kétszeresen is hiányos ismeretekhez jut. Egyrészt elméleti felkészültsége egymáshoz alig kötődő teóriák halmozásából áll, másrészt irodalomtörténeti tudása jó előre elrendezett, címkézett művek panoptikumaként. Mindkét esetben a kortárs irodalmi struktúrát valahogy nagyon távolról, minimalizálva vagy dinamizmusától megfosztva szemléli — és akkor választhat: vagy kialakít egy ténylegesen célszerű módszert, vagy pedig belesüllyed a — főleg Călinescu-epigonokból álló — átlagba. Persze, létezik egy harmadik áramlat is, mely valóban alkotó módon viszi tovább Călinescu örökségét, de ez többségében a „régí garda” kritikusai közül áll (Edgar Papu, Al. Piru, Adrian Marino, Nicolae Balotă stb.).

Az új kritika kialakulásában természetesen nem feledkezhetünk meg a folklor- és az etnográfiai kutatásokról, amelyek Solomon Marcus, Paul Miclău, Mihai Pop, Savin Bratu, George Ion Coteanu és mások irányítása alatt folytak, az Unvers kiadó tevékenységéről, valamint a *Secolul 20*, az *Echinax* és a *Cahiers roumains d'études littéraires* szerepéről sem. Lényegében itt alakult ki, itt folytatja tevékenységét az új kritikusok zöme.

Az új kritika nem vonhatja ki magát a modelláló törekvések hatása alól (különösen ama törekvések játszanak itt fontos szerepet, amelyeknek ismeretelméleti kiindulópontjuk van), nem szorítkozhat saját elhivatottságára sem, mivel a romániai irodalom közege sajátos feladatok elé állítja: egy elavult irodalmi modell revíziója a cél, amit maga elé tűzött, és ezt a történelmi és irodalmi struktúrák immanens vizsgálatával kívánja elérni.

A kritika nem vigasztalhatja magát azzal a leibnizi gondolattal, hogy világa a legjobb az összes lehetséges világok közül, hogy ez a világ egy előre meghatározott harmóniával rendelkezik (elhiivatottság, tehetség), amikor még e gon-

dolatok megfogalmazója is pluralizmusért harcol, amikor a különböző (nemzedéki, elméleti) nyelvek egymásmellettsége kezd mindinkább tényként tudatosulni.

Az új kritikai kategóriarendszer egyre inkább részévé válik a román kulturális életnek, s még azok is felhasználják eredményeit, akik sokáig mereven elzárkóztak e jelenség elől. Csak azt nevezhetjük igazán korszerű kritikának, amely a nemzeti értékek határokön túli érvényesülését és saját egyetemességének tudatát is megvalósítaná.

A TÉVÉ DICSERETE, AVAGY A JELEK JELENÉSE (Le Monde, 1978. 10 532.)

„A televíziót szeretni kell” — inti a *Le Monde* olvasóit a kommunikációs technikák szakembere, Guy Croussy, Szeretni kell már csak azért is, mert az egyetlen univerzális hatékonyságú tömegkommunikációs eszköz. Az elektronikus kép üzenete mindenkihez és mindenhová eljut. Tisztán tájékoztató szerepből kiindulva a tévé egyre több szálon kapcsolódik a modern társadalomhoz, a szalakat a szimbolikus reprezentáció törvényei „bogozzák össze”. A látvány mindenkit megfog. Elsősorban a „tettek emberének” figyelmét vonja magára, bár ez a figyelem jócskán elompol a napi hajszában. De odafigyel az „entellektüel” is, úgyhogy a televíziónak a magaskultúra mércéjével is számolnia kell. A televízió nem kerülheti el a legmagasabb és legalantasabb elvárások kettős kihívását.

Az írásbeliség sohasem volt képes ekkora teljesítményre a jelkép-forgalmazásban. Semmilyen írásos termék nem veheti fel a versenyt a televízióval — a jelekkel való sugalmazás és a jelek mögé való elrejtőzés bravúrában. Az elektronikus kép nemcsak a „családi teret” tudja behálózni, nemcsak a mindennapok világát veszi hatalmába, de a ráció ellenőrzése alól kibújva a meztelen adottságok világába — az *emberen-inneni* (l'infrahumaine) szférájába tudja be-csempészni magát. Ez az egyes szám első személyben „megszólaló” technika énünket sajátítja ki azzal, hogy megszünteti az adó és vevő közötti távolságot. Ezért áll tehetetlenül e jelekkel szemben a kódok legéberebb „rejtvényfejtője”: az elektronikus látvány szimbólumai közt legotthonosabban eligazodó néző.

Nemcsak a képernyővel szemben elfoglalt testhelyzetünk frontális — frontális maga az üzenet is. Karnyújtásnyi távolságról szólhat hozzánk: államfő és kur-

tizán, tudományos bennfentesség és nagyvilágiság belépnek otthonunkba, anélkül hogy ez magánlaksértésnek minősülne. Farkaszemet néznek a velük farkaszemet néző partikularitással. A kép üzenetsomagjával együtt rántkukmálja intimitását is. Megszelídíti a tévészemélyiségekkel megosztott álmainkat: a megszerzhető készségek mellett a született tehetség, a kis hiúságok mellett a piszkos ambíciók nagystílú vágyálmait. Megszabadít intézményi kényszerképzeleteinktől, praktikus racionális rögeszméinktől. Kiforgat megszokott szerepeinkből, megszünteti a biztos fellépéssel és a karizmatikus tekintéllyel szemben érzett elfogultságunkat, feloldja a láthatatlan láthatóvá tétele miatt érzett rémületünket.

Az elektronikus kép legnagyobb csodája az a spontán közvetlenség, amelylyel benne a világ feltárulkozik. Az időtlen montázs mozaikká „szétmorzszált” film-médiával szemben az elektronikus kép egyetlen nekifutásból, egy csapásra felvételezett valóság. A televízió fölénye a közvetlen intuíció hatékonyságában rejlik. Tartózkodásunk vele szemben a tükör mindenkori alattomoságára vezethető vissza.

Ha félünk tőle, azért félünk, mert az egyetemesség nyelvén szól hozzánk. Az elektronikus képek egyneműsítő ambíciói vannak — egyetlen (világ)képbe szeretné összefogni az emberiséget, minden kultúra számára érthető üzenet megalkotására pályázik. Ez az egyetemesség igény azonban nem a különböző kultúrák sajátos kódjaira támaszkodik, hanem a családi élet kétszemélyes magánvilágára. A katódcső egyetemes mértékegysége — a privatizálódott család. A televízió olyan üzem, melynek futószalagán a „bornírt beteljesülés” évszakokhoz illő csendes örömei sorakoznak; ebben a gyárban partikularitásunk számára gyártanak „kozmetikai cikkeket”, s megvásárolható a puhameleg remény.

Mint óceánkutató, aki a felszínre hozott tengermentában tanulmányozza a mikroszkopikus életet, a televíziós üzenet „szerkesztője” magánéletünk jeleiből vesz mintát. Az elektronikus kép a tőlünk begyűjtött kommunikációs aktusokat (tudásunk, magatartásunk és véleményalkotásunk jeleit) teszi számunkra látvánnyá — ez minden, amire képes. Úgy látszik, állapítja meg Guy Croussy, a televízió születésétől fogva birtokában van annak a képességének, hogy „megpuhítsa” az emberi jeleket. El kell felejtenie ezt a képességét. A jelek e készletét az alkotóknak kell birtokukba venniük s újratereztetniük. Művészetté csak így válhat ez a médium.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

BALOGH JOLAN (Budapest). — Örömmel vettem, és még nagyobb örömmel olvastam a gyulafehérvári tanulmányt [Bágyuj Lajos: *A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása*. Korunk, 1978. 12.]. Sok tanulságot merítettem belőle. Szívemből kívánom a nagy munka mielőbbi folytatását.

CSISZER ALAJOS (Győr). — Az elmúlt évben elhunyt Sütő-Nagy László íróról, az *Erdélyi Szemle* 30 éven keresztül volt főszerkesztőjéről Benamy Sándor méltó megemlékezést közölt 1978 októberében a Tel Avivban megjelenő *Új Kelet* című magyar nyelvű lapban. — Azt hiszem, nem lesz érdektelen Benamy nekrológiját a *Korunk* Szerkesztők—Olvasók rovatában ismertetni, annál is inkább, mert Gaál Gáborról és az akkori *Korunk*ról is megemlékeznek: „A »Nagyjóska« kapualja. [...] halálhírére felbukkan előttem családi hitbizománya, a Kossuth Lajos utcai »Nagyjóska«-vendéglő kapualja, és a finom delavári bort rejtő pincegádor menti asztalnál, ebédnél-vacsoránál, ott látom ülni dr. Marton Ernőt, Gaál Gábort és magamat. Közel volt az *Új Kelet* és a *Korunk* szerkesztősége, egyben Gaál lakása (utóbbi a 13-as szám alatt), és nyáron oly kellemesen hűs volt ez a lugasszerű menedék, hogy alig akaródzott felkelni, valóban csak már amikor közeledett a délután négy óra, a lappcsinálás kezdete. Gaál Gábor rendszeres cikkírója volt az *Új Kelet*nek (mai bibliográfiája ezt is feltünteti), és olykor jött ő is velünk. — Olyan, a tányérről lelógó bécsi szeleteket, hatalmas flekkeneket, olyan vargabélest azóta se tettek elém, hordta-hordta az aznap nem is biztosan fizető író-, újságíróféleknek az asztalok és a hátsó konyha közt pergő-forgó Nagy néni meg két kedves lánya, Idus és Margitka. Nemcsak a bohém fiuk, Laci, de vejük révén is, aki színházi sűgő volt, tartozott a Sütő-Nagy család az erdélyi szellemi élethez. — Sütő-Nagy László írói, szerkesztői, nevelői érdemein túl azért is megilleti őt épp az *Új Kelet* hasábjain a méltó megemlékezés, mert a »Nagyjóska« kapualja, amelyet az ő szabad szellemű szerkesztői felfogása tett magyar, zsidó, román tollforgatóknak szinte második otthonává, emlékében szinte muzeálisan őriz egy nemes, humanista korszakot. [...] (b—y)“

DANIELISZ ENDRE (Nagyszalonta). — E most folyó évadunkban immár második ízben üdvözölhetjük körünkben a *Korunk* küldötteit. [...] Az 1979-es évkönyv bemutatását szolgáló találkozózt idejében megszerveztük, s többek között plakátokat helyeztünk el a város forgalmas pontjain. [...] A találkozót azért nem a Csonkatorony melletti térszékelyünkön rendeztük, hanem a tágasabb Művelődési Házban, hogy többen eljöhessenek. Meglátásunk utólag igazolódott. Kb. 60 személy vett részt (mintegy 10 tanerő, 3 orvos, 4 más értelmiségi, 15 diák, a többi munkás, nyugdíjas, paraszt). Alulírott üdvözlő szavai után Mózes Teréz tartott igen szép, közvetlen hangú, emelkedett stílusú előadást a szalontai kerámiáról, amely többeket hozzászólásra, kiegészítésre indított. Faragó József — kérésre — nem a népköltészetéről érkezett, hanem a *Korunk* jelenlegi és előző évkönyveiről, részben a *Korunk*ról s a hazai népművészeti kiadványokról. A hallgatóság összetételét és érdeklődési körét figyelembe véve, ez a megoldás bizonyult a leghelyesebbnek. [...] Az Arany János Irodalmi Kör nevében, Dánielisz Endre.

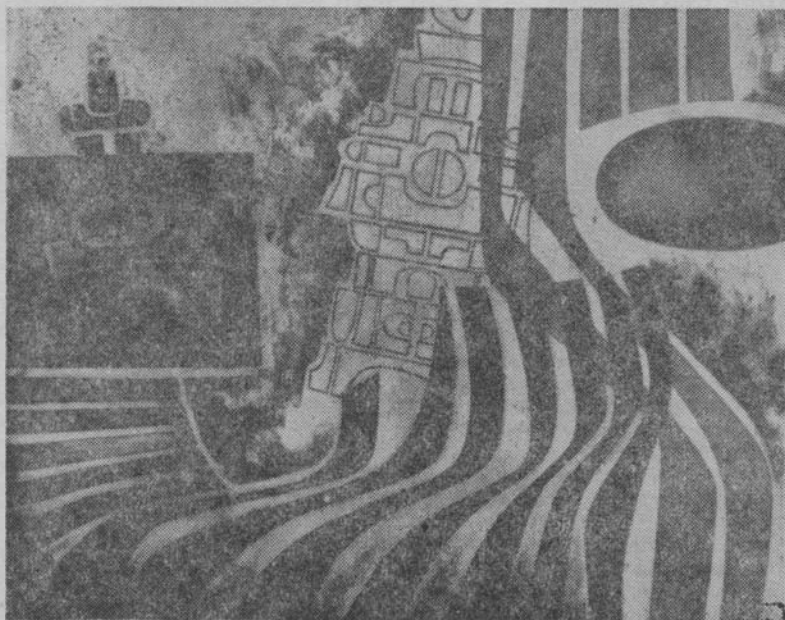
DIENES LASZLO (Amherst, Massachusetts, USA). — Kedves Gáll Ernő, [...] nagy örömet szerzett, mikor szép sorjában kezdtek megérkezni az Ön által küldött könyvek, a *Korunk* évkönyve, a különnyomatok, a *Korunk* első hat száma 1978-ból, majd egyenként a többi szám is, utoljára a 10-ik kötet jött meg. Úgy látom, hogy »előfizettek« nekem erre az évre! Nem is tudom, hogyan köszönjem meg, hogy ilyen végtelenül kedvesek. Gondolom, nem szükséges hangsúlyozni, hogy milyen jólesik. — Ami a tartalmat illeti, az is nagyon jó benyomást keltett, szívesen és nagy érdeklődéssel olvasom az új *Korunkot*, szinte minden számban van valami, ami nagyon jó vagy nagyon érdekes. Nagyon örülök, hogy ilyen pozitívan reagált javaslatomra, és hogy lehetségesnek tartja, a jövőben publikálnak tőlem a *Korunkban*. Minthogy kéri, hogy ajánljak témát, íme néhány dolog, ami engem érdekelne. A filozófia területén: egy kevésbé ismert, de nagyon érdekes csoport, a modern gnosztikusok munkásságáról szívesen írnék a *Korunkba*. Bár távol állnak a marxizmustól, pozitív vonásuk az, hogy rendkívül élesen kriti-

zálják a modern nyugati világot; és talán az is, hogy nem agnosztikusak, hogy hisznek a világ megismerhetőségében, hogy nem találják az életet értelmetlennek, céltalannak. [...] Az általános kultúra területén: nem tudom, szükségük van-e ilyenre, de szívesen küldenék időnként egy-egy általános riportot aktuális amerikai kulturális eseményekről (új regényekről, kiállításokról, szindarabokról, filmekről stb.). [...] Válaszát várva, és boldog és sikeres új évet kívánva, őszinte tisztelettel üdvözlí Dienes László.

FILEP ANTAL (Budapest). — Örömmel lapoztam át a *Korunk* 79-es évkönyvét. Jó szívvel gratulálok. Egyetlen megjegyzést: a Néprajzi Társaság tiszteleti tagjává választotta Imreh István professzort és Nagy Olgát. Sajnos, e tény hiányzik a reájuk vonatkozó adatfelsorolásból. Pedig igencsak megérdemlik a nyilvántartást.

FINOGRISTIEK FACULTEIT DER LETTEREN RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN (a Groningeni Egyetem Finnugor Tanszéke). — Tisztelt Szerkesztőség! [...] sikerekben gazdag, boldog, békés új évet kívánunk a *Korunk* főszerkesztőjének és minden egyes munkatársának. Komoly, magas színvonalú folyóiratuk 1978-as évfolyama immár tanszékünk könyvtárában szolgálja mind a tudományos kutatómunkánkat, mind pedig oktatótevékenységünket. Elméleti jellegű cikkeik (pl. Gálffy Mózes cikke a kolozsvári nyelvészeti iskoláról vagy Gáll Ernő írása a „felemelt fő” dramaturgiájáról és filozófiájáról) magas színvonalról, pezsgő szellemi életről, a szókimondás igényességéről tanúskodnak. — További sikerekben gazdag új esztendőt kíván A. D. Kylstra tanszékvezető egyetemi tanár, Burglerné Jezsó Erzsébet, Helderné Jastrzebska Jolanta, Szabó T. Ádám.

SZABO TIBOR (Szeged). — Kedves Rácz Elvtárs, örömmel olvastam pozitív ismertetését a *Magyar Filozófiai Szemlében* megjelent Gramsci-cikkemről. Ezt tulajdonképpen a témának köszönhetem, aminek helyes feltárásán és ismertetésén fáradozom. — Fő vonalaiban — úgy vélem — ismerem a romániai magyar nyelvű Gramsci-irodalmat (elsősorban Gáll Ernő kiadói és kritikai munkásságát és Radu Florian cikkét), amit felfogásomhoz hasonlóknak tartok. Ez nagyon fontos egy ilyen sokat vitatott és — egyetértek Önnel — rendkívül aktuális téma esetében. — Jelenleg e témából vagyok aspiráns, és cikkem megjelenése óta elkészítettem Gramsci filozófiai gondolkodásának tablóját 1926-ig. — Köszönöm kedvező recenzióját.

Mérey András grafikája

(Folytatás a II. borítóról)

O. S. ● Dr. Csaba György (szerkesztésében): A modern ember biológiai paradoxonja (Könyvről könyvre) 222

G. E. ● Constantin Stroe: Etica lui Dimitrie Gusti (Könyvről könyvre) 222

LÁTÓHATÁR

K. L. ● A színházon innen és túl (Színház); Era socialistă, Valóság, Híd, Luceafărul, Le Monde

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Bardócz Lajos, Mérey András, Harald Meschendörfer, Simon Sándor

A KORUNK HÍREI

Folyóiratunk szerkesztői, illetve külső munkatársai, valamint a *Korunk Évkönyv 1979* szerzői a következő találkozókra vettek részt:

február 7-én a megyesi szabadegyetemen Ferenczi Géza és Gáll Ernő;

február 15-én Körösfőn a falusi könyvhónap keretében Herédi Gusztáv;

február 20-án a dési szabadegyetemen Bustya Endre, Faragó József, Nagy Jenő és Palkó Attila;

február 20-án a parajdi szabadegyetemen Herédi Gusztáv és Horák József;

február 21-én Nagyszebenben a Szakszervezetek Művelődési Házában Nagy Olga és Ritoók János;

február 22-én a brassói szabadegyetemen Nagy Olga és Seres András;

február 22-én a brassói német nyelvű szabadegyetem Erwin Wittstock-émlékünnepén Ritoók János.

KORUNK GALÉRIA

Február 17.: Kabán József *Festő az objektív előtt* című fotókiállítása és Rohonyi Iván *Festők, szobrászok* című diavetítése. — A megnyitón Pásztor János színművész olvasott fel Palocsay Zsigmond verseiből.

Március 3.: Botár Edit kolozsvári akvarelljei. — A megnyitón Rác Győző bemutató kisesszéjét László Gerő színművész olvasta fel, Török Katalin színművésznő Dsida- és Jékely-verseket, valamint egy Bálint Tibor-karcolatot adott elő, majd Boccherini *A-dúr gordonka-zongoraszonátájának* II. és III. tétele hangzott el Cseh Attila és Rónai István előadásában.

HELYREIGAZÍTÁS. A *Korunk Évkönyv 1979* 277. lapjának hatodik sorában helyesen (5. ábra) olvasandó; ugyanezen a lapon a 30–31. sor közé a következő szöveg iktatandó: — azonos a 7. betűvel: az 1 jele; a 278. lap második bekezdésének utolsó sorában helyesen ns, nsz; a 293. lap második bekezdésének ötödik sorában helyesen Borsos Tamás öbester olvasandó.

A folyóiratunk idei 1–2. számában megjelent képzőművészeti kerekasztal széleskörű visszhangot keltett, grafikai külsejével is. Pótlólag közöljük, hogy a *Képzőművészetünk önismerete* címlapjának grafikája, művészi kivitelezése Deák Ferenc munkája.

Móricz Zsigmond jelenléte

foglalkoztatja a Móricz-centenáriumra készülõ (májusban megjelenõ) számunk szerzõit. A romániai magyar irodalom Móricz Zsigmond nevét már a húszas években zászlójára tűzte, írók, szociográfusok, népnevelõk, fiatal értelmiségiek számára példa volt az õ emberi és írói magatartása. Érdeklõdése a történelem — különösen Erdély múltja — iránt, állandó kapcsolatkeresése a jellel, a különbözõ társadalmi rétegekkel közvetlen példát jelentett, hosszú idõn át. Szerzõink e jelenlét irodalomtörténeti dokumentumait és személyes emlékeit elevenítik fel, az Erdélyi Fiatalok korától a Kelet Népéig, Móricz kalotaszegi látogatásáig (mostanáig lappangó fényképek közlésével) és a kolozsvári Móricz Zsigmond Kollégium megalakulásáig. Az életmû közéleti és esztétikai kisugárzását próbáljuk nyomon követni hazai magyar prózairók megszólaltatásával: szerkesztõségi ankétunkban Sütõ Andrástól és Bálint Tibortól Mózes Attiláig a romániai magyar próza három évtizedére kérdezzük tulajdonképpen rá, az irodalmi szemlélet- és izlésváltozás tényét nem hallgatva el, de nem is hagyva figyelmen kívül a történelmi folytonosság szükségességét. Móricz-számunkat az értelmiségi szolgálat idõszerû problémáit tárgyaló közlemények teljesítik ki. — A Korunk májusi számának szerzõi között található Abafáy Gusztáv, Bálint Tibor, Balogh Edgár, Csiki László, Deák Tamás, Gáll Ernõ, Imreh István, Kántor Lajos, Király László, Kocsis István, Lászlóffy Aladár, Mózes Huba, Nagy György, Pomogáts Béla, Pusztai János, Sütõ András, Szõcs Géza, Vári Attila, Veress Zoltán.